

Иван Клайн

ГРАМАТИКА на сръбския език

Иван Клайн е роден през 1937 год. в Белград. Занимава се с романистика и съвременен сръбски език. От 1974 год. списва езикови рубрики в няколко белградски всекидневника, а през последните години и в списание „НИН“. Освен популярните книги за езика, най-известните му книги са: „Речник на езиковите недоумици“ (7 издания от 1981 год. досега), „За функцията и естеството на местоименията“ (1985), „Италианско-сръбски речник“ (1996), „Словообразуване в съвременния сръбски език“ (I-II, 2002, 2003). В сътрудничество с Павле Ивич, Митар Пешикан и Бранислав Бърборич написа „Сръбски езиков наръчник“ (второ, обновено издание 2004). Член е на Сръбската академия на науките и изкуствата и е редактор на списанието на Матица сръбска „Језик данас“.

Тази книга има за цел в сбит, но все пак изчерпателен вид да даде основни сведения за фонетиката, морфологията, словообразуването и синтаксиса на сръбския език. Специално внимание е отделено на явленията, които в школските граматики се споменават едва мимоходом, но са важни за чужденците, които желаят на научат сръбски. Това са, например, еднаквостите между падежите, промените на основите вследствие на звуковите редувания, използването на ударени и неударени лични местоимения, форма от двойствено число при местоименията и прилагателните и значението на неопределените местоимения, значението на думите в тройните показателни опозиции от типа *ovaj/taj/onaј*, въпросителните и отрицателните форми на глаголите, експресивната употреба на глаголните времена, изразяване на времената в страдателен залог, словоредът (специално за местоположението на енклитиките), идиоматичните конструкции и други.

ГРАМАТИКА

на сръбския език

Заглавие на оригинала:

Ivan Klajn, *Gramatika srpskog jezika*

Recenzent dr Duška Klikovac

Urednik prof. dr Svetlana Stipčević

Odgovorni urednik Nebojša Jovanović

Za izdavača prof. dr Radoš Ljušić, direktor i glavni urednik

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd

Prvo izdanje, 2005.

Превод от сръбски език Хари Стоянов © 2011

(втора редакция, февруари 2012)

Софтис, Варна, 2011 год.

Иван Клайн

ГРАМАТИКА на сръбския език

Софтис, Варна, 2011

БЕЛЕЖКА

Тази книга има за цел в сбит, но все пак изчерпателен вид да даде основни сведения за фонетиката, морфологията, словообразуването и синтаксиса на сръбския език. През последните десетилетия се сдобихме с няколко добри учебника по сръбски (сърбохърватски) език за чужденци, но в тях граматическият материал по необходимост се излага на части и постепенно, а повече място заемат текстовете, упражненията и тълкуването на новите думи. Когато читателят на такъв учебник не успее да открие в кой от предишните уроци е разработен даден въпрос или когато стигне до заключение, че му е необходим систематизиран поглед върху дадено граматическо явление, такава граматика ще му бъде от полза като помощен наръчник.

Тъй като книгата не е предназначена за говорители на определен майчин език, не можеше да се приложи строго контрастивен подход. Специално внимание, все пак, е посветено на отделно по-незначителни или по-значителни въпроси, които не затрудняват тези, на които сръбският им е роден език, поради което най-често не се и споменават в школските граматики. Това са, например, еднаквостите между падежите, промените на основите вследствие на непостоянното *a* или преминаването на *l* в *o*, използването на личните местоимения в подлога, формата от двойствено число при местоименията и прилагателните (*moja dva dobra druga* (моите двама добри приятели)), склонението и значението на неопределените местоимения, значението на думите в тройните показателни опозиции (*ovaј* (този)/*taj* (този)/*onaј* (онзи), *ovako* (така)/*tako* (така)/*onako* (онака/ така), *evo* (ето)/*eto* (ето)/*eno* (ето) и

др.), наречията за място с инкорпорирани предлози (dokle (докъде), dovde (дотук), odatle (оттук), odande (оттам) и подобни), въпросителните и отрицателните форми на глаголите, експресивната употреба на глаголните времена, изразяване на времената в страдателен залог (škola se otvara (училището се открива), prozor je otvoren (прозорецът е отворен), škola je otvorena u prošlom veku (училището е открито през миналия век)), влиянието на енклитиките върху словореда (videću – ja ću videti (ще видя), on mnogo govori (той много говори) – govori li on mnogo? (говори ли той много?)), идиоматичните конструкции като напр. nas tri, (ние тримата) biće ti lepo (ще ти бъде хубаво), ne ide mi se (не ми се ходи), bilo je problema (имаше проблем(и))/ima problema (има проблем(и))/ima jedan problem (има един проблем) и т.н., различаване на частични омоними като напр. (ove) večeri (тази вечер), (na) večeri (на вечеря), dovesti (dovedem) (доведа)/dovesti (dovezem) (докарам), ударените и неударени лични местоимения (mi (ние; ми), nas (нас; ни)...) и др. Синтаксисът е изложен по традиционния школки модел, без опит да се прилага генеративистичен или някакъв друг подход, който теоретично би бил по-оправдан, но който не е удобен за учене на езика като чужд. За акцентуацията са дадени само основни бележки, тъй като това е явление, което чужденецът така и така не може да научи от книга, а само слухово и чрез постоянни упражнения.

СЪДЪРЖАНИЕ

1. ПОЛОЖЕНИЕ НА ЕЗИКА И ДИАЛЕКТИ.....	15
2. ПИСМЕНОСТ (ГРАФИКА).....	17
ФОНЕТИКА.....	21
3. ЗВУКОВА СИСТЕМА.....	23
3.1. Гласни (вокали).....	23
3.2. Съгласни (консонанти).....	23
3.3. Ударения и дължини.....	28
3.4. Пренасяне на ударението върху проклитиката.....	28
3.5. Звукови редувания.....	33
МОРФОЛОГИЯ.....	53
4. ЧАСТИ НА РЕЧТА.....	55
5. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ.....	57
5.1. Род на съществителните.....	57
5.2. Изменения на съществителните.....	57
5.3. Склонения.....	61
5.4. Първо склонение.....	61
5.5. Втори склонение.....	80
5.6. Трето склонение.....	85
6. ПРИЛАГАТЕЛНИ.....	91
6.1. Род и основа на прилагателните.....	91
6.2. Определена и неопределена форма.....	91
6.3. Склонение на прилагателните.....	93
6.4. Степенуване на прилагателните.....	100
7. МЕСТОИМЕНИЯ.....	105
7.1. Лични местоимения.....	105

7.2. Притежателни местоимения.....	110
7.3. Показателни местоимения.....	114
7.4. Въпросителни местоимения.....	119
7.5. Относителни местоимения.....	122
7.6. Неопределителни местоимения.....	125
 8. ЧИСЛИТЕЛНИ.....	 133
8.1. Числителни бройни.....	133
8.2. Числителни редни.....	139
8.3. Числителни събирателни.....	140
8.4. Съществителни-числителни.....	142
 9. ГЛАГОЛИ.....	 145
9.1. Категории изменения.....	145
9.2. Въпросителна форма.....	145
9.3. Отрицателна форма.....	145
9.4. Вид.....	148
9.5. Наклонение.....	156
9.6. Времена.....	163
9.7. Употреба на времената.....	172
9.8. Нелични глаголни форми.....	180
9.9. Преходни, непреходни и възвратни глаголи.....	190
9.10. Страдателен залог (пасив).....	197
9.11. Типове изменения на глагола.....	199
9.12. Неправилни глаголи.....	210
9.13. Спомагателни глаголи.....	212
 10. НАРЕЧИЯ.....	 221
10.1. Функция на наречията.....	221
10.2. Значение на наречията.....	222
10.3. Наречия според произхода.....	223
10.4. Адвербиални системи.....	224
10.5. Сложни наречия.....	227

10.6. Степенуване на наречията.....	229
11. ПРЕДЛОЗИ.....	231
11.1. Същински и несъщински предлози.....	231
11.2. Избор на падеж.....	233
12. СЪЮЗИ.....	237
12.1. Видове съюзи.....	237
12.2. Съюзът da.....	238
12.3. Други съюзи.....	240
13. ЧАСТИЦИ.....	245
13.1. Дефиниция.....	245
13.2. Частици за потвърждение и отрицание.....	245
13.3. Въпросителни частици.....	245
13.4. Други частици.....	246
14. МЕЖДУМЕТИЯ.....	251
14.1. Междуметия, които изразяват чувства.....	251
14.2. Междуметия за повикване.....	251
14.3. Ономатопея.....	252
СЛОВООБРАЗУВАНЕ.....	253
15. СУФИКСАЦИЯ.....	255
15.1. Фонетични редувания.....	255
15.2. Суфикси на съществителни.....	258
15.3. Суфикси на прилагателни.....	270
15.4. Глаголни суфикси.....	282
15.5. Префиксално-суфиксално словообразуване.....	284
15.6. Сложно суфиксално словообразуване.....	290
16. ПРЕФИКСАЦИЯ.....	291

16.1. Съществителни с префикси.....	291
16.2. Прилагателни с префикси.....	296
16.3. Глаголи с префикси.....	301
16.4. Наречия с префикси.....	312
 17. СЪЧЕТАВАНЕ (КОМПОЗИЦИЯ).....	 315
17.1. Слети словосъчетания.....	315
17.2. Полуслети думи.....	316
17.3. Сложни съществителни.....	317
17.4. Сложни прилагателни.....	319
17.5. Сложни глаголи.....	320
17.6. Сложните думи сред останалите части на речта...	321
 18. КОНВЕРСИЯ.....	 323
18.1. Субстантивация.....	325
18.2. Превръщане в прилагателни.....	326
18.3. Превръщане в наречия.....	326
18.4. Превръщане в предлози.....	327
 СИНТАКСИС.....	 329
 19. СИНТАГМА.....	 331
19.1. Видове синтагми.....	331
19.2. Сложни синтагми.....	332
 20. ПРОСТО ИЗРЕЧЕНИЕ.....	 333
20.1. Части на простото изречение.....	333
20.2. Подлог.....	334
20.3. Сказуемо.....	336
20.4. Допълнение.....	339
20.5. Определение.....	344
20.6. Апозиция.....	346
20.7. обстоятелствени пояснения.....	348

21. СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ.....	351
21.1. Отношения на простите изречения в сложното....	351
21.2. Сложни съчинени изречения.....	352
21.3. Сложни подчинени изречения.....	355
21.4. Видове сложни подчинени изречения.....	358
21.5. Изявителни изречения.....	358
21.6. Подчинени въпросителни изречения.....	360
21.7. Относителни изречения.....	361
21.8. Изречения за място.....	366
21.9. Изречения за време (темпорални изречения).....	367
21.10. Изречения за начин.....	369
21.11. Изречения за причина (каузални изречения).....	371
21.12. Изречения за цел (финални изречения).....	372
21.13. Изречения за следствие (консекутивни изречения)	374
21.14. Изречения за отстъпка (концесивни изречения). 375	
21.15. Условни изречения.....	377
 22. СЛОВОРЕД.....	 383
22.1. Неутрален и стилистично маркиран словоред.....	383
22.2. Разположение на подлога, допълнението и сказуемото	384
22.3. Място на подлога.....	385
22.4. Място на допълнението.....	385
22.5. Място на личното местоимение.....	386
22.6. Място на прилагателното.....	387
22.7. Място на местоименията-прилагателни.....	388
22.8. Място на числителните.....	389
22.9. Място на атрибутивните допълнения.....	389
22.10. Място на наречието.....	389
22.11. Място на енклитиките.....	390
22.12. Място на изреченията.....	396

1. ПОЛОЖЕНИЕ НА ЕЗИКА И ДИАЛЕКТИ

Екавски и иекавски

Сръбският език заедно с хърватския и бошняшкия¹ принадлежи към южния клон на славянските езици, в който се намират още словенският, македонският и българският. За основа на стандартния език в сръбски, хърватски и бошняшки е взет *щокавският* диалект, наречен така по въпросителното местоимение *što/šta*. Другите два диалекта, *чакавски* (където същото местоимение гласи *ša*) и *кайкавски* (местоимението *kaј*), се говорят само на територията на Хърватска, но и там не са признати като стандартни.

1 В световната славистика, както и в Югославия след Втората световна война, беше обичаен терминът „сърбохърватски език“. Сръбският и хърватският се смятаха за негови варианти, а от седемдесетте години на миналия век започна да се говори за „босненско-херцеговски стандартноезиков изказ“. След войните, които в края на века доведоха до разпадането на Югославия, в новосъздадените държави се възприеха отделни национални наименования. Разликите между сръбския, хърватския и бошняшкия са, все пак, съвсем дребни (сравними с разликите между британския и американския английски), а взаимното разбиране е почти стопроцентно, така че в чисто лингвистичен аспект – за разлика от обществено-политическия – те могат да продължат да се смятат за варианти на един и същ език. В днешна Босна и Херцеговина е възприето официално названието „босненски език“, но сръбските лингвисти не го признават, защото е образувано от името „Босна“, с което претендира да се представи като държавен език, задължителен и за трите нации в тази държава. „Бошняшки“ пък се образува от съществителното „бошняци“, както се нарича народът, който преди беше наричан „мюсюлмани“.

В рамките на щокавския диалект се различават два изговора на някогашния славянски звук „ят“ (ѣ в транскрипция на латиница: *ě*): *екавски* и *иекавски* (съществува и трети изговор, *икавски*, но с него няма да се занимаваме, тъй като е изключително регионален). На екавското *е* в думите, които съдържат „ят“ (напр. *děte* 'дете') съответства *iје* (*dijěte*), съответно *је*, ако гласната е кратка (екавски *děca* 'деца', иекавски *djěca*). Пред някои звукове това *је* преминава в *i* (*hteo* 'искал' – иек. *htio*, *grejati* 'грея, топля' – иек. *grijati*), а може да се отрази и в промяна на предходната съгласна (*koleno* 'коляно' – *koljeno*, *negovati* 'полагам грижи, отглеждам' иек. *njegovati*).

По-голямата част от сърбите говорят екавски, а иекавски се говори в крайната югозападна част на Сърбия, в Черна Гора и Република Сръбска. В държавата Сърбия и Черна Гора и двата изговора са признати за стандартни, но не са еднакво разпространени по отношение на употребата им. Средствата за информация в Сърбия си служат почти изключително с екавския изговор, а в Черна Гора – с иекавския. А що се отнася до току-що споменатите разлики между *iје*, *је* и *i*, на човек, чийто роден изговор е екавският, му е много трудно да овладее иекавския изговор. Територията на иекавския изговор постепенно се е стеснявала през последните два века. Мнозина от значимите сръбски писатели от миналото, като се започне от Вук Караджич, са били иекавци, но днес огромното мнозинство от книгите се публикува на екавски.

В настоящата книга примерите ще се дават в екавска форма. По-добрите едноезични речници (каквито са, например, шесттомният речник на Матица сръбска и още незавършеният речник на Сръбската академия на науките и изкуствата) посочват, освен екавския, и иекавския вариант.

2. ПИСМЕНОСТ (ГРАФИКА)

Традиционната писменост на сръбския език е кирилицата, във вида, който ѝ е дал Вук Караджич (1787 – 1864). След създаването на югославската държава (1918) в Сърбия и Черна Гора започва рязко да се разпространява употребата на латиница. Днес латиницата е по-разпространена, до такава степен, че се появи движение за защита на кирилицата, а през последните години бяха предприети мерки кирилицата да се дефинира по закон като основна писменост за официална и обществена употреба. Макар че успоредната употреба на две писмености, за което беше създаден терминът „двуазбучност“, е единствен случай в Европа, ако не и в света, може да се предвиди, че тя ще продължи и в бъдеще. Оттук за всеки, който учи сръбски език, е необходимо познаване и на двете писмености.

Ред на буквите в кирилската и латинската азбука

И кирилицата, и латиницата имат едни и същи, 30 на брой, букви, така че между тях съществува двупосочна конвертируемост. Обичайната последователност на тези букви обаче не е еднаква, понеже в кирилицата се подреджат по **азбучен ред**, водещ началото си от църковнославянския, а в по-далечна перспектива от старогръцкия:

Аа Бб Вв Гг Дд Ђђ Ее Жж Зз Ии Јј Кк Лл Љљ Мм Нн Њњ
Оо Пп Рр Сс Тт Ћћ Уу Фф Хх Цц Чч Џџ Шш

а в латиницата са подредени по **реда на латинската азбука**:

Aa Bb Cc Čč Ćć Dd DŽdž Đđ Ee Ff Gg Hh Ii Jj Kk Ll LJlj
Mm Nn NJnj Oo Pp Rr Ss Šš Tt Uu Vv Zz Žž

Фонологичен принцип

От тези два списъка се вижда, че в кирилицата изцяло е осъществен фонологичният принцип „един звук – една буква“ (за изговора на буквите виж по-долу). В латиницата със същата цел към отделни латински букви са добавени диакритични знаци, заети предимно от чешки (Č, Ć, Đ, Š, Ž), но тази процедура не е осъществена докрай и за съгласните, които в кирилицата се отбелязват с Љ, Њ или Џ, се използват двубуквените комбинации (диграми) LJ, NJ, DŽ².

Успоредно представяне

В таблицата по-долу успоредно са представени кирилските и латинските букви с еднаква фонетична стойност, като латинските букви не са дадени по обичайния им ред от латинската азбука.

Кирилица	Кирилица ръкописно	Латиница
А а	<i>A a</i>	A a
Б б	<i>Б б</i>	B b
В в	<i>В в</i>	V v

2 Понякога, поради липса на съответния знак, се използва и диграмът DJ, вместо Đ, напр. *Djordje, vidjen*, вместо по-правилното *Đorđe, viđen* 'видян'.

Г г	<i>Г г</i>	G g
Д д	<i>Д д</i>	D d
Ђ ђ	<i>Ђ ђ</i>	Đ đ
Е е	<i>Е е</i>	E e
Ж ж	<i>Ж ж</i>	Ž ž
З з	<i>З з</i>	Z z
И и	<i>И и</i>	I i
Ј ј	<i>Ј ј</i>	J j
К к	<i>К к</i>	K k
Л л	<i>Л л</i>	L l
Љ љ	<i>Љ љ</i>	LJ lj
М м	<i>М м</i>	M m
Н н	<i>Н н</i>	N n
Њ њ	<i>Њ њ</i>	NJ nj
О о	<i>О о</i>	O o
П п	<i>П п</i>	P p

P p	<i>P p</i>	R r
C c	<i>C c</i>	S s
T t	<i>T t</i>	T t
Ĥ ĥ	<i>Ĥ ĥ</i>	Č č
Y y	<i>Y y</i>	U u
Φ φ	<i>Φ φ</i>	F f
X x	<i>X x</i>	H h
Ц ц	<i>Ц ц</i>	C c
Ч ч	<i>Ч ч</i>	Č č
Ц ц	<i>Ц ц</i>	DŽ dž
Ш ш	<i>Ш ш</i>	Š š

ФОНЕТИКА

3. ЗВУКОВА СИСТЕМА

3.1. ГЛАСНИ (ВОКАЛИ)

Сръбският език има пет гласни *i, e, a, o, u*, които се изговарят приблизително както в другите славянски езици или както в италиански, испански, немски и т.н.

Сричкотворно *r*

Съгласната *r* също може в отделни думи да бъде носител на сричка. Такова *r* понякога се нарича „вокално“, но по-точното название е **сричкотворно *r***. Най-често се среща между две съгласни, като например в думите 'кръст' *krst* 'кръст', *sr-ce* 'сърце', *tr-ča-ti* 'тичам', *sre-brn* 'сребърен', но и в началото на думи, пред съгласна, като например в *rt* 'рът, рид; нос (на бряг)', *r-zati* 'пръхтя (за кон)', *r-va-ti (se)* 'боря се (спорт)'. Когато глаголи като последните два получат префикс, *r* остава сричкотворно, макар и предхождано от гласна: *za-r-zati* 'започна да пръхтя (за кон)', *po-r-va-ti (se)*³. 'да се поборя малко'

3.2. СЪГЛАСНИ (КОНСОНАНТИ)

3 В по-стария език *r* е оставало сричкотворно и в мъжки род на страдателните причастия като напр. *u-mr-o* 'умрял', *za-tr-o* 'унищожил', аналогично на формите за женски и среден род *u-mr-la*, *u-mr-lo*, *za-tr-la*, *za-tr-lo*. Този изговор днес е архаичен и *r* се изговаря като обикновена съгласна (*u-mro*, *za-tro*).

В някои заемки от френски *r* е сричкотворно на края на думите, като напр. в *žan-r*, *ma-sa-kr* 'клане', като губи сричкотворността си в падежите, пред гласна: *žan-ra*, *žan-ru* и т.н. Същият е случаят с *l* в малък брой заемки, като напр. *bi-ci-kl* 'велосипед', *an-sam-bl* (в падежите: *bi-ci-kla*, *bi-ci-klu* и т.н.).

P, t, k, b, d, g

3.2.1. Плосивните (оклузивните) *p, t, k, b, d, g* се

изговарят както в повечето други езици, като образуват три двойки по звучност:

беззвучни	звучни
p	b
t	d
k	g

B, d, g се изговарят по същия начин и в края на думите, напр. в *golub* 'гълъб', *rad* 'работа', *drug* 'другар', а не се обеззвучават като в някои други славянски и неславянски езици.

3.2.2. Фрикативните се представени в следната таблица:

беззвучни	звучни
s	z
š	ž
f	(v)
h	

Š

Š се изговаря се изговаря като френското *ch*, английското *sh* или немското *sch*. *Ž* е неговият звучен двойник (френското *j* в *jour*).

H

H се изговаря с пълна аспирация (като немското *ch* в *Bach*).

V

Звукът *v* е поставен в скоби, защото, въпреки че по място на изговор (лабиодентален) е еднакъв със звука *f*, той не се държи като негов звучен двойник, а като сонант, за което вижте 3.2.4.

3.2.3. Африкатите са:

беззвучни	звучни
c	
č	dž
ć	đ

C

C винаги има стойност на слято *ts* (немското *z* в *Zeit*, италианското *z* в *pizza*), независимо от буквата, която следва след него: *car* 'император', *cura* 'момиче', *lice* 'лице', *baciti* 'да хвърля', *cvet* 'цвят, цвете', *stric* 'чичо'.

Ѓ и Ћ

Африкатите *č* и *ć* по изговор приличат на английското и испанското *ch* и на италианското *ci* в *ciao*, но нито първият, нито вторият могат да бъдат еднакви с тях. *Č* е слято /t/ + /š/: при неговия изговор върхът на езика се опира в алвеолите, докато при изговора на *ć* върхът на езика е отпуснат, а средната част на езика се опира на алвеолите и средното небце. Според акустичното впечатление *č* е „по-твърдо“ от споменатите малко по-горе чужди африкати, а *ć* е „по-меко“ от тях. Макар че различаването на *č* и *ć* затруднява понякога и сърбите от отделни краища, в стандартния изговор те трябва да се различават.

Съществуват минимални двойки, които по значение се различават само с тази двойка фонем, като например: *čar* (привлекателност) и *ćar* (полза), *spavačica* (жена, която спи) и *spavaćica* (нощница).

Dž и đ

Всичко, което казахме за двойката *č – ć* важи и за техните звучни двойници. При *dž*, слято /d/ + /ž/ положението на езика е същото, както при *č*, вследствие на което то е „потвърдо“ от английското *j* или италианското *g* в *Genova*. При *đ* положението на езика е като при *ć*, и затова то е „помеко“ от чуждите съгласни. И тук съществува по някоя минимална двойка, като например *džak* (чувал) и *đak* (ученик).

3.2.4. Сонанти. - Към сонантите спадат няколко типа съгласни: назалните *m, n, nj*, ликвидните *l, lj, r* заедно с *v* и *j*. Общата им особеност е, че не участват в опозиция звучност – беззвучност и че при техния изговор въздушната струя преминава покрай преградата, която се образува от частите на говорния апарат.

N пред k

M, n, l и *r* не представляват трудност при учене. Както и в другите езици, фонемата *n* преминава във веларен вариант пред веларите *k* и *g*: алвеоларно (с върха на езика) се изговаря в *Ana, tanak* 'тънък', но веларно (със задната част на езика, както *ng* в английското *sing*) в *Anka, tanka, tango*.

Nj

Звукът *nj* е палатален назал, аналогичен на испанското *ñ* (в *mañana*) или италианското и френското *gn*. Изговаря се с притискане на предната и средната част на езика към

твърдото небце зад алвеолите.

Lj

Звукът *lj* е палатализиран по отношение на *l*, като испанското *ll* (в *caballero*) или италианското *gli* (във *figlio*). Изговаря се със средната част на езика, а върхът на езика е свален към долните зъби.

J

Звукът *j* се изговаря като немското *j* или като играка в английските *yes*, *boy* или в испанските *yo*, *hay*. По артикулация е твърде близък до вокала *i*, вследствие на което се стига до правописни редувания и колебания (*radio*, ген. *radija*; *Mihailo* и *Mihajlo*).

V неутрално по звучност

Звукът *v* причисляваме към сонантите, понеже е неутрален по отношение на звучността (виж 3.2.2, 3.5.1). Пред беззвучни съгласни остава *v*, а не преминава във *f*, напр. *ovsa*, *ovsen* 'овесен', *čupavko* 'рошльо'; пред него могат да стоят както беззвучни, така и звучни съгласни (сравни *tvoje* 'твое' и *dvoje* 'двама', *svekar* 'свекър' и *zvekir* 'клепало за порта').

3.2.5. По **място на изговор** всички споменати съгласни могат да се класифицират така:

лабиални (устнени): *p*, *b*, *m*;

лабиодентални (устнено-зъбни): *f*, *v*;

дентални (зъбни): *t*, *d*, *c*, *z*, *s*;

алвеоларни: *n*, *l*, *r*;

препалатални (преднонебни твърди): *š*, *ž*, *č*, *dž*;

палатални (преднонебни меки): *ć*, *đ*, *nj*, *lj*, *j*;

веларни (заднонебни): *k*, *g*, *h*.

3.3. УДАРЕНИЯ И ДЪЛЖИНИ

Четири ударения

3.3.1. Система на ударенията. - Сръбският език различава четири ударения, т.е. четири вида изговор на ударените гласни по отношение на височината и дължината на тона.

Това са:

- дълго низходящо (знак ^),
- дълго възходящо (знак '),
- кратко низходящо (знак ``),
- кратко възходящо (знак `).

Изговор на ударенията

При дългото низходящо ударение, напр. в думата *tâjka*, височината на тона се понижава по време на изговора на гласната. При дългото възходящо, напр. *béba* 'бебе', тонът расте или поне остава със същата височина. При краткото низходящо, напр. *îstina*, понижаването на тона трудно се забелязва поради краткостта на гласната, но следващата сричка или срички се изговарят по-ниско от ударената. При краткото възходящо, напр. *čítati* 'чета', следващата сричка или срички имат по-висок или еднакъв тон с този на ударената сричка.

Сричкотворно *r*

Същите четири ударения се появяват и при сричкотворното *r* (виж 3.1 по-горе), когато е под ударение, напр. *kŕv* 'кръв', *śŕnas* 'негър', *tŕka* 'надбягване, надпревара', *tŕčati* 'тичам'.

В текстовете обикновено не се пишат ударения, освен в редки случаи, когато трябва да се различат две думи, които

се пишат по един и същ начин, напр. *grād* (населено място) – *grād* (градушка), *ópisān* (прилагателно: описателен) – *òpīsān* (причастие от глагола *opisati*).

И при склонение на една и съща дума могат да се появят различни ударения, напр. от *ìme*, генитив *ìmena*, номинатив множествено число е *imèna*, генитив множествено число е *iménā*.

Три правила за ударението

3.3.1.1. За мястото на ударението в думата важат три основни правила:

(1) Нито една дума не може да бъде ударена на последната сричка (в градския говор отделни думи от чужд произход се отклоняват от това правило, напр. *dirigènt*, *paradǎjz* 'домат' срещу изговора *dirigent*, *paràdajz*, какъвто се изисква от стандарта).

(2) Едносричните думи винаги имат низходящо ударение, дълго като в *nôć* 'нощ', *líst* 'лист', *žût* 'жълт', *znâm* 'знам', или кратко като в *sprăt* 'етаж', *kǒnj* 'кон', *năš* 'наш', *sǎv* 'цял'.

(3) Низходящи ударения могат да се появят само в първата сричка на думата (и от това правило градският говор дава нерядко отклонения, като в двата примера, дадени в т. 1, или в *ambasâdor* 'посланик', *televîzija*, противно на стандартното ударение *ambàsador*, *telèvîzija*).

3.3.2. Неударени дължини. - В току-що дадените примери *ambàsador* и *telèvîzija* виждаме, че гласната в третата сричка е отбелязана със знак за дължина. Неударени дълги гласни се появяват в множество думи, напр. *jùnāk* 'герой', *vòjnĭk* 'войник', *nèvĭđen* 'невиждан', *ĭdeālan* 'идеален', *pòžitĭvan* 'позитивен', *òdāvno* 'отдавна'. Те могат да се появят само СЛЕД ударена сричка. В думи от език, в който

е ударена последната сричка, какъвто, например, е френският, понеже такова ударение не е възможно в сръбски, то се заменя с неударена дължина: *atèljē* (<фр. *atelier*), *Ràsīn* (<фр. *Racine*), *Pàstēr* (<фр. *Pasteur*)⁴.

Изгубване на неударените дължини

В съвременния градски говор неударените дължини са значително по-редки, отколкото изисква традиционната норма. Това особено важи за флективните окончания: почти всички окончания в склонението на съществителните и прилагателните и спрежението на глаголите, особено в отворена сричка, напр. генитив *žènē*, прилагателно *vèlikī* 'голям', генитив множествено число *vèlikih*, сегашно време 1 лице множествено число *čitāmo* 'четем' и т.н. - в сегашния градски говор (поне на екавските краища) имат кратка гласна: *žène*, *vèliki*, *vèlikih*, *čitamo*.

3.3.3. Проклитики и енклитики. - Думи, които нямат собствено ударение, а се свързват във фонетична цялост със съседната ударена дума, се наричат **клитики**. Делим ги на **проклитики**, които стоят пред ударената дума, и **енклитики**, които стоят зад ударената дума.

Проклитики

3.3.3.1. Проклитики са преди всичко предлозите, и то всички, които са едносрични, напр. *na* (*na hartiji* 'на хартия' изговаряме *nahàrtiji*), *u* (*u petak* 'в петък' изговаряме *upétak*), *iz*, *od*, *za*, *do* и т.н., както и някои двусрични, като напр. *oko* 'около', *prema* 'към', *preko* 'през' и т.н. Също така, проклитики са и някои съюзи, като напр. *i*, *ni*, *a*, *da* 'че', *jer*

4 В Сърбия е обичайно адаптирано, фонетично писане на чуждите имена, което в кирилицата е неизбежно (Расин, Пастер), а най-често се пренася и в латиницата.

'защото', *dok* 'докато', а при някои глаголи (вж. 3.4.1) и отрицателната частица *ne* (напр. *ne izlazim* 'не излизам' изговорено *neizlazim*).

Енклитики

3.3.3.2. Енклитиките са специфичност на сръбския език и заради правилния словоред в изречението е необходимо да се знае кои думи спадат към тях.

Освен въпросителната частица *li* (напр. *znaš li?* 'знаеш ли?' изговорено *znâšli?*), имаме две по-големи групи енклитики: неударените форми на личните местоимения и неударените глаголи на спомагателните глаголи.

Местоименни енклитики

Към първата група спадат формите за генитив, съответно акузатив, на всичките шест лица: *me, te, ga, je (ju), nas, vas, ih*⁵ и формите за датив *mi, ti, mu, joj, nam, vam, im*⁶.

Енклитика е и неудареното възвратно местоимение *se* в *oblačim se* 'обличам се' (изговорено *òblāčimse*).

5 За склонението на местоименията виж таблици 10-12. В акузатив женски род единствено число *je* има и вариант *ju*, който се появява при контакт с еднакво звучащата глаголна енклитика *je*: виж таблица 10 в 7.1.1.

6 Неударените дателни форми *mi* и *ti* при писане не се различават от удареното местоимение за 1 лице множествено число *mī*, съответно 2 лице единствено число *tī*. Това трябва да се има пред вид, когато се изговарят изречения, като например:

Reci mi 'кажи ми' (изговорено *rècimi*) *šta mi* (изговорено *mī*) *ovde tražimo* 'какво търсим тук'
или

Ti (изговорено *tī*) *znaš šta ti* (изговорено *šit̃ti*) *treba* 'ти знаеш какво ти трябва'

По същия начин формите *nas* и *vas* могат да бъдат неударени или ударени: вж. таблица 11.

Глаголни енклитики

Към втората група спадат:

- кратките форми за сегашно време на глагола *biti*: *sam, si, je, smo, ste, su* (вж. 9.13);
- кратките форми за сегашно време на глагола *hteti*: *ću, ćeš, će, ćemo, ćete, će* (вж. 9.13.2);
- формите за аорист на глагола *biti*, които влизат в състава на условното наклонение: *bih, bi, bi, bismo, ste, bi* (вж. 9.5.2).

Място на енклитиката

3.3.3.3. Тъй като енклитиката се свързва с предходната ударена дума, тя трябва да се постави на **второ** място в изречението. Оттук, ако в изречението *Dôšao sam* 'дойдох' (изговорено *dôšaosam*) добавим като подлог лично местоимение, то ще гласи: *Jâ sam* (изговорено *jâsam*) *došao* 'аз дойдох'; не е възможно **Ja došao sam* нито **Sam došao*.

Законът за второто място не бива да се схваща буквално: енклитиката може да се постави и след синтагма от няколко свързани помежду си думи, напр.: *Moj prijatelj s trećeg sprata je došao* 'моят приятел от третия етаж дойде'. За по-изчерпателни правила за мястото на енклитиката виж 22.11 и нататък.

3.4. ПРЕНАСЯНЕ НА УДАРЕНИЕТО ВЪРХУ ПРОКЛИТИКАТА

Според традиционната акцентуация, базирана предимно на херцеговския говор, когато проклитика се окаже пред някои (не всички) думи с низходящо ударение, кратко или дълго, тя става ударена, получавайки кратко низходящо

(рядко кратко възходящо) ударение, а втората дума губи ударението си. Такива примери са: *ũ grād, nǎ vodu, òd zlāta, pòd kamēn, dò pojāsa, iz kućē, i drugī* и подобни (изговор: *ũgrād, nǎvodu, òdzlāta, pòtkamēn, dòpojāsa, iskućē, idrugī*).

Без пренасяне

3.4.1. Такова пренасяне на ударението днес в по-голямата си част е архаично, поне в екавските говори, понеже обичайният изговор е с ударение върху втората дума: *u grād, na vòdu, od zlāta* и т.н. Пренасянето се е запазило без съмнение само в два случая:

1) пред *mnom*, инструментал от личното местоимение *ja*, където поставяме ударение върху предлога: *sǎ mnom, zǎ mnom, pòda mnom*;

2) при отрицателните форми на глаголите, където ударението пада върху отрицателната частица *ne*: *nè dām* 'няма да дам', *nè padā* 'не пада', *nè čujū* 'не чуват', *nè jedū* 'не ядат', *nè nādj se* 'не се надявай', *nè pītājte* 'не питайте' и подобни. Това важи само за глаголните форми, чиято първа сричка има **низходящо** ударение. Ако върху тази сричка пада **възходящо** ударение, частицата остава неударена: *ne gòvorīm* 'не говоря', *ne víčē* 'не дърпа', *ne žēlē* 'не желаят', *ne postòji* 'не съществува', *ne dosàđuj* 'не досаждай' и т.н. Тази разлика може да се появи и при различни форми на един и същ глагол, да речем *písati* 'пиша': в сегашно време според низходящото *pīšēm* имаме отрицателна форма *nè pīšēm*, но в повелително наклонение според възходящото *píšite* отрицателната форма е *ne pīšite*.

3.5. ЗВУКОВИ РЕДУВАНИЯ

А) РЕДУВАНИЯ НА СЪГЛАСНИ

Морфонологични промени

Промените или **редуванията** на звукове, до които се стига при флексия или словообразуване, могат да бъдат чисто фонологични или, по-често, морфофонологични (морфонологични). Първите са свързани изключително с естеството на звуковете или тяхната способност за взаимно свързване в сръбския език. Такава е асимилацията по звучност, до която се стига тогава, когато звучна и беззвучна съгласна се окажат една до друга (вж. по-долу). Морфонологичните редувания зависят и от това за каква част на речта, флективна форма или словообразователен елемент става дума. Например, от съществителното *učenik* вокатив единствено число гласи *učeniče*, където *k* пред окончанието *-e* е преминало в *č*; акузатив множествено число на същото съществително обаче гласи *učenike*, което означава, че тук *k* пред *e* е останало непроменено. Номинатив множествено число гласи *učenici* (*k* пред *i* дава *c*) и това редуване важи и за другите съществителни на *-k*, но не и за прилагателните: от *lak* 'лек, лесен' номинатив множествено число мъжки род гласи *laki*. Следователно, когато обясняваме морфонологичните редувания, трябва винаги да посочваме и за кои форми важат.

Втората съгласна влияе на първата

3.5.1. Асимилация по звучност. - Асимилацията по звучност е вид регресивна асимилация в смисъл, че втората съгласна влияе на първата: когато звучна съгласна се окаже пред беззвучна, става беззвучна, и обратно, когато беззвучна съгласна се окаже пред звучна, и самата тя става звучна. В таблиците в раздели 3.2.1 – 3.2.3 видяхме, че има седем двойки по звучност. Три съгласни, *f*, *h* и *c*, са

беззвучни, без звучен двойник, така че самите те не се променят, но предизвикват обеззвучаване на звучните съгласни, когато се окажат пред тях.

Няколко примера за преминаване на звучни съгласни в беззвучни:

Обеззвучаване

$b \rightarrow p$: *Srbija* 'Сърбия' – *srpski* 'сръбски'
 $d \rightarrow t$: *sladak* 'сладък' (м. род) – *slatka* 'сладка' (ж. род) – *slatko* 'сладко' (ср. род)
 $z \rightarrow s$: *bez kuće* 'без къща' – *beskućnik* 'бездомник'
 $\dot{z} \rightarrow \dot{s}$: *težak* 'тежък, труден' (м. р.) – *teška* (ж. р.) – *teško* (ср. р.)

Няколко примера за преминаване на беззвучни съгласни в звучни:

Озвучаване

$p \rightarrow b$: *top* 'оръдие' – *tobdžija* 'артилерист'
 $t \rightarrow d$: *svat* 'сватбар' – *svadba* 'сватба'
 $k \rightarrow g$: *burek* 'баница' – *buregdžija*
 $s \rightarrow z$: *s Bogom* 'с Бога' – *zbogom* 'сбогом'
 $\dot{c} \rightarrow d\dot{z}$: *učiti* 'уча' – *udžbenik* 'учебник'

В правописа

3.5.1.1. Има случаи, когато тази асимилация не се отразява в правописа. Това са преди всичко съчетанията *ds* и *dš*, които по традиция остават непроменени при писане, напр. *odsečan* 'груб, рязък', *predsednik* 'председател, президент', *srodstvo* 'родство', *podseći* 'да подрежа', *podšišati* 'да

подстрижа' (въпреки че действителният изговор е /ts/, съответно /tš/). По аналогия на това се пише *đ* във *vođstvo* 'водачество' (от *vođ* 'вожд, водач'), макар че изговорът е /voćstvo/. Без асимилация се пишат и някои новообразувани с префикси думи, като напр. *subpolaran* 'субполярен', *podtekst* 'подтекст', *predturski*, *postdiplomski* 'следдипломен', защото тук асимилацията би застрашила разпознаването на думите. Най-накрая, в заемки от чужди езици и във фонетично транскрибирани имена асимилацията обикновено се спазва и при писане, напр. *fudbal* (от *football*), *rendgen* (от *Röntgen*), но в по-новите заемки по-често се пишат без асимилация: *brejkdens* (< *breakdance*), *dragstor* (< *drugstore*), *Vašington*, *Redford*, *Musorgski* и подобни, според оригиналната графика.

Акцентни цялости

3.5.1.2. Асимилация възниква и между две думи, когато те образуват акцентна цялост. При писане такава асимилация не се отразява. Такива примери са: *pod kamen* (изговаряно: *pòtkamēn*), *iz kuće* (изговаряно: *iskučē*), дадени вече в 3.4. В съчетания като *tek danas* 'едва днес', *on nas gleda* 'той ни гледа', *miš bi pobegao* 'мишката би побегнала', поне при бърз изговор, изговаряме /tèg dānas/, /ônnaz glèda/, /mìžbi pòbegao/, поради асимилация на краесловната беззвучна съгласна пред звучната в следващата дума.

3.5.2. Асимилация по място на изговор. - Когато денталната съгласна *s* се окаже пред предпалатални или палатални *č*, *dž*, *ć*, *đ*, *nj* или *lj*, тя преминава в предпалатално *š*. Денталната съгласна *z* пред същите съгласни преминава в *ž*: 'куче'

pas 'куче' – *pašće* 'кученце', *list* 'лист' – *lišće* 'листа' (през **list-je*, **lišće*),

zamisliti 'да си представя' – *zamišljen* 'въображаем',
nositi 'нося' – *nošnja* 'носия';
grozd 'грозд' – *grožđe* 'грозде' (през **grozd-je*,
**grožđe*),
(iz + đikati) – *ižđikati* (бързо да израсна), *paziti*
 'внимавам' – *pažnja* 'внимание', *voziti* 'карам кола' – *vožnja*
 'каране на кола'.

Сложна асимилация

В една и съща дума може най-напред да настъпи асимилация по звучност, а след това по място на изговор, напр. *bez časti* (без чест) → **besčastan* → *beščastan* (безчестен), *iz + čipati* → **isčipati* → *iščipati* (изскубна).

Асимилация няма, когато префиксите *s* и *z* се окажат пред *lj* или *nj*, напр. *sljubiti* (съединя) (от *s + ljubiti*), *razljutiti* (от *raz- + ljutiti*), *iznjhati* (от *iz + njhati*) (отглеждам от малък). Няма я и в иеавските форми, където *lj* или *nj* са се получили от *l + j*, съответно от *n + j*, напр. *posljednji* (екавски *poslednji*) (последен), *sljepoća* (екавски *slepoća*) (слепота), *bjesnjeti* (екавски *besneti*) (беснея).

N пред b и p

3.5.2.1. Когато алвеоларното *n* в производни думи се окаже пред лабиалното *b*, то преминава в лабиално *m*: *stambeni* (от *stan*) (жилищен), *zelembać* (от *zelen*) (зелен гушер). Такава асимилация няма при сложните думи: *jedanput* (веднъж), *vanbrodski* (извънбордов).

3.5.3. Изгубване на съгласни. - Когато две еднакви съгласни се окажат една до друга между основата и суфикса или между префикса и основата, се редуцират в една: *Rus + -ski* → *ruski*, *bez zuba* → *bezub*, *od- + deliti* → *odeliti* (отделя).

Често две такива съгласни се появяват вследствие на асимилация по звучност или по място на изговор: *pet + deset* → **peddeset* → *pedeset*, *šest + deset* → **šesddeset* → **šezddeset* → *šezdeset*, *bez stida* → **bezstidan* → *bestidan* (безсрамен), *raz- + žalostiti* → **ražžalostiti* → *ražalostiti* (наскърбя), *iz + šetati* → **isšetati* → **iššetati* → *išetati* (изляза на разходка).

Превъзходна степен

3.5.3.1. Изключение от това правило правят формите за превъзходна степен с префикс *naj-* на прилагателни, които започват с *j*: *najjači* (най-силен), *najjasniji* (най-ясен), *najjeftiniji* (най-евтин) и подобни. И двете съгласни се запазват и в някои по-нови производни думи с префикс (сравни 3.5.1.1 по-горе), където редуцирането до един звук би замъглило значението на префикса: *protivvrednost* (равностойност), *nuzzarada* (допълнителен доход), *preddržavni* (преддържавен), *transsibirski* (трансибирски), *superrevizija* (повторна ревизия) и подобни.

Šeststo

Групата *st* се повтаря само при писане на числителното бройно *šeststo* (=šest stotina, 600) и числителното редно *šeststoti*. При изговор *st* се чува само веднъж, но в правописа е определено писане на удвоено *st* с цел различаване от *šesto*, среден род на числителното редно *šesti* (от 6).

3.5.3.2. Съгласните *t* и *d* се изгубват пред африкатите *c*, *č*, *dž*, *ć* или *đ*: *otac* (баща), генитив **otca* → *oca*, *zadatak* (задача), множествено число **zadatci* → *zadaci*, *predak*, множествено число **predci* → **pretci* → *preci* (предци), *govedo* + *-če* → **govedče* → **govetče* → *goveče* (младо

говедо), *radit(i) + ću* → *radiću* (ще работя), *sladoled + džija* → *sladoledžija* (сладоледчия). Няма изгубване при производните с префикс (*naddžilitati* (надхвърля с копие), *podđakon* (поддякон)), където настъпва само асимилация по звучност, ако е необходимо: *potčiniti* (от *pod-* + *činiti*) (подчиня), *otcepiti* (от *od-* + *cepiti*) (отцепя).

Опростяване на групите от съгласни

3.5.3.3. Много групи от три съгласни се редуцират до две, като се изгубват, ако пред тях има фрикативни *s, z, š* или *ž*, а след тях съгласни *b, k, l, lj, m, n* или *nj*. На практика, ако игнорираме редките или архаични думи, това правило се свежда до групите *stn, stl, stk, stm, zdb, štn*, които изгубват *t*, респективно *d*, като например в *častan* (почтен, честен), *časna, časno* (а също така и в падежите: *časnog* и т.н., виж 6.3.4), *vesnik* (от *vest* + *-nik*) (вестител, куриер), *zalistak* (клапа; прицветен лист, брахтея), генитив *zaliska*, множествено число *zalisci, usmen* (от *usta* + *-men*) (устен), *gozba* (от *gost*, през **gostba* → **gozdba*) (гощавка, пир), *tazbina* (от *tast*) (родство по сватовство), *pozorišni* (от *pozorište*) (театрален), *boravišni* (от *boravište*) (свързан с местопребиваване) и подобни.

Изключения

От това правило има доста изключения. Групата *stn* остава (гощавка, пир) в прилагателни от чужди основи, като напр. *azbestni* (азбестов), *protestni* (от *azbest, protest*). Групата *stk* остава във формите за женски род от съществителните на *-ist(a)*, като напр. *telefonistkinja, socijalistkinja*. От *bolest* със суфикс *-ljiv* имаме *bolešljiv* (през **bolestljiv* → **bolesljiv*, с асимилация по място на изговор) (болнав), но от *popustiti* прилагателното е *popustljiv* (отстъпчив), където *t* е запазено. Групата се пази в заемката *astma* (с производните

astmatičan, astmatičar (астматик)).

-Ski и -stvo

3.5.3.4. В производните на *-ski* и *-stvo* звукът *s* обикновено се губи, ако пред него има *ć, č, š* или *ž*: *mladići* (от *mladić + -ski*) (младежки), *nikšićki* (от името на град *Nikšić*), *junački* (от **junak + -ski → *junačski*) (геройски), *varoški* (от *varoš*) (градски), *niški* (от името на град *Niš*), *viteški* (от *vitez* през **vitezski → *viteški*) (рицарски), *zelenaštvo* (от *zelenaš + -stvo*) (лихварство), *lupeštvo* (от *lupež + -stvo → *lupeštvo*) (кражба; крадците) и т.н. Все пак, *ć* остава пред *-stvo*: *mogućstvo* (възможност; могъщество, мощ), *pokućstvo* (мебели, покъщнина), *plemićstvo* (аристокрация) и подобни.

K → č, g → ž, h → š

3.5.4. Палатализация. - Палатализация се нарича промяната на веларните съгласни *k, g, h* в предпалатални *č, ž*, съответно *š*. Тя настъпва в следните случаи:

- във вокатив единствено число на съществителните от мъжки род на *-k, -g, -h* пред окончанието *-e*: *junak* (герой) – *junače*, *Bog* – *Bože*, *duh* – *duše*;

- в множествено число на съществителните *oko* и *uho*: *oči* (*očiju, očima*), *uši* (*ušiju, ušima*);

- в множество производни от съществителни с окончания *-k, -g, -h* или *-ka, -ga, -ha*: *vuk* (вълк) – *vučica* (вълчица), *ruka* (ръка) – *ručerda* (ръчище), *mrak* (тъмнина) – *mračan* (тъмен), *devojka* (момиче) – *devojčin* (на момиче), *dug* (дълг) – *dužan* (длъжен), *knjiga* (книга) – *knjižica* (книжка), *kovčeg* (куфар) – *kovčežić* (куфарче), *šiprag* (шубрак) – *šipražje* (шубраци), *dah* (дъх) – *dašak* (полъх), *muha* (муха) – *mušica* (мушица), *prah* (прах) – *prašiti* (вдигам прах, напрашвам; опрашвам) и др.;

- във формите за сегашно време на някои глаголи, чийто инфинитив сега е на *-k*, *-g*, съответно *-h*. Така *peći* (пека) (от някогашен инфинитив **pek-ti*) има сегашно време *pešem, pešeš, peše* и т.н.; от *strići* (стрижа) (основа *strig-*) сегашно време е *strižem, strižeš* и т.н.; от *vrći* (вършея) (основа *vrh-*) сегашно време е *vršem, vršeš* и т.н. Първоначалната основа все още се вижда в трето лице множествено число сегашно време на споменатите глаголи, което гласи: *peku, strigu, vrhu*.

Исключения

3.5.4.1. При словообразуването палатализацията не се прилага последователно и систематично. При притежателните прилагателни на *-in* я откриваме предимно само в *majčín* (майчин), *devojčín* (на момиче) и *vładičín* (на владика), а при останалите съществителни веларната съгласна остава непроменена: *sekin* (сестрин), *bakin* (бабин), *(k)ćerkin* (на дъщеря), *Žikin* (на Жика), *slugin* (на слуга), *Olgin* (на Олга), *Dragin* (на Драга), *snahin* (на снаха), *Mihín* (на Миха) и т.н. При умалителните имена на *-ica* палатализацията отсъства, ако пред веларната съгласна има друга съгласна, напр. *kockica* (кубче, квадратче, каренце), *tačkica* (малка точка), *markica* (малка марка), *mačkica* (малка котка), *mazgica* (малко муле), *tezgica* (малък тезгях; малък щанд), след това при онези, които имат хипокористично значение, като напр. *bakica* (бабка), *čikica* (чичко), *rukica* (ръчичка), *nogica* (краче)⁷, а и при някои други думи, които чрез палатализация биха се отдалечили прекалено много от основата, като напр. *kukica* (кукичка), *kikica* (плитчица), *pegica* (луничка; петънце), *strehica*

7 Галени форми за детска ръка, съответно крак. Същото значение могат да имат и формите с палатализация, но *ručica* по-често означава дръжка или ръчка, а *nožica* краче на мебел и подобни.

(стрехичка). Палатализация по правило няма и в производните от лични имена: *Vukica, Jelkica, Đokica, Olgica, Dragica* и подобни (все пак от *Anka* съществува и *Ankica*, и *Ančica*).

$C \rightarrow \check{c}, z \rightarrow \check{z}$

Към палатализацията обикновено спадат и редуванията $c \rightarrow \check{c}, z \rightarrow \check{z}$, като напр. в:

- *stric* (чичо), вокатив *striče*; *lovac* (ловец), вокатив *lovče*; *zec* (заек), множествено число *zečevi*; *starica* (старица) притежателно прилагателно *staričin*; *ptica* (птица), умалително *ptičica* (птичка); *meseč* (месец) – *mesečina* (месечина) и т.н.;

- *vitez* (рицар), вокатив *viteže*; *knez* (княз) – *kneževski* (княжески), *kneževina* (княжество); *rog* (папур) – *rogožina* (освен *rogovina*) (рогозка) и т.н.

$K \rightarrow c, g \rightarrow z, h \rightarrow s$

3.5.5. Сибиларизация (или втора палатализация) се нарича преминаването на съгласните *k, g, h* в *c, z, s*, което се извършва почти винаги пред гласната *i*. Това става в следните случаи:

- В множествено число на съществителни от мъжки род на *-k, -g, -h*: *radnik* (работник) – *radnici*, *đak* (ученик) – *đaci*, *metak* (куршум) (**metci*) – *meci*, *bubreg* (бъбрек) – *bubrezi*, *geolog* (геолог) – *geolozi*, *diftong* (дифтонг) – *diftonzi*, *orah* (орех) – *orasi*, *monah* (монах) – *monasi* и т.н.

- В датив и локатив на съществителни на *-ka, -ga, -ha*: *reka* (река) – *reci*, *daska* (дъска) – *dasci*, *biblioteka* (библиотека) – *biblioteci*, *briga* (грижа) – *brizi*, *noga* (крак) – *nozi*, *zadruga* (кооперация) – *zadruzi*, *svrha* (цел) – *svrsi* и т.н. От това правило има доста отклонения, за което виж в морфологията, 5.5.1.2.

- В повелително наклонение на глаголите, споменати в 3.5.4: *peci* (печи), *pecite* (основа *pek-*), *strizi* (стрижи), *strizite* (основа *strig-*), *vrši* (вършей), *vršite* (основа *vrh-*)⁸.

- При извеждане на някои несвършени глаголи от свършени: *micati* (движа) (от *maknuti*), *dizati* (вдигам) (от *dići*, *dignuti*), *uzdisati* (въздишам) (от *uzdahnuti*).

Влияние на звука *j*

3.5.6. Йотация. - Отделен, много разпространен вид на палатализация е тази, предизвикана от присъствието на звука *j*, и наречена **йотуване** или **йотация** (по гръцкото име на тази буква – *йота*). След извършената фонетична промяна, *j* от окончанието или суфикса най-често изчезва, сливайки се с предходната съгласна, така че неговото присъствие не може да се установи без историческата граматика.

Чрез йотация съгласните съгласните преминават в палатални или предпалатални по следния образец:

$t \rightarrow \acute{c}$	$s \rightarrow \acute{s}$
$d \rightarrow \acute{d}$	$z \rightarrow \acute{z}$
$l \rightarrow lj$	
$n \rightarrow nj$	

K, *g*, *h* и *c* се променят по начина, който вече видяхме в 3.5.4 и 3.5.4.3, т.е. дават

$k \rightarrow \acute{c}$	$h \rightarrow \acute{s}$
$g \rightarrow \acute{z}$	$c \rightarrow \acute{c}$

Лабиалните съгласни остават непроменени при йотацията, но към тях се прилепва звукът *lj*:

$p \rightarrow plj$	$v \rightarrow vlj$
---------------------	---------------------

8 Сибиларизация се появява и в имперфект на тези глаголи (*pecijah*, *strizijah*, *vršijah*), но това време днес е почти напълно излязло от употреба.

b → blj

m → mlj

При глаголите

3.5.6.1. Йотация възниква в следните случаи:

а) В сегашно време на отделни глаголи (предимно онези с инфинитив на *-ati*), пред окончанията *-em*, *-eš* и т.н. (първоначално **-jem*, **-ješ* и т.н.): *kretati* (движа, тръгвам) – *krećem*, *glodati* (глождя; гриза) – *glođem*, *mleti* (меля) – *meljem*, *disati* (дишам) – *dišem*, *kazati* (кажа) – *kažem*, *skakati* (скачам) – *skačem*, *legati* (лягам; слагам в легло) – *ležem*, *jahati* (яздя) – *jašem*, *klicati* (викам) – *kličem*, *kapati* (капя) – *kapljem*, *hramati* (куцам) – *hramljem* и т.н.

б) В минало страдателно причастие от глаголите на *-iti*, пред окончанието *-en* (първоначално **-jen*): *mлатiti* (бия, удрям) – *mлаćen* (бит), *roditi* (родя) – *rođen* (роден), *paliti* (паля) – *paljen* (пален), *goniti* (гоня) – *gonjen* (гонен), *gasiti* (гася) – *gašen* (гасен), *maziti* (глезя) – *mažen* (глезен), *baciti* (хвърля) – *bačen* (хвърлен), *skupiti* (събера) – *skupljen* (събран), *ljubiti* (целувам; обичам) – *ljubljen* (обичан; целуван), *slaviti* (чествам, празнувам) – *slavljen* (честван), *zadimiti* (задимя) – *zadimljen* (задимен) и т.н.

в) При образуване на глаголи от несвършен вид или многократни глаголи от свършени: *platiti* (платя) – *plaćati* (плащам), *ugoditi* (угодя) – *ugađati* (угаждам), *potpaliti* (подпаля) – *potpaljivati* (подпалвам), *smeniti* (сменя) – *smenjivati* (сменям), *ukrasiti* (украся) – *ukrašavati* (украсявам), *zgroziti* (ужася) – *zgražati* (ужасявам), *skupiti* (събера) – *skupljati* (събирам), *zarobiti* (пленья) – *zarobljavati* (пленьявам), *uspavati* (приспя) – *uspavljivati* (приспивам), *pošumiti* (залеся) – *pošumljivati* (залесявам) и т.н.⁹

9 Йотация се появява и в имперфект, напр. *graditi* (строя) – *građah*, *paliti* (паля) – *paljah*, *nositi* (нося) – *nošah*, *slaviti* (чествам) – *slavljah*, но това време днес е архаично.

При прилагателните

г) В сравнителна степен на прилагателните (окончание *-ji*, виж 6.4.1.2): *žut* (жълт) – *žući*, *mlad* (млад) – *mlađi*, *crn* (черен) – *crnji*, *visok* (висок) – *viši*, *brz* (бърз) – *brži*, *jak* (силен) – *jači*, *dug* (дълъг) – *duži*, *tih* (тих) – *tiši*, *skup* (скъп) – *skuplji*, *grub* (груб) – *grublji*, *suv* (сух) – *suvlji* и т.н.

д) В инструментал единствено число на съществителни от женски род на съгласна, пред окончание *-ju* (виж 5.6.1): *smrt* (смърт) – *smrcu*, *glad* (глад) – *gladu*, *so* (сол) (*soli*) – *solju*, *zelen* (зеленина) – *zelenju*, *zob* (овес) – *zoblju*, *krv* (кръв) – *krvlju* и т.н.

Пред суфикс

е) При словообразуване, пред отделни суфикси, които някога са съдържали звук *j* или и днес го съдържат. Такива са събирателният суфикс *-je*, напр. *prut* + *-je* → *pruće* (пръчки), *gran(a)* + *-je* → *granje* (клони), *grm* + *-je* → *grmlje* (храсти), *drv(o)* + *-je* → *drvlje* (дървета); етническият суфикс *-(j)anin*, напр. *Beograd* – *Beogradanin*, *Atina* – *Atinjanin*, *Helsinki* – *Helsinčanin*, *Prag* – *Pražanin*, *Rim* – *Rimljanin*; суфиксът *-jāk*, напр. *crn* – *crnjak* (червено вино), *južni* – *južnjak* (южняк (човек; вятър)), *žaba* – *žabljak* (жабешки вир); суфиксът за образуване на прилагателни *-ji*, напр. *pseto* – *pseći* (кучешки), *govedo* – *goveđi* (говежди), *kobila* – *kobilji* (кобилешки), *jesen* – *jesenji* (есенен), *žaba* – *žablji* (жабешки), *krava* – *kravlji* (кравешки, крави) и т.н.

3.5.7. Преминаване на *l* в *o*. - Вследствие на промяна, която настъпила в щокавския диалект в края на XIV век, съгласната *l* в края на думата и в края на сричката се

вокализира в *o*. Морфологичните условия за тази промяна са следните:

При глаголите

а) На края на формите за единствено число мъжки род на миналите деятелни причастия, напр. *dao* (дал) (докато в женски и среден род е *dala, dalo*, защото тук *l* не е на края на думата). По същия начин и *čitao* (четял) (*čitala, čitalo*), *bio* (бил) (*bila, bilo*), *uzeo* (взел), *govorio* (говорил), *čuo* (чул), *ubo* (убол) (от **uboo*: глагол *ubosti*), *umro* (умрял) (глагол *umreti* (умра)), *rastao* (расъл) (от **rastl* → **rastal*: глагол *rasti* (раста)) и т.н.

При прилагателните

б) В номинатив единствено число мъжки род на прилагателните с основа на *-l*: *beo* (бял) (генитив *belog*, женски род *bela*, среден род *belo*¹⁰), *ceo* (цял), *mio* (мил), *debeo* (дебел) и подобни. Ако пред *l* има гласна *a*, то *a* е непостоянно (виж 3.5.8 по-долу), така че в другите форми изчезва: *zao* (зъл) (*zla, zlo*), *topao* (топъл) (*topla, toplo*), *podao* (подъл) (*podla, podlo*).

При съществителните

в) В номинатив на съществителни, чиято основа завършва на *-l*: в мъжки род *vo* (вол) (генитив *vola*), *sto* (маса) (*stola*), *soko* (сокол) (*sokola*), *veo* (воал) (*vela*), *pepeo* (пепел) (*pepela*), *anđeo* (ангел) (*anđela*) и т.н., в женски род *so* (сол) (генитив *solī*). И в този случай *a* пред *o* е непостоянно, както например в *oraο* (орел) (генитив *orla*), *paκao* (ад, пъкъл) (*paκla*), *kotaο* (котел) (*kotla*), в женски род

10 Сравни сложното име *Beograd*, първоначално *Belgrad*: формите на това име в чуждите езици са възникнали от по-старата форма.

misao (мисъл) (*misli*).

г) При изменение на съществителни за лица-деятели със суфикс *-lac*, където *a* е непостоянно: *l* се появява и в генитив множествено число (на *-laca*), а във всички останали падежи преминава в *o*. Така, имаме *nosilac* (носител), генитив *nosioca*, датив *nosiocu* и т.н., в множествено число *nosiaci*, генитив *nosilaca*, датив *nosiocima* и т.н. По същия начин се изменят и *branilac* (защитник) (*branioca*), *tužilac* (обвинител, прокурор), *vršilac* (извършител), *gledalac* (зрител), *slušalac* (слушател), *prevodilac* (преводач), *čitalac* (читател), *stvaralac* (творец), *talac* (заложник), *žetelac* (жътвар) и много други съществителни.

д) В някои производни думи като *seoba* (преселение) (от *seliti* (преселвам)), *seoski* (селски) (от *selo*), *seoce* (селце) (умалително от *selo*) и др.

Исключения

3.5.7.1. Промяната на *l* в *o* в сръбския език не се е осъществила напълно докрай. Тя не е засегнала по-новите думи от чужд произход, каквито са напр. *general*, *skandal*, *metal*, *kristal*, *model*, *hotel*, *tunel*, *fosil*, *idol*, *oreol*, *monopol*, *konzul* (консул) и т.н., а и някои сръбски като *val* (вълна), *bol* (болка), прилагателното *ohol* (високомерен, надменен) и др. При някои думи съществуват дублетни форми, напр. *anđeoski* и *anđelski* (ангелски) (прилагателно от съществителното *anđeo*), *arhandeo* и *arhandel* (архангел), *stakalce* (стъкълце; шишенце) и (днес рядко) *stakaoce*, *krilce* и (днес рядко) *krioce*; *kolac* има склонение *koca*, *kosci* и *kolca*, *kolcu*, умалително *kočić* и *kolčić*. *Znalac* (познавач), макар и получено със суфикс *-lac*, задържа *l* във всички падежи (*znalca*, *znalcu* и т.н.).

Б) РЕДУВАНИЯ НА ГЛАСНИ

3.5.8. Непостоянно *a*. - Непостоянно наричаме онова *a*, което се появява в отделни форми а думата, за да се раздели група съгласни, която не е обичайна¹¹. То се появява в следните случаи:

При съществителните

а) При съществителните от мъжки род като *borac* (борец; боец), *početak* (начало), където ще се появи само в генитив множествено число (*boraca, početaka*), докато в останалите падежи го няма: генитив *borca, početka*, датив *borcu, početku*, номинатив множествено число *borci, počeci* и т.н. Виж 5.4.1.5.

б) Единствено в номинатив единствено число (и акузатив, когато е еднакъв на номинатива) се появява непостоянно *a* при съществителните, чието множествено число окончава на *-ovi* или *-evi*, напр. *ritam* (ритъм) (генитив *ritma*, множествено число *ritmovi*), *bubanj* (барабан) (генитив *bubnja*, множествено число *bubnjevi*), *orao, petao* (генитив *orla, petla*, множествено число *orlovi, petlovi*) и при съществителните от женски род, които окончават на *o*, произлязло от *-l*, като напр. *misao* (мисъл), *zamisao* (замисъл, идея) (генитив *misli, zamisli*, множествено число *misli, zamisli*). Виж 5.4.1.5., 5.6.

в) При някои съществителни от мъжки род от чужд

¹¹ В по-стария език нито една дума не можела да окончава на две съгласни, освен на *-st, -zd, -št* или *-žd*. Групите от различни съгласни отначало се разделяли от непостоянно *a*, напр. *psalam* (от гръцки *psalmós*), *šamac* (от немски *Schanze*), но след нахлуването на многобройни чуждици, като напр. *princ, revanš, tekst, film, sport* и т.н., това ограничение за краесловните групи от съгласни престанало да важи.

произход, като напр. *student, koncert*, непостоянното се появява само в генитив множествено число: *studentata, koncerata*.

г) Само в генитив множествено число се появява непостоянно *a* при съществителни от женски и среден род, чиято основа завършва на група съгласни. Такива съществителни в среден род са *staklo* (стъкло), *rebro* (ребро), *pismo* (писмо), *sredstvo* (средство), *koplje* (копие) и т.н. (генитив множествено число *stakala* и т.н.), а в женски род *devojka* (момиче), *trešnja* (череша), *basna* (басня), *crkva* (църква), *sestra* (сестра) и т.н. (генитив множествено число *devojaka* и т.н.). Виж 5.4.2.1 и 5.5.1.4.

При прилагателните

д) Само в номинатив единствено число при прилагателните, в неопределената форма: *čudan* (странен) (*čudna, čudno*), *dobar* (добър) (*dobra, dobro*), *tanak* (тънък) (*tanka, tanko*), *šupalj* (кух) (*šuplja, šuplje*). А също така и при местоименията-прилагателни, напр. *sav* (цял) (*sva, sve*), *takav* (такъв) (*takva, takvo*), и при числителното *jedan* (един) (*jedna, jedno*).

е) В миналото деятелно причастие в мъжки род единствено число непостоянното *a* редовно се комбинира с преминаването на *l* в *o* (виж 3.5.7 по-горе): *legao* (легнал) (*legla, leglo*), *došao* (дошъл) (*došla, došlo*), *grizao* (гризал) (*grizla, grizlo*) и т.н.

При предлозите

ж) Непостоянно *a* се добавя към предлозите *s, k, uz, niz, kroz*, когато стоят пред дума, с която иначе биха образували трудно произносима комбинация от съгласни: *sa školom* (с училище), *ka gradu* (към града), *niza stranu* (на страна), *uza zid* (до стената), *kroza zid* (през стената) и

подобни. За първите два предлога това удължение се генерализирало, така че днес редовно се чува и *sa prijateljem* (с приятел), *ka njemu* (към него) и подобни, освен първоначалното и по-правилно *s prijateljem, k njemu*. Пред формата *mnom(e)* за инструментал на личното местоимение *ja*, непостоянно *a* задължително се добавя към предлозите *s, pod, nad* и *pred*: *sa mnom* (с мен), *poda mnom* (под мен), *nada mnom* (над мен), *preda mnom* (пред мен) (ударението е на предлога: изговаряме *sǎmno̯m, pǒdamno̯m* и т.н.).

3.5.9. Подвижни гласни. - В окончанието на отделни думи може незадължително, без промяна в значението да се появи гласна *a, e* или *u*. Това са следните форми:

а) наречията за време: *kad(a)* (кога), *sad(a)* (сега), *tad(a)* (тогава);

б) съюзът *nek(a)* (нека);

в) формите за генитив или акузатив на прилагателните, напр. *dobrog(a), domačeg(a)* (*domaći* местен; домашен), на местоименията, напр. *mog(a), našeg(a), svakog(a)* и на числителните, напр. *jednog(a)*;

г) формите за датив-локатив на същите думи, към които може да се добави *e*, съответно *u*, ако окончанието гласи *-em*: *dobrom(e), tuđem(u)* (*tuđ* чужд); *takvom(e), vašem(u); drugom(e)*;

д) някои едносрични форми за инструментал единствено число на местоименията: *njim(e)* (от *on* 'той'), *kim(e)* (от *ko* 'кой'), *tim(e)* (от *taj* 'този'), *mnom(e)* (от *ja* 'аз');

е) формите за датив-локатив и инструментал множествено число на прилагателни, местоимения и числителни, които по правило получават *-a*, когато след тях не следва съществително: *obraćam se dobrim ljudima, a ne lošima* (обръщам се към добрите хора, а не към лошите);

radim sa stranim studentima, ali i s našima (работя с чуждестранни студенти, но и с наши); *ovo je upućeno svima* (това се отнася за всички); *u jednim slučajevima uspeva, u drugima ne* (в някои случаи успява, в други – не).

Думите от (а) и (б) подточки са горе-долу еднакво обичайни и в по-дългата, и в по-кратката форма. Падежните форми от подточки (в) и (г) днес са по-чести в по-кратката си форма, но подвижни гласни все още добавят писателите, които все още държат на благозвучието. По-специално, *-a* се добавя към първото от две съседни прилагателни, както напр. в заглавието *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika* (Rečnik Matice srpske).

В инструментал

3.5.10. Дисимиляция на гласните. - При съществителните от мъжки род, завършващи на съгласна, окончанието за инструментал е *-om* (напр. *čovekom*), но става *-em* след палатална съгласна: *panj-em* (*panj* пън), *kralj-em* (*kralj* цар, крал), *bič-em* (*bič* камшик), *miš-em* (*miš* мишка), *spanać-em* (*spanać* спанак) и т.н. Все пак това не става, когато в завършващата сричка на основата има гласна *e*, понеже тогава *e – e* в две съседни срички преминават в *o – e*: *lakej-om* (*lakej* лакей), *muzej-om* (*muzej* музей), *hmelj-om* (*hmelj* хмел), *fleš-om* (*fleš* фотосветкавица), *lavež-om* (*lavež* лай), *Beč-om* (*Beč* Виена), *grgeč-om* (*grgeč* риба костур), *koledž-om* (*koledž* колеж), *zec-om* (*zec* заек), *mesec-om* (*mesec* месец) и подобни. За изключенията виж 5.4.1.7.

В значително по-малка степен дисимиляцията оказва влияние и при избор на окончанието *-ovi*, съответно *-evi* в множествено число на някои съществителни от мъжки род (виж 5.4.1.1), и така имаме *kej-ovi* (кейове), *sprej-ovi* (спрейове), въпреки палаталната съгласна *j* (сравни *kraj-ovi* (*kraj* край), *broj-ovi* (*broj* номер; число)).

Дисимиляцията е и причина след падежното окончание *-от* да се появява подвижна гласна *е*, а след *-ет* подвижна гласна *и*, както видяхме в предишния раздел (3.5.9, подточка г).

МОРФОЛОГИЯ

4. ЧАСТИ НА РЕЧТА

Изменяеми и неизменяеми

В сръбския език съществуват десет части на речта:

1) съществителни	6) наречия
2) прилагателни	7) предлози
3) местоимения	8) съюзи
4) числителни	9) частици
5) глаголи	10) междуметия

Първите пет части на речта са изменяеми (въпреки че числителните от *pet* нагоре не са изменяеми).

Останалите са неизменяеми части на речта, като една част от наречията имат степени за сравнение по подобие на прилагателните.

5. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

5.1. РОД НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ

Съществителните в сръбския език могат да имат един от трите рода: мъжки, женски или среден.

Родът може, макар и не винаги, да се определи по окончанието на съществителното. Огромното мнозинство от съществителните в мъжки род завършват на съгласна, а в генитив на *-a*. Съществителните от среден род окончават на *-o* или на *-e*, а в генитив *-a*. Съществителните от женски род завършват на *-a*, в генитив на *-e*, а по-малка част завършват на съгласна, а в генитив на *-i*.

Граматически и естествен род

Родът на съществителното е важен, защото според него се управлява формата на определящата дума (прилагателно, местоимение, числително или причастие), която стои до него или се отнася към него. Освен това, ако съществителното означава живо същество, трябва да се прави разлика между граматическия и естествения род. Например, в изречението *On je velika pijanica* (той е голям пияница) естественият род е мъжки (както показва употребата на местоимението *on*), но думата *pijanica* се скланя като съществителните от женски род, и затова до него стои прилагателно с форма за женски род, *velika*.

5.2. ИЗМЕНЕНИЯ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИТЕ

В сръбския език съществуват седем падежа, в единствено и в множествено число.

Номинатив

Номинатив е падеж на подлога или на съществителните, които се употребяват извън изречение, например, в заглавия и надписи.

Генитив

Генитив изразява много различни отношения, между които принадлежност (посесивен генитив), част от по-голяма цялост (партитивен генитив), отделяне или отдалечаване (аблативен генитив), произход, особеност, време и други. В езиците без деклинация обикновено се превежда с предлог, който отговаря на сръбския *od*. И в сръбски може да се появи с този предлог, както и с *iz*, *bez* и много други предлози.

Датив

Датив изразява даване (на някого нещо) или приближаване, насоченост към нещо, чувство към нещо и др. Значение на насоченост и приближаване имат и предлозите *k(a)* и *prema*, които се употребяват с датив.

Акузатив

Акузатив преди всичко е падеж на прякото допълнение, следователно означава живо същество или предмет, върху който се извършва действието. Употребява се и с много различни предлози. Освен това, подобно на латински и немски, един и същ предлог може с акузатив да означава цел на движение (напр. *Idem na aerodrom* (отивам на летището)), а с локатив пребиваване на определено място (*Bio sam na aerodromu* (бях на летището)): виж 11.2.

Вокатив

Вокатив служи за обръщение и като такъв не влиза

в синтагматични отношения с останалите думи от изречението. Номинатив и вокатив често се наричат **независими** падежи, за разлика от останалите, които са **зависими** или **косвени**.

Инструментал

Инструментал е наречен така, защото означава оръдие на действие, но еднакво често, с предлога *s(a)*, има **социативно** значение, т.е. означава компания или съпровождащо явление. Може да означава и пространство, в което нещо се движи, приблизително време и др.

Локатив

Локатив е единственият падеж, който се употребява само с предлози (сравни руския термин *предложный падеж*). С предлозите *и* или *на* означава място или време, с предлог *о* предмет на разговор или мисъл, а има и много други значения.

Въпроси за падежите

5.2.1. Като средство за идентификация на падежа в училище по традиция се използват падежните форми на въпросителното местоимение *ko* (за живи същества), съответно *šta* (за предмети):

Номинатив: *ko? šta?*

Генитив: *koga? čega?*

Датив: *kome? čemu?*

Акузатив: *koga? šta?*

Инструментал: *(s) kim? (s) čim?*

Локатив: *(o) kome? (o) čemu?*

Правилният отговор на тези въпроси (освен за вокатив, за който не може да се постави въпрос) дава търсената падежна форма на съществителното.

Еднаквост между падежите

5.2.2. Съществуването на седем падежа за единствено и множествено число не означава, че за всяко съществително има по четиринайсет различни форми. Съществуват определени еднаквости, които е желателно да се запомнят:

- Датив и локатив единствено число са се уеднаквили помежду си, с някои акцентуални различия, които днес са предимно архаични.

- В множествено число датив, локатив и инструментал винаги са еднакви помежду си.

- Акузатив е равен на номинатив при всички съществителни от среден род, при съществителните от мъжки род, които означават неодушевени понятия, както и при съществителните от женски род в множествено число.

- Вокатив е равен на номинатив при съществителните от среден род единствено число, а в множествено число при всички съществителни.

Форма от двойствено число

5.2.3. Освен единствено и множествено число, частично е запазено и **двойствено число** (дуал или **paukal**), което се употребява с числителните *dva*, *tri*, *četiri* и местоимението *oba*. Не е необходимо то да се споменава специално за съществителните, защото има само номинатив и акузатив и защото тези форми са равни на генитив единствено число при съществителните от мъжки и среден род и на номинатив множествено число при съществителните от женски род. Например, от съществителното *lonac* (гърне; тенджера) (генитив *lonca*), ще кажем *dva (tri, četiri) lonca*, *oba lonca*, но *pet (šest и т.н.) lonaca*, *mnogo lonaca* (с генитив множествено число); от съществителното *mačka* (котка) – *dve (tri, četiri) mačke*, *obe mačke*, но *pet (šest и т.н.)*

mačaka, mnogo mačaka (с генитив множествено число). В останалите падежи, и с числителните *dva, tri, četiri*, ще се употребят форми за множествено число (виж 8.1.4).

5.3. СКЛОНЕНИЯ

Според формата на падежните окончания, съществителните в сръбския език могат да се разпределят в три или четири склонения, наричани по традиция [в сръбската граматика] **vrste promene** (видове изменения) или само **vrste** (видове). Сред граматиките не съществува съгласие относно броя и последователността на тези склонения. Тук ще дадем деление на три склонения, от които първото е най-сложното, понеже в неговите рамки могат да се различат два или три подтипа в зависимост от рода на съществителното и завършека на неговата основа.

5.4. ПЪРВО СКЛОНЕНИЕ

Към това склонение спадат съществителните от мъжки род, завършващи на съгласна и от среден род, завършващи на *-o* или *-e*. И едните, и другите имат предимно едни и същи окончания, но при това трябва да се имат пред вид две основни правила:

Одушевено и неодушевено значение

(а) При съществителните от мъжки род **акузатив** единствено число е **равен на генитив**, ако съществителното означава живо човешко същество или животно, а е **равен на номинатив**, ако означава неодушевено понятие. Неодушевени се смятат всички названия на растения (*hrast* (дъб), *jablan* (топола), *kupus* (зеле) и т.н.), както и съществителните, които означават

колектив от живи същества, като напр. *narod* (народ), *skup* (сбор; събрание), *čopor* (глутница; стадо) и подобни. От друга страна, съществителни като *mrtvac* (мъртвец) и *pokojnik* (покойник) се скланят по одушевеното склонение.

(б) Всички съществителни от среден род имат еднакви **номинатив**, **акузатив** и **вокатив**, както в единствено, така и в множествено число.

Влияние на крайната съгласна

5.4.1. Съществителни от мъжки род. - Освен току-що споменатата разлика между съществителните с одушевлено и неодушевлено значение, върху склонението влияе и крайната съгласна на съществителното. В случай, че това е палатална или предпалатална съгласна *j*, *lj*, *nj*, *č*, *dž*, *ć*, *đ*, *š*, *ž*, инструментал единствено число ще получи окончание *-em* (вместо *-om*), а вокатив окончание *-u* (вместо *-e*).

Таблица 1

ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

ОДУШЕВЕНО			НЕОДУШЕВЕНО	
	непалатална	палатална	непалатална	палатална
Н	doktor	prijatelj	zavod	čekić
Г	doktor-a	prijatelj-a	zavod-a	čekić-a
Д	doktor-u	prijatelj-u	zavod-u	čekić-u
А	doktor-a	prijatelj-a	zavod	čekić
В	doktor-e	prijatelj-u	zavod-e	čekić-u
И	doktor-om	prijatelj-em	zavod-om	čekić-em
Л	doktor-u	prijatelj-u	zavod-u	čekić-u

[*zavod* заведение, институция, дружество с идеална цел;
čekić чук]

В множествено число няма разлика нито между одушевени и неодушевени съществителни, нито между палатален и непалатален завършек, така че всички горепосочени съществителни биха се скланяли по един и същ образец:

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

Н	doktor-i
Г	doktor-a
Д	doktor-ima
А	doktor-e
В	doktor-i
И	doktor-ima
Л	doktor-ima

5.4.1.1. Удължено множествено число. - Повечето едносрични и значителна част от двусричните съществителни получават в множествено число пред падежното окончание наставка *-ov-*, съответно след палатална съгласна *-ev-*:

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

Н	stan-ov-i	muž-ev-i
Г	stan-ov-a	muž-ev-a
Д	stan-ov-ima	muž-ev-ima
А	stan-ov-e	muž-ev-e
В	stan-ov-i	muž-ev-i

И	stan-ov-ima	muž-ev-ima
Л	stan-ov-ima	muž-ev-ima

[*stan* апартамент; жилище; *muž* мъж, съпруг]

Понякога и след завършек *c*, *s*, *z* или *t* се появява наставка *-ev*, напр.: *vicevi* (вицове), *nosevi* (носове), *mrzevi* (студове), *putevi* (пътища).

Едносрични основи

Към едносричните съществителни трябва да се включат и съществителните с непостоянно *a*, като напр. *ručak* (обяд), *ritam* (ритъм), *kadar* (кадър), чиято основа, при загуба на това *a*, се редуцира до една сричка, и оттам *ručkovi*, *ritmovi*, *kadrovi*. При съществителни като напр. *orao* (орел), *petao* (петел), *kotao* (котел) основата е *orl-*, *petl-*, *kotl-*, и оттам *orlovi*, *petlovi*, *kotlovi*. От съществителното *otac* (баща) (генитив *oca* от **otca*) съществуват две форми за множествено число, *očevi* и по-рядко *osevi* (освен архаичното днес или поетично *oci*).

Някои съществителни, макар и едносрични, имат множествено число без наставка *-ov/-ev-*. Такива са:

- няколко по-обичайни едносрични съществителни като напр. *dan* (ден) – *dani*, *konj* (кон) – *konji*, *mrav* (мравка) – *mravi*, *crv* (червей) – *crvi*, *zub* (зъб) – *zubi*, *nerv* (нерв) – *nervi*, *prst* (пръст) – *prsti*, включително и съществителното *pas* (куче) с непостоянно *a* (генитив *psa*) и оттам множествено число *psi* (ген. мн. ч. *pásā*);

- съществителни, които означават мерни или парични единици, напр. *vati* (ватове), *volti* (волтове), *grami* (грамове), *inči* (инчове), *jeni* (йени), *zloti* (злоти) и т.н.;

- имена на народни или племена: *Goti* (готи), *Grci* (гърци), *Rusi* (руснаци), *Česi* (чехи), *Buri* (бури), *Baski*

(баски) и т.н.

Двусрични основи

За съществителните с двусрични основи не е възможно да се даде общо правило кога имат наставка. Онези, които я получават, имат и по-кратко множествено число, напр. *kamenovi* и *kameni* (камъни), *golubovi* и *golubi* (гълъби), *leptirovi* и *leptiri* (пеперуди), *vitezovi* и *vitezi* (рицари), *slučajevi* и *slučaji* (случаи), *pojasevi* и *pojasi* (колани; зони, пояси), но формата с наставка по-често се употребява.

5.4.1.2. Съществителни, които завършват на гласна. –

По първо склонение се скланят и мъжки имена, които завършват на *o* или *e*, като напр. *Marko*, *Mihailo*, *Danilo*, *Dorđe*, *Pavle*, *Radoje*: *Marko*, генитив *Marka*, датив *Marku*, акузатив *Marka* и т.н., *Dorđe*, генитив *Dorda*, датив *Dordu* и т.н. Вокатив е равен на номинатив. По същия начин се скланят и съществителните с хипокористично (гальовно) окончание *-ko*, напр. *nestaško* (палаво дете), *čupavko* (рошльо, чорльо), *plašljivko* (страхливо, плашливо дете). Нито едно от тези съществителни няма множествено число.

Съществителни от чужд произход

В този тип склонение са включени и съществителни от чужд произход. Онези на *-o*, като напр. *torpedo* (генитив *torpeda*, датив *torpedu* и т.н.), *tornado*, *kimono*, *auto* (кола), *libreto* и подобни, макар и от мъжки род в единствено число, в множествено са най-често от среден род на *-a* (*torpeda* и т.н.).

Отделни съществителни от чужд произход имат на края дълга гласна, която е отражение от ударената гласна в оригиналната форма: *kùpē* (купе), *bifē* (бюфет), *atèljē*

(ателие), *birō* (бюро), *trikō* (трико), *tābū* (табу), *intèrvjū* (интервю) и т.н. Тази гласна се запазва във всички падежи като част от основата: *kupe*, *biro*, генитив *kupea*, *biroa*, датив *kupei*, *biroi*, в множествено число *kupei*, *biroi* и т.н.

Също така се запазва и крайното *i* в съществителни като *žiri* (жури), *taksi* (такси), *viski* (уиски), като между него и падежното окончание се пише *j*¹²: генитив *žirija*, датив *žiriju*, в множествено число *žiriji*.

Съществителни на -*t(a)*

5.4.1.3. Съществителните с интернационалния суфикс -*ist(a)* днес са по-обичайни с крайно *a* в номинатив, напр. *anarhista* (анархист), *stilista* (стилист), *biciklista* (велосипедист), *sadista* (садист), макар че съществува и форма без това *a* (*anarhist*, *stilst* и т.н.). Във всички други падежи се скланят като съществителни, които завършват на съгласна. Подобно поведение имат и някои други съществителни от чужд произход на -*t*, съответно -*ta*, напр. *atlet(a)* (атлет), *estet(a)* (естет), *diplomat(a)* (дипломат), *demokrat(a)* (демократ), *arhitekt(a)* (архитект), като понякога в множествено число се скланят по второ склонение: *demokrate*, *diplomate* и подобни.

5.4.1.4. Съществителни на -*in*. - Известен брой съществителни, които означават човешки същества, окончават на -*in*, което съществува **само в единствено число**. Такива са *građanin* (гражданин) (генитив *građanina*, датив *građaninu* и т.н.), *čobanin* (овчар, чобанин), *dvoranin* (дворянин), *varvarin* (варварин) и т.н., като тук спадат и

12 Въз основа на правописното правило, според което между *i* и друга гласна се пише *j*, освен при съчетанието *io*. Същото правило се прилага и при склонението на съществителните на -*io*, напр. *studio*, генитив *studija*, датив *studiju*, инструментал *studiom* и т.н.

многобройни етнически названия като *Srbin* (сърбин), *Bugarin* (българин), *Arapin* (арабин), *Jevrejin* (евреин) и т.н. В множествено число ще бъде *građani* (генитив *građana*, датив *građanima* и т.н.), *čobani*, *dvorani*, *varvari*, *Srbi*, *Bugari*, *Arapj*, *Jevreji* и т.н.

Съществителните *gospodin* и *vlastelin* (дворянин, благородник) вместо множествено число употребяват събирателни съществителни *gospoda*, *vlastela*, които се скланят като съществителни в женски род на *-a* (виж таблица № 7), но се съгласуват с глагол в множествено число (*Gospoda vas zovu* (господата ви канят)). Неправилно е и съществителното *Turčin* (турчин), чието множествено число е *Turci*, генитив *Turaka*, датив *Turcima*, акузатив *Turke* и т.н.

Непостоянно *a*

5.4.1.5. Звукови редувания. - Много съществителни от това склонение имат в номинатив непостоянно *a* (виж 3.5.8) в последната сричка, което се появява само още в генитив множествено число, напр. *prodavac* (продавач), генитив *prodavca*, множествено число *prodavci*, генитив множествено число *prodavaca*: такова поведение имат и *čuperak* (кичур), *nokat* (нокът), *nakovanj* (наковалня), *metar* (метър), *semestar* (семестьър) и много други.

След изпадането на непостоянното *a* може да настъпи асимилация по звучност (напр. *vrabac* (врабче), генитив *vrapca*, *uložak* (вложка), генитив *uloška*) и изчезване на *t* пред *c*: *svetac* (свещец), генитив *sveca*; *podatak* (сведение, 'данна'), множествено число *podaci* (сибилизация), но генитив множествено число *podataka*.

Някои съществителни от чужд (предимно латински) произход, завършващи на *-kt*, *-nt*, *-rt*, могат да имат непостоянно *a* и в номинатив единствено число, но

незадължително *subjek(a)t* (субект; подлог), *objek(a)t* (обект; допълнение), *efek(a)t* (ефект), *talen(a)t* (талант), *elemen(a)t* (елемент), *kover(a)t* (плик за писма). В генитив множествено число това *a* е задължително (*subjekata*, *talenata*, *koverata*), а в останалите падежи го няма (генитив *subjekta*, датив *subjektu* и т.н.). Днес повечето съществителни с тези наставки нямат неподвижно *a* в номинатив, напр. *kontakt* (контакт), *insekt* (насекомо), *student* (студент), *patent* (патент), *kontinent* (континент), *koncert* (концерт), *ekspert* (експерт) и подобни.

Без крайно *l* в номинатив

Съществителни като *vo* (вол), *sto* (маса), *soko* (сокол), *andeo* (ангел), *predeo* (място, край, предел) са произлезли от по-ранни форми *vol*, *stol* и т.н., където крайното *l* преминало в *o* и се сляло с предшестващото го *o* (*vol* > **vo_o* > *vô*). Във всички останали падежи (освен акузатив единствено число при неодушевените съществителни, който е равен на номинатив) звукът *l* се пази, така имаме *vo*, генитив *vola*, датив-локатив *volu*, акузатив *vola*, вокатив *vole*, инструментал *volom*, в множествено число *volovi* и т.н.; *andeo*, генитив *andela*, датив-локатив *andelu*, акузатив *andela*, вокатив *andele*, инструментал *andelom*, в множествено число *andeli* и т.н.

В съществителните на *-ao* *a* е непостоянно, така че в падежите изчезват и двете гласни: *orao*, генитив *orla*, датив-локатив *orlu*, акузатив *orla*, вокатив *orle*, инструментал *orlom*, в множествено число *orlovi* и т.н. Така се скланят и *petao* (петел), *kotao* (котел), *ugao* (ъгъл) и още няколко по-рядко употребявани съществителни.

Звукови промени

5.4.1.6. Бележки относно отделните падежи: вокатив

единствено число. - Вследствие на палатализацията (виж 3.5.4), пред окончанието за вокатив *-e* крайните съгласни *-k, -g, -h* преминават в *-č -ž, -š*: *vojnik* (войник) – *vojniče*, *drug* (другар) – *druže*, *duh* (дух) – *duše*. И крайното *-c* преминава в *č*, напр. *stric* (чичо) – *striče*, *lovac* (ловец) – *lovče*. Крайното *-z* преминава в *ž* само в съществителните *knez* (княз) – *kneže* и *vitez* (рицар) – *viteže*.

Ако съществителното завършва на палатална съгласна, окончанието за вокатив е *-u*: *heroj* (герой) – *heroju*, *prijatelj* (приятел) – *prijatelju*, *konj* (кон) – *konju*, *vozač* (шофьор) – *vozaču*, *mladić* (младеж) – *mladiću*, *kočijaš* (кочияш, файтонджия) – *kočijašu*¹³, *muž* (мъж, съпруг) – *mužu*.

Съществителните на *-r* се колебаят между едното и другото окончание. Вокатив на *-e* имат онези, които завършват на *-or* (*doktore*, *majore*, *majstore*), онези, които имат непостоянно (*vetar* (вятър) – *vetre*, *svekar* (свекър) – *svekre*) и съществителното *car* (император) – *care*.

Останалите обикновено имат вокатив на *-u*: *gospodaru*, *pastiru*, *inženjeru*, *pisaru* (по-рядко *pisare*), *sekretaru* (и *sekretare*) и т.н.

Загубата на непостоянното *a* може да доведе до асимилация по звучност (*vrabac* (врабче) – *vrapče*), до асимилация по място на изговор (*lisac* (лисугер) – *lišče*), и до двете асимилации, като напр. в *ženomrzac* (женомразец) (**ženomrsče*) – *ženomršče*, или до загуба на *t* пред *c*, като напр. в *svetac* (светец) – (**svetče*) – *sveče*.

Вокатив равен на номинатив

При някои съществителни, където фонетичните редувания

13 От имена като *Miloš*, *Radoš* днес вокативът *Miloše*, *Radoše* все пак е по-обичаен от *Milošu*, *Radošu*.

значително биха изменили основата, вокатив може да равен на номинатив, напр. *tetak* (чичо, мъж на леля), *mačak* (котарак), *bratac* (братле); така обикновено става и при чуждите имена на *-k*, *-g* или *-h*, напр. *Džek* (= Jack), *Dag*, *King*, *Hajnrh*.

Окончания *-em* или *-om*

5.4.1.7. Инструментал единствено число. - При съществителните, които завършват на палатална съгласна (виж 3.2.5), окончанието е *-em*, напр. *slavuj* (славей) – *slavujem*, *kralj* (цар, крал) – *kraljem*, *toranj* (кула) – *tornjem*, *mač* (меч) – *mačem*, *golać* (голтак; гол охлюв) – *golačem*, *smuđ* (бяла риба) – *smuđem*, *miš* (мишка) – *mišem*, *muž* (мъж, съпруг) – *mužem*¹⁴.

Дисимиляция

По правилото за дисимиляцията (виж 3.5.10), окончанието ще бъде и след палатална съгласна, ако преди нея има гласна *e*: *lakejom*, *kejom*, *Senjom*, *krečom* (*kreč* вар), *koledžom*, *vešom* (*veš* пране, бельо), *ježom* (*jež* таралеж). Това все пак не важи за съществителни за дейтели със суфикс *-telj* (*učiteljem*, *prijateljem* и т.н.) или за съществителни като *venac* (венец) (виж по-долу).

И двете окончания се появяват след крайно *-c*.

Окончанието е *-em* при съществителни на *-ac* с непостоянно *a*, напр. *misililac* (мислител) – *misliocem*, *crnac* (негър) – *crncem*, *otac* (баща) – *ocem* и т.н. Окончание *-om* вследствие на дисимиляция ще имат съществителни, където в основата има гласна *e* (*zecom* (*zec* заек), *kepecom* (*kepec* джудже), *švercom* (*šverc* контрабанда), *mesecom*

14 При съществителни и имена от чужд произход на *-š*, *-ž*, *-dž*, днес по-обичайно е окончанието *-om*: *Bušom* (= Bush), *prestižom*, *tiražom* (и *tiražem*), *bridžom*, *imidžom*.

(*mesec* месец); все пак: *venac* (венец) – *vencem*, *svetac* (светец) – *svescem*, заради непостоянното *a*). При останалите като *blic* (светкавица на фотоапарат), *špic* (шпиц, порода куче), *princ* (принц), *kvarc* (кварц) по-обичайно е *-om*, но се появява и *-em*.

Макар че завършва на непалатална съгласна, съществителното *put* (път) има инструментал *putem* (*putom* е архаично или на хърватски).

Съществителните на *-r* имат предимно окончание *-om* (*doktorom*, *vetrom*, *mirom* и т.н.), но понякога и *-em* (*carem*, *gospodarem* освен по-честото *gospodarom*).

Съществителни с гласна на края

Имената на *-e* имат *-em* след палатална съгласна (*-Đorđem*, *Milojem*), а *-om* след непалатална (*Pavlom*).

Съществителните на *-i* имат инструментал на *-ijem* (*viskijem*, *taksijem*), а онези на *-io* инструментал на *-iom* (*radiom*, *Tokiom*).

Сибиларизация

5.4.1.8. Номинатив множествено число. - Вследствие на сибиларизацията (виж 3.5.5) съгласните *-k*, *-g*, *-h* на края на основата, в номинатив множествено число преминават в *-с*, *-z*, *-s*: *korak* (крачка) – *koraci*, *predlog* (предложение; предлог) – *predlozi*, *tepih* (килим; мокет) – *tepisi*. Същата промяна важи и за вокатив множествено число (равен на номинатив) и за датив, инструментал, съответно локатив (*koracima*, *predlozima*, *tepisima*).

Сибиларизация няма при съществителните с множествено число на *-ovi/-evi* (виж 5.4.1.), но една малка група съществителни имат и по-краткото, и по-дългото множествено число, напр. *znak* (знак) – *znaci* и *znakovi*, *zvuk* (звук) – *zvuci* и *zvukovi*, *pauk* (паяк) – *pauci* и *paukovi*,

greh (грях) – *gresi* и *grehovi*. В този случай двойна форма съществува и във вокатив, и в датив-локатив-инструментал (*znacima* и *znakovima*, *zvucima* и *zvuковima*, *paucima* и *paukovima*, *gresima* и *grehovima*), а в генитив се употребява обикновено по-дългото множествено число (*znakova*, *zvukova*, *paukova*, *grehova*).

Асимилация

Вследствие изпадането на непостоянното *a* може да настъпи асимилация по звучност (*poljubac* (целувка) – *poljupci*, *obrazac* (образец; формуляр) – *obrasci*, *polazak* (тръгване, заминаване) – *polasci*, *mnogobožac* (политеист) – *mnogobošci*, *uložak* (вложка) – *ulošci*) или загуба на *t* пред *c*: *hitac* (изстрел; куршум) – *hici*, *veštac* (магьосник) – *vešci*, *trenutak* (момент, миг) – *trenuci*, *pogodak* (попадение) – (**pogodci* – **pogotci*) – *pogoci*, *predak* (праотец) – (**predci* – **pretci*) – *preci* (предци).

Съществителното *čovek* (човек) има суплетивно множествено число *ljûdi* (хора). Генитив е *ljûdī* (с дълго възходящо *u*, вместо дълго низходящо ударение), вокатив е равен на номинатив, а останалите три падежа гласят *ljûdima*.

Различаване от единствено число

5.4.1.9. Генитив множествено число. - Този падеж ясно се различава от генитив единствено число само при съществителните с удължено множествено число (*stan* (апартамент, жилище) – генитив *stana*, *stanovi* – генитив *stanova*) и при онези с непостоянно *a* (*metar* (метър) – генитив *metra*, *metri* – генитив *metara*). При останалите генитив единствено и генитив множествено число са еднакви в писмената си форма, а и в говора не се различават много (генитив множествено число има дълго *ā*,

но тези дължини, както споменахме в 3.3.2, днес рядко се чуват). В случаите, когато може да възникне двусмислие, на последната сричка се поставя знак за дължина под формата на сиркумфлекс: *čítanje romana* (на един) (четене на роман), но *čítanje romanâ* (на повече) (четене на романи).

С вмъкване на непостоянно *a* отпадат всички асимилации и загуби на съгласни, а няма и сибиларизация, тъй като тя настъпва само пред *i*. Оттук генитив множествено число на съществителните, споменати в предишния раздел, гласи както номинатив единствено число с добавено *-a* на края: *poljubaca, obrazaca, polazaka, mnogobožaca, uložaka, hitaca, veštaca, trenutaka, pogodaka, predaka*.

Генитив на *-i*

Съществителното *sat* (час), когато означава единица за време, *stepen* (градус), когато означава мерна единица, *mesec* (месец) в календарното си значение и *par* (чифт), когато служи за броене на предмети, имат неправилен генитив множествено число на *-ī*: *sátī, stepénī, mesécī, pártī*¹⁵. Генитив на *-iju* имат съществителните *gost* (гост) (*gostiju*), *prst* (пръст) (*prstiju*) и *nokat* (нокът) (*noktiju*, също и *nokātā*).

15 Например: *dodi u deset sati; temperatura je dvanaest stepeni; prošlo je šest meseci; imam pet pari čarapa*. В другото значение тези съществителни имат правилен генитив, напр. *nekoliko satova* (= часовника), *istraživanje Jupiterovih meseca* (= satelita), *takmičenje parova* (в спорта).

Трябва да се има пред вид, че след числата *dva, tri, četiri* се използва форма от двойствено число, равна на генитив единствено число (5.2.3), която и в двете значения гласи: *sata, stepena, meseca, para*.

5.4.2. Съществителни от среден род. - Тези съществителни завършват на *-o* или *-e*¹⁶. С оглед на еднаквостта на формите, спомената в 5.2.2, едни и същи окончания се появяват и в акузатив и вокатив. Разликата между *o* и *e* се пази и в инструментал, който в първия случай е на *-om*, а във втория на *-em*.

Таблица 3

ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

Н	sel-o (село)	polj-e (поле)
Г	sel-a	polj-a
Д	sel-u	polj-u
А	sel-o	polj-e
В	sel-o	polj-e
И	sel-om	polj-em
Л	sel-u	polj-u

В множествено число няма разлика между съществителните на *-o* и на *-e*.

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

Н	sel-a	polj-a
Г	sel-a	polj-a
Д	sel-ima	polj-ima

16 Изключение е съществителното *doba* (време, епоха), среден род единствено число на *-a*. То се употребява предимно в номинатив, генитив и акузатив единствено и множествено число (всички са еднакви по форма), а другите падежи се избягват.

А	sel-a	polj-a
В	sel-a	polj-a
И	sel-ima	polj-ima
Л	sel-ima	polj-ima

Удължаване на гласните

5.4.2.1. При съществителните, чиято ударена гласна е кратка, генитив множествено число се различава от генитив единствено число и номинатив множествено число по дългото *-ā* в окончанието, но още повече по удължаването на гласната в основата: от *-sèlo* (село) генитив множествено число е *sêlā*, от *čûdo* (чудо) – *čûdā*, от *pòlje* (поле) – *pôljā*.

Непостоянно *a*

Непостоянното *a* се появява в генитив множествено число на съществителни, чиято основа завършва на две или повече съгласни. Така от *rebro* (ребро), *stablo* (стъбло), *pismo* (писмо), *okno* (стъкло на прозорец; шахта), *sredstvo* (средство), *sunce* (слънце), *koplje* (копие) генитив множествено число гласи *rebara*, *stabala*, *pisama*, *okana*, *sredstava*, *sunaca*, *kopalja*. Изключение са съществителните с основа на *-st*, *-št*, *-šč*, *-zd*, *-žď*, напр. *bojište* (бойно поле), *ušće* (устие), *gnězdo* (гнездо), *gvožđe* (желязо), при които не се вмъква непостоянно *a*.

5.4.2.2. Неправилни са съществителните *oko* (око) и *uho* (ухо)¹⁷, които в множествено число преминават в женски род, с палатализация на съгласната и окончания на *-i*:

¹⁷ Освен *uho* съществува и форма *uvo*, за която виж следващия раздел.

Таблица 4

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

Н	oč-i (очи)	uš-i (уши)
Г	oč-iju	uš-iju
Д	oč-ima	uš-ima
А	oč-i	uš-i
В	oč-i	uš-i
И	oč-ima	uš-ima
Л	oč-ima	uš-ima

Съществителни на *-те*

5.4.2.3. Съществителни от среден род с разширяване на основата. - Известно количество често употребявани съществителни на *-те* получават разширение *-н* пред падежното окончание (освен в акузатив и вокатив единствено число, които са равни на номинатив).

Таблица 5

ЕДИНСТВЕНО		МНОЖЕСТВЕНО
Н	ime (име)	imèn-a
Г	ìmen-a	imén-ā
Д	ìmen-u	imèn-ima
А	ime	imèn-a
В	ime	imèn-a
И	ìmen-om	imèn-ima

Л	îmen-u	imèn-ima
---	--------	----------

Докато в единствено число ударението е на първата сричка, в множествено число то преминава върху сричката *-me-*, а в генитив множествено число *e* се удължава. По този начин се скланят и *vreme* (време), *teme* (теме), *seme* (семе), *pleme* (племе), *rame* (рамо), *prezime* (фамилно име) и още две-три по-редки съществителни.

Още има значително повече съществителни с удължение *-t-* (*-et-*):

Таблица 5

ЕДИНСТВЕНО	
Н	uže (въже)
Г	užet-a
Д	užet-u
А	uže
В	uže
И	užet-om
Л	îmen-u

Събирателни съществителни

Вместо множествено число на тези съществителни, днес се употребяват събирателни съществителни на *-ad*, които се скланят като съществителни от женски род на съгласна (виж таблица № 8), съществителни на *-ići* (скланят се като множествено число мъжки род), или и с двете окончания. Така от *uže* (въже), *tele* (теле), *june* (юнец, млад вол), *ždrebe*

(жребче), *đule* (гюлле), *mezimče* (най-малкото галено дете), *odojče* (кърмаче) имаме събирателни съществителни *užad*, *telad*, *junad*, *ždrebād*, *đulad*, *mezimčad*, *odojčad*, от *pile* (пиле), *jare* (яре), *pače* (пате), *mače* (коте), *đavolče* (дяволче) ще бъдат *pilići*, *jarići*, *paćići*, *maćići*, *đavolčići*, а от съществителните *prase* (прасе), *uniče* (внуче), *siročē* (сираче), *bure* (буре), *parče* (парче) и други съществителни се употребяват и двете форми: *prasad* и *prasići*, *uničad* и *uničići*, *siročad* и *siročići*, *burad* и *burići*, *parčad* и *parčići* и т.н.

Drvo

Съществителното *drvo* (дърво), генитив *drveta*, може да означава растение (лат. *arbor*, анг. *tree*, нем. *Baum* и т.н.) или неговата материя (лат. *lignum*, анг. *wood*, нем. *Holz* и т.н.). В първия случай има множествено число *drvèta* (с ударение на втората сричка) или, по-често, събирателно съществително *drveće* (скланя се като *polje*). В значението на дървен материал няма множествено число, а в значението на огрев се използва множествено число без разширение, *drva*.

Jaje

Jaje (яйце) има разширение само в единствено число (генитив *jajeta*, датив-локатив *jajetu*, инструментал *jajetom*), а множествено число гласи *jaja*.

Uvo

Uvo (ухо) (вариант от *uho*) може да има склонение *uva*, *uvi*, *uvom* или по-често *uveta*, *uvetu*, *uvetom*. За множествено число се употребява формата *uši*, *ušiju*, както и за *uho* (виж таблица 4 по-горе).

Dete

Като множествено число от *dete* (дете) (генитив *deteta*, датив-локатив *detetu*, инструментал *detetom*) се употребява формата *deca*, която се скланя като съществително женски род по второ склонение (генитив *dece* и т.н.), но изисква глагол в множествено число (напр. *Deca se igraju* (децата играят)) и минало деятелно причастие в множествено число среден род (*Deca su se igrala* (децата играеха)).

Множествено число на *-esa*

5.4.2.4. Разширението *-es-* се появява само в множествено число. *Telo* (тяло) и *čudo* (чудо), освен правилното множествено число *tela*, *čuda*, имат и по-стари, стилистично маркирани форми *telèsa*, *čudèsa*. От *nebo* (небе), освен рядкото множествено число *neba*, съществува и *nebèsa* в значение на небесни селения (като англ. *heaven[s]*, фр. *les cieux*).

Съществителното *podne* (пладне) има разширение *-v-*: генитив *podneva*, датив-локатив *podnevu*, инструментал *podnevom*, в множествено число (рядко употребявано) *podneva*.

Съществителното *veče* (вечер) има разширение *-r-*, така че генитивът ѝ гласи *večera*, датив-локатив *večeru*, инструментал *večerom* и т.н. Днес обаче, в склонението то почти винаги се комбинира с другото съществително със същото значение, *večer* (от женски род), за което виж 5.6.3.

Pluralia tantum

5.4.2.5. Само форма за множествено число (*pluralia tantum*) имат няколко често използвани съществителни, като, например, *usta* (уста), *leđa* (гръб), *prsa* (гърди), *vrata* (врата), *kola* (кола).

5.5. ВТОРО СКЛОНЕНИЕ

По това склонение се скланят съществителни със завършек *-а*, предимно от женски, но някои и от мъжки род.

Таблица 7

ЕДИНСТВЕНО		МНОЖЕСТВЕНО
Н	rib-a (риба)	rib-e
Г	rib-e	rîb-ā
Д	rib-i	rib-ama
А	rib-u	rib-e
В	rib-o	rib-e
И	rib-om	rib-ama
Л	rib-i	rib-ama

Съществителни от мъжки род на *-а* са, например, *sluga* (слуга), *vojvoda* (войвода; херцог), *sudija* (съдия), *starešina* (старейшина; ръководител), *gazda* (хазяин, стопанин), *vladika* (владика), *paša* (паша), *kolega* (колега), *poslovođa* (ръководител, майстор, бригадир), *zanatlija* (занаятчия), фамилиарни названия на родственици *tata* (татко), *deda* (дядо), *bata* (братче, малко момче)¹⁸, *ujka* (вуйчо)¹⁹, имена като *Nikola*, *Toma*, *Luka*, *Andrija*, както и съществителни със суфикс *-džija*: *šaljivdžija* (шегаджия), *siledžija* (насилник, побойник), *galamdžija* (гюрултаджия), *tobdžija* (артилерист)

18 От детския изговор на думата *brat*: може да бъде детско обръщение към брат или название за малко момче изобщо.

19 Фамилиарно, освен официалната форма *ujak* (генитив *ujaka*).

и т.н. В единствено число местоимението, прилагателното или глаголната форма, се съгласуват в мъжки род (напр. *moj sluga* (мой слуга), *veliki vojvoda* (велик херцог), *sudija je došao* (съдията дойде)), но в множествено число, в женски род: *moje služe* (мои слуги), *velike vojvode* (велики херцози), *sudije su došle* (съдиите дойдоха).

pluralia tantum

5.4.2.5. Само форма за множествено число (*pluralia tantum*) имат няколко често използвани съществителни, като, например, *nōvine* (вестник)²⁰, *naočare* (очила)²¹, *makaze* (ножица), *pantalone* (панталони), *gaće* (гащи) (*gaćice* (гащета)).

-ci и *-zi* в датив

5.5.1. Бележки относно отделните падежи: датив и локатив единствено число. - В следствие на сибиларизацията (виж 3.5.5) съществителните на *-ka* получават в датив и локатив окончание *-ci*, напр. *luka* (пристанище) – *luci*, *daska* (дъска) – *dasci*, *devojka* (момиче) – *devojci*; тези на *-ga* имат датив и локатив на *-zi*, напр. *knjiga* (книга) – *knjizi*, *briga* (грижа) – *brizi*, *noga* (крак) – *nozi*; онези на *-ha* ще имат датив и локатив на *-si*, напр. *svrha* (цел) – *svrsi*.

5.5.1.2. Изключенията са твърде многобройни, поради което датив-локатив на тези съществителни често представлява проблем и за онези, на които сръбският им е роден. Сибиларизация няма при съществителните, чиято основа завършва на *ck*, *čk*, *ćk*, *zg*, *sh* (*kocki* (*kocka* кубче,

20 С ударение на първата сричка, за разлика от съществителното *novina* (= *novost*, *novitet* новост), чието множествено число е *novine*.

21 Също и *naočari*, по трето склонение.

квадратче), *tački* (*tačka* точка), *vočki* (*vočka* овошка), *tezgi* (*tezga* тезгях, щанд), *Pashi* (*Pasha* Пасха)), при производни със суфикс *-ka*, които означават живи същества (*novinarki* (*novinarka* журналистка), *autorki* (*autorka* авторка), *crnki* (*crnka* негърка), *Švedanki* (*Švedanka* шведка), *ćurki* (*ćurka* пуйка)), при личните имена (*Anki*, *Branki*, *Moniki*, *Luki*, *Olgi*, *Zagi*), при съществителни на *-ga* от чужд произход (*ligi* (*liga* лига), *vagi* (*vaga* кантар), *tajgi* (*tajga* тайга), *kolegi* (*kolega* колега), *drogi* (*droga* дрога), *agi* (*aga* ага), *intrigi* (*intriga* интрига), *sfingi* (*sfinga* сфинкс), *haringi* (*haringa* херинга), *sinagogi* (*sinagoga* синагога)), а и при някои други по-кратки съществителни, при които сибиларизацията би изменила значително основата (*seki* (*seka* сестра), *zeki* (*zeka* зайче, зайо-байо), *baki* (*baka* баба), *čiki* (*čika* чичо), *kuki* (*kuka* кука), *kliki* (*klika* клика); *kugi* (*kuga* чума), *pegi* (*pega* петно; луничка), *kacigi* (*kaciga* шлем, каска), *kečigi* (*kečiga* риба чига или шип); *muhi* (*muha* муха), *strehi* (*streha* стряха), *čohi* (*čoha* сукно)).

Географски имена

Географските имена имат различно поведение: при местните по-често е *-ci* (*Lika* – *Lici*, *Rijeka* – *Rijeci*, *Banjaluka* – *Banjaluci*), но и *-ki* (*Boki*, *Kreki*, *Krki*). От *Požega* е *Požegi* и *Požezi*. При чуждите имена сибиларизацията е приета при няколко от по-известните (*Africi*, *Americi*, *Aljasci*, *Korsici*), но все по-честото отсъства: *Meki*, *Kazablanki*, *Majorki*, *Nebraski*, *Malagi*, *Volgi*, *Omahi* и т.н.

Съществителни на *-tka*

При съществителните на *-tka* обикновено се пази *k*, ако са двусрични (*tetki* (*tetka* леля), *motki* (*motka* прът, тояга), *patki* (*patka* патка, патица), *lutki* (*lutka* кукла), *četki* (*četka* четка) и

т.н.); все пак от *bitka* (битка) е *bici* (през **bitci*), по-често, отколкото *bitki*. При трисричните и по-дългите съществителни най-често съществуват дублетни форми, напр. *krletki* (*krletka* кафез, клетка) и *krleci*, *rešetki* (*rešetka* решетка) по-често от *rešeci*, *čestitki* (*čestitka* поздравление; картичка) по-често от *čestici*, *pripoveci* (*pripovetka* разказ) и по-рядко *pripovetki*. Двойни форми са позволени и при доста други съществителни, напр. *(k)čerki/(k)čerci* (*(k)čerka* дъщеря), *unuki/unuci* (*unuka* внучка), *freski/fresci* (*freska* фреска), *humoreski/humoresci* (*humoreska* хумореска), *slugi/sluzi* (*sluga* слуга), *snahi/snasi* (*snaha* снаха), *epohi/eposi* (*epoha* епоха) и др.

Имена от прилагателни

– Имената на страни и области на *-ska*, *-čka*, *-ška* са по произход прилагателни и в датив-локатив имат окончание *-oj* по склонението на прилагателните: *Francuskoj* (*Francuska* Франция), *Hrvatskoj* (*Hrvatska* Хърватска), *Nemačkoj* (*Nemačka* Германия), *Bačkoj* (*Bačka* Бачка), *Norveškoj* (*Norveška* Норвегия) и т.н.

5.5.1.3. Вокатив единствено число. - От редовното окончание *-o* за вокатив се отклоняват предимно собствените имена.

Женските и мъжките имена по правило имат вокатив, равен на номинатив: *Vera*, *Zorka*, *Olga*, *Marija*, *Gordana*, *Nataša*; *Nikola*, *Kosta*, *Ilija* и т.н.

Двусрични имена

Това не важи за двусричните имена с дълго възходящо ударение, чийто вокатив е на *-o*, а ударението преминава в дълго низходящо: от *Náda*, *Zóra*, *Míca*, *Néna* или от мъжките имена *Péra*, *Bóža*, *Pája* и т.н., вокатив гласи *Nâdo*,

Zôro, Mîco, Nêno, Pêro, Bôžo, Pâjo и т.н.

Вокатив равен на номинатив имат и роднинските названия *tama* (мама), *tata* (татко), *deda* (дядо), *tetka* (леля), *uĵna* (вуйна), *strina* (стринка, жена на чичо), *baba* (баба)²², както и току-що споменатите имена на държави и области на *-ska, -čka, -ška*.

Съществителни на *-ica*

Трисричните и многосричните съществителни на *-ica* имат вокатив на *-e*, напр. *učiteljice* (*učiteljica* учителка), *drugarice* (*drugarica* другарка), *tatice* (*tatica* татенце), *mamice* (*mamica* мамичка, мамче); това важи и за женските имена като *Danice, Milice, Zorice* и за мъжките имена като *Perice, Tomice*. Съществителните, които се прилагат еднакво и за мъже, и за жени, обикновено имат вокатив на *-ico* (*pijanico* (*pijanica* пияница), *izdajico* (*izdajica* предател), *kukavico* (*kukavica* страхливец; кукувица)), но и на *-ice*.

5.5.1.4. Генитив множествено число. - Съществителните с кратка гласна с последната сричка на основата, като *rîba* (риба), *žèna* (жена), *kûċa* (къща), *plôċa* (плоча, плоскост), получават дълга гласна в генитив множествено число: *rîbā, žénā, kûċā, plôċā*.

Генитив на *-u*

Три съществителни в този падеж имат окончание *-ŭ*, което по произход е от някогашното двойствено число: *ruka* (ръка) – *rŭkŭ*, *noga* (крак) – *nógŭ*, *sluga* (слуга) – *slŭgŭ*.

Съществителни, чиято основа завършва на две или три

22 Двете последни имат и вокатив на *-o*, но във фигуративен смисъл: *Strino jedna!* или *Babo jedna!*, отправено с презрение към мъж.

съгласни, по правило в генитив множествено число имат обичайно окончание, само ако тези две съгласни са *st, zd, št* или *šč*, като в *lasta* (лястовица), *vrsta* (вид), *gazda* (стопанин, хазяин), *zvezda* (звезда), *bašta* (градина), *gošća* (гостенка). Другите образуват генитив множествено число по два начина:

Вмъкване на *a*

(а) С вмъкване на непостоянно *a*, като в *olovka* (молив) – *olovaka, marka* (марка) – *maraka, devojka* (момиче) – *devojaka, ovca* (овца) – *ovaca, crkva* (църква) – *crkava, igla* (игла) – *igala, zemlja* (земя, страна) – *zetalja, pesma* (стихотворение, песен) – *pesama, usna* (устна) – *usana, trešnja* (череша) – *trešanja, sestra* (сестра) – *sestára*.

Понякога пред непостоянното *a* се появява първоначалната гласна, която във всички други падежи е обеззвучена вследствие на асимилация: от *sveska* (тетрадка) генитив множествено число е *svezaka* (защото произлиза от глагола *svezati*), от *pripovetka* (разказ) генитив множествено число е *pripovedaka* (от глагола *pripovedati*), от *beleška* (бележка) генитив множествено число е *beležaka* (от глагола *beležiti*).

Генитив на *-i*

(б) Много други съществителни получават вместо окончанието *-ā* окончание *-ī*, като *molba* (молба) – *molbi, lopta* (топка) – *lopti, nepravda* (неправда) – *nepravdi, vojska* (армия) – *vojski, tajna* (тайна) – *tajni, omča* (примка) – *omči* и подобни. Това особено важи за съществителни от чужд произход като *lampa* (лампа) – *lampi, bomba* (бомба) – *bombi, funta* (фунт, паунд) – *funti, konzerva* (консерва) – *konzervi, norma* (норма) – *normi, himna* (химн) – *himni, šansa* (шанс) – *šansi* и т.н.

Съществителното *breskva* (праскова) има

неправилен генитив множествено число *bresaka*.

Mati

Неправилното съществително *mati* (майка) има тази форма в номинатив и вокатив единствено число; акузативът му гласи *mater*. Във всички останали падежи се скланя по второ склонение с основа на *-r*, значи, генитив *matere*, датив-локатив *materi*, инструментал *materom*, в множествено число номинатив, акузатив и вокатив *matere*, генитив *materā*, останалите три падежа *materama*. В днешния език вместо него по-често се употребява съществителното *majka* (датив-локатив *majci*).

5.6. ТРЕТО СКЛОНЕНИЕ

Към това склонение спадат съществителни от женски род, които завършват на съгласна, а в генитив и почти всички останали падежи появява гласната *-i*.

Таблица 8

ЕДИНСТВЕНО		МНОЖЕСТВЕНО
Н	reč (дума)	reč-i
Г	reč-i	reč-i
Д	reč-i	reč-ima
А	reč	reč-i
В	reč-i	reč-i
И	reč-ju (reč-i)	reč-ima

Л	reč-i	reč-ima
---	-------	---------

Непостоянно *a* в основата се появява само при няколко съществителни. в номинатив и акузатив единствено число, като *plesan* (плесен) (генитив *plesni*), *ravan* (равнина, плоскост) (генитив *ravni*), *zaravan* (плато) (генитив *zaravni*). Тук спада и съществителното *misao* (мисъл), при което номинатив и акузатив произлиза от **misl > misal*, така че генитив е *mîsli*, инструментал *mišlju* или *mîsli*. По същия начин се скланят и префиксалните производни *zamisao* (замисъл, идея), *pomisao* (помисъл), *primisao* (скрита мисъл) и още няколко други.

So

В думата *so* (сол) (генитив *solī*) окончанието *-o* в номинатив-акузатив произлиза от *-l*, от по-старата форма *sol*.

Grudi, naočari

Само форма за множествено число (*pluralia tantum*) имат *grudi* (гърди) и *naočari* (очила) (освен по-честото *naočare*, виж. 5.5).

-Ju или -i

5.6.1. Бележки относно отделните падежи:

инструментал единствено число. - В този падеж се предпочита употребата на окончанието *-ju*, вместо *-i*, защото по този начин инструментал се различава по-добре от останалите падежи. *-Ju* се употребява особено, когато съществителното е без предлог. Някои съществителни обаче нямат форма на *-ju*, а само на *-i*, като няма общо правило, по което едните да се различават от другите.

Окончанието *-ju* предизвиква йотация на крайната съгласна на основата, по правилата, които посочихме в 3.5.6. Така имаме напр. *pamet* (ум) – *pameću*, *glad* (глад) – *gladū*, *so* (сол) (генитив *solī*) *solju*, *ljubav* (любов) – *ljubavlju*. При съществителните на *-st*, освен йотация, става и асимилация по място на изговор, напр. *vlast* (власт) – (> **vlasću*) – *vlašću*, *svest* – (> **svesću*) – *svešču*. Към тази група спадат и съществителните с много продуктивния суфикс *-ost*, напр. *mladost* (младост) – *mladošču*, *spremnost* (готовност) – *spremnošču*, *veselost* (веселост) – *veselošču*. Асимилация по място на изговор имаме и при съществителното *misao* (мисъл) (генитив *misli*) – *mišlju*.

При съществителните на *-ć* и *-đ* звукът *j* изчезва и се слива с палаталната съгласна, напр. *potomoć* (помощ) – *potoću*, *čadđ* (сажда) – *čađu*.

Генитив на *-iju*

5.6.2. Генитив множествено число. - Съществителните *kost* (кост), *kokoš* (кокошка) и *vâš* (въшка), освен редовния *kostī*, *kokoši*, *vaši*, имат още по-често генитив множествено число на *-iju*: *kostiju*, *kokošiju*, *vašiju*.

Kći

Съществителното *kći* (дъщеря) е неправилно само в номинатив, а акузативът му гласи *kćer*, а във всички други падежи получава окончание с тази основа: генитив, датив, вокатив и локатив *kćeri*, инструментал *kćerju* или *kćeri*; в множествено число номинатив, акузатив и вокатив *kćeri*, генитив *kćerī* с дълго *i*, останалите три падежа *kćerima*. В разговорния език най-често се заменя с производното *kćerka* или *ćerka*, което спада към II склонение.

Аналогични окончания като *kći* в номинатив и акузатив има и съществителното *mati* (майка) (акузатив

mater), но във всички останали падежи то принадлежи към II склонение: виж 5.5.1.5.

Veče(r)

5.6.3. Съществителното *večer* (вечер) (ж.р.) в тази форма се чувства като хърватско или архаично, но всички негови падежи, освен номинатив-акузатив-вокатив единствено число, се използват за склонението на съществителното *veče* от среден род. Така получаваме съществително, което не е от един и същ род във всички падежи:

Н (to) *veče* (ср.р.)

Г (te) *večeri* (ж.р.)

Д (toj) *večeri* (ж.р.)

А (to) *veče* (ср.р.)

В *veče* (ср.р.)

И (tom) *večeri* (ж.р.)

Л (toj) *večeri* (ж.р.)

В множествено число всички падежи са в женски род: номинатив-акузатив-вокатив *večeri*, генитив *večerī*, датив-инструментал-локатив *večerima*.

Това съществително не бива да се смесва със съществителното *večera* (вечеря) (ж.р.), което се скланя правилно по II склонение и което не означава време от деня, а вечерно хранене.

6. ПРИЛАГАТЕЛНИ

6.1. РОД И ОСНОВА НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ

Тъй като прилагателното се съгласува със съществителното по род, число и падеж, всяко прилагателно има форми за мъжки, женски и среден род, напр.:

mlad (млад) – *mlada* – *mlado*

Основа на прилагателното

Основата на прилагателното се вижда, когато от женски или среден род отделим окончанието *-a*, респективно *-o*. В мъжки род, тъй като повечето групи съгласни, както и съгласната *l*, не могат да дойдат на края на думата, настъпват фонетични промени вследствие на вмъкване на непостоянно *a* и преминаване на *l* в *o*.

Вметнато непостоянно *a* в мъжки род имаме в *dobar* (добър) – *dobra* – *dobro*, *hitar* (бърз) – *hitra* – *hitro*, *čudan* (странен) – *čudna* – *čudno*, *važan* (важен) – *važna* – *važno*, *ogroman* (огромен) – *ogromna* – *ogromno*, *tanak* (тънък) – *tanka* – *tanko*, *divalj* (див) – *divlja* – *divlje*, *šupalj* (кух) – *šuplja* – *šuplje* и т.н.

-О вместо -l

Крайно *-o* в номинатив единствено число мъжки род, срещу *l* в останалите форми, имаме в малък брой прилагателни, каквито са *mio* (мил) – *mila* – *milو*, *veseo* (весел) – *vesela* – *veselo*, *topao* (топъл) – *topla* – *toplo*, *okrugao* (кръгъл) – *okrugla* – *okruglo* и т.н.

6.2. ОПРЕДЕЛЕНА И НЕОПРЕДЕЛЕНА ФОРМА

Формите, които посочихме в предишния раздел за мъжки род единствено число, принадлежат към **неопределената форма** на прилагателните и това са формите, в които прилагателните се посочват в речниците. В **определената форма** същият този мъжки род единствено число би имал дълго *-ī* на края, без непостоянно *a*, респективно преминаване на *l* в *o*, следователно, вместо *mlad* (млад), *dobar* (добър), *mio* (мил), бихме имали *mladi*, *dobri*, *mili*.

Въпреки че съществуват специални падежни окончания за тези две форми (виж 6.3.2 по-долу), в днешния език разликата между тези две форми на практика се е запазила само в номинатив единствено число мъжки род.

Прилагателни без неопределена форма

Някои прилагателни имат само определена форма. Това са:

- онези, които завършват на суфикси *-ski*, *-čki*, *-ški*, *-ji*, *-nji*, *-šnji* и *ći*;
- всички форми за сравнителна и превъзходна степен на прилагателните;
- прилагателното *mali* (малък) по което отчасти се води и неговият антоним *veliki* (голям).

Прилагателни на *-an* и *-ni*

При прилагателните със суфикс *-an* (в определена форма *-ni*) трябва да направим разлика между качествените и относителните прилагателни. Качествените прилагателни, като споменатите по-горе *čudan* (странен), *važan* (важен), *ogroman* (огромен), имат и определена форма *čudni*, *važni*, *ogromni*. При относителните прилагателни съществува само втората форма, напр. *kućni* (= който принадлежи на къщата), *severni* (= който е на север), *džepni* (= който е

предназначен за джоб), *noćni* (= който се случва през нощта), *motorni* (= който е оборудван с двигател) и множество друг.

6.2.1. По принцип, определената форма се използва със съществителни, които са вече споменати. От тази гледна точка, двете форми на прилагателните могат да се сравнят с определителния, респективно неопределителния член в езиците които имат член. Все пак, не може да се постави знак за равенство между тях, което съдим по факта, че определено прилагателно може да дойде след думата *jedan* (един) или *neki* (някакъв) (*jedan mladi glumac* (един млад актьор), *neki žuti cvet* (някакво жълто цвете)). Изборът между тези две форми не може да се дефинира точно с правила и често предизвиква несигурност и у хора, на които сръбският им е роден.

Прилагателно в сказуемото

От решаваща важност е само едно правило: когато прилагателното е без съществително в сказуемото, след глагола *biti* (съм) или някой съединителен глагол като *postati* (стана), *izgledati* (изглеждам) и подобни, задължително ще бъде в неопределена форма, ако тя съществува. Така например, казваме:

Glumac je mlad (актьорът е млад)

Izgledaš mi umoran (изглеждаш ми уморен)

докато изречения като **Glumac je mladi* и **Izgledaš mi umorni* биха били невъзможни. В неопределена форма са и сказуемното определение и апозитивът (виж 20.5.2).

6.3. СКЛОНЕНИЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ

В таблици 9 е дадено склонението на определената форма,

освен в номинатив единствено число мъжки род, където сме дали и двете форми.

Ако основата на прилагателното завършва на палатална или предпалатална съгласна (*j, lj, nj, š, ž, č, dž, đ*), отделни окончания ще имат гласна *e* вместо *o*. Ъй като тази разлика съществува само в мъжки и среден род единствено число, само за тях дадохме пример с палатална съгласни (*vruć* (горещ)).

Еднаквост между падежите

Както се вижда от таблиците, в единствено число мъжки и среден род са еднакви в генитив, датив, инструментал и локатив. В множествено число и трите рода са еднакви в тези същите падежи.

Правилата, които видяхме за съществителните (5.2.2), важат и тук. Датив винаги е равен на локатив; в множествено число на тях е равен и инструментал; в среден род помежду си са равни номинатив, акузатив и вокатив, както в единствено, така и в множествено число. Ако прилагателното се отнася към съществително, което означава живо същество, акузатив мъжки род единствено число ще бъде равен на генитив, в противен случай е равен на номинатив:

Imamo *novog* direktora.

(Имаме нов директор)

Imamo *nov* projektor.

(Имаме нов прожекционен апарат)

В женски и среден род, както и в трите рода в множествено число, опозицията одушевено – неодушевено не влияе на склонението.

Подвижни гласни

Някои окончания имат незадължителни удължения от

гласни на края (3.5.9), които тук са дадени в скоби. В множествено число е обичайно окончанието *-ima*, единствено когато след прилагателното няма съществително, напр.:

Vi radite s *novim* udžbenicima, a mi sa *starima*.

(Вие работите с нови учебници, а ние със стари)

Таблица 9

ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

	Мъжки	Среден	Женски
Н	nov (nov-i) (нов) vruć (vruć-i) (горещ)	nov-o, vruć-e	nov-a
Г	nov-og(a), vruć-eg(a)		nov-e
Д	nov-om(e), vruć-em(u)		nov-oj
А	nov-og(a), vruć-eg(a) nov (nov-i), vruć (vruć-i)	nov-o, vruć-e	nov-u
В	nov-i, vruć-i	nov-o, vruć-e	nov-a
И	nov-im, vruć-im		nov-om
Л	nov-om(e), vruć-em(u)		nov-oj

	Мъжки	Среден	Женски
Н	nov (nov-i) vruć (vruć-i)	nov-o, vruć-e	nov-a
Г	nov-og(a), vruć-eg(a)		nov-e
Д	nov-om(e), vruć-em(u)		nov-oj

А	nov-og(a), vruć-eg(a) nov (nov-i), vruć (vruć-i)	nov-o, vruć-e	nov-u
В	nov-i, vruć-i	nov-o, vruć-e	nov-a
И	nov-im, vruć-im		nov-om
Л	nov-om(e), vruć-em(u)		nov-oj

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

	Мъжки	Среден	Женски
Н	nov-i	nov-a	nov-e
Г	nov-ih		
Д	nov-im(a)		
А	nov-e	nov-a	nov-e
В	nov-i	nov-a	nov-e
И	nov-im(a)		
Л	nov-im(a)		

Форма от двойствено число в мъжки род

6.3.1. Формата от двойствено число (сравни 5.2.3) се появява само с числителните *dva* (две), *tri* (три), *četiri* (четири) и местоимението *oba* (и двамата/ двата). От множествено число се различава само в мъжки род, където има само форма на *-a*, със стойност на номинатив и акузатив, напр. *Došla su četiri **nova** učenika* (дойдоха четири нови ученика); *Zadobio je dva **vruća** udarca* (получи два горещи удара). Като се има пред вид склонността на числителните към неизменяемост (виж 8.1.6), след предлог тази форма може да се появи и със стойност на други падежи, напр. инструментал в *Dolazim s tri **stara** druga* (= s

trojicom starih drugova) (Идвам с три стари приятели = с трима стари приятели). В среден и женски род формата от двойствено число не се различават от формата за номинатив-акузатив множествено число (*dva nova naselja, tri nove učenice* (две нови селища, три нови ученички)).

Склонение на неопределената форма

6.3.2. Неопределената форма, както казахме по-горе, днес се е запазила само в номинатив мъжки род единствено число. Остатъкът от склонението на неопределената форма, който можем да открием в текстовете на по-старите писатели или в иекавските говори, се различава от склонението на определената форма преди всичко в генитив и датив-локатив единствено число мъжки и среден род. Генитив тук има окончание *-a*, а датив-локатив *-и*, следователно, както и съществителните от същия род (поради което склонението на неопределената форма е наречено „именно склонение“, за разлика от това на определената форма, което се нарича „прилагателно-местоименно“). Разликата можем да видим, ако сравним прилагателното със съществителното в едното и другото склонение:

	ОПРЕДЕЛЕНА ФОРМА	НЕОПРЕДЕЛЕНА ФОРМА
Н	Dobri čovek	Dobar čovek (добър човек)
Г	Dobrog čoveka	Dobra čoveka
Д-Л	Dobrom čoveku	Dobru čoveku

В останалите падежи разликата е единствено в дължината на гласната в окончанието (в склонението на определения

вид всички окончания имат дълга гласна, а в неопределения само някои) и частично в ударението на основата, напр. определена форма *lêpō dete* (красиво дете) (дълго низходящо ударение, неударена дължина на *o*), *lêpo dete* (дълго възходящо). Нито една от тези прозодични разлики не се отразява на писането.

Притежателни прилагателни

6.3.3. Изчезването на склонението на неопределената форма най-добре се вижда от примера на притежателните прилагателни на *-ov*, *-ev* или *-in.*, напр. *kum-ov* (кумов, на кум), *kralj-ev* (царев, кралев, на цар, на крал), *gospod-in* (госпожин, на госпожа). За тях традиционните граматика признаваха само формите за неопределен вид, напр. от *kumov šešir* (шапката на кума), *gospodin brat* (братът на госпожата) генитив би бил *kumova šešira*, *gospodina brata*, датив *kumovu šeširu*, *gospodinu bratu*. Днес обаче това твърдение важи единствено за номинатив мъжки род, където тези прилагателни са единствените, които нямат по-дълга форма на *-ī*. В останалите падежи се използва склонението на определената форма *kumovog*, *gospodinog*, *kumovom*, *gospodinom*, което днес се признава и от най-консервативните граматисти.

Генитив от склонението на неопределената форма се е запазил само в някои фразеологични словосъчетания, като *teška srca* (с неохота, с колебание), *čudna mi čuda* (нищо необикновено), *grom iz vedra neba* (гръм от ясно небе) и подобни. Извън тези фразеологизми би се употребил генитив по склонението на определената форма – *teškog*, *čudnog*, *vedrog*.

6.3.4. Звукови редувания. - В 6.1 видяхме какви фонетични различия се появяват между мъжки и другите

два рода, поради вмъкване на непостоянно *a* или превръщане на *l* в *o*.

Асимиляция по звучност

Когато две съгласни, които в номинатив мъжки род са разделени от непостоянно *a*, се окажат в контакт, в останалите форми може да настъпи асимиляция по звучност. Така срещу *redak* (рядък) имаме генитив *retkog(a)*, датив *retkom(e)*, женски род *retka*, среден род *retko*; срещу *gibak* (гъвкав) – *gipka*, *gipko*; *blizak* (близък) – *bliska*, *blisko*, *težak* (тежък) – *teška*, *teško* и т.н.

Изчезване на звука *t*

В прилагателните, които завършват на *-stan*, след изчезване на непостоянното *a*, групата *-stn-* се опростява до *-sn-*, напр. *častan* (почтен), *časna*, *časno*. Такова поведение имат и *mastan* (мазен, тлъст), *strastan* (страстен), *svestan* (съзнателен), *bolestan* (болен), *umestan* (уместен), *izvestan* (определен, ясен; някакъв), *koristan* (полезен), *radostan* (радостен), *žalostan* (тъжен), *revnostan* (ревностен), *pakostan* (зъл), *izvrstan* (отличен) и т.н. Групата *stn* все пак остава в прилагателни от чужд произход, като *robustan* (здрав, силен, снажен) (*robustna*, *robustno*), *kontrastni* (контрастен), *protestni* (протестен) и т.н.

От съществителното *nužda* (необходимост) първоначално е произведено прилагателното *nuždan*, *nužna*, *nužno*, с опростяване на групата *-ždn-*, в последствие опростяването се пренесло и в мъжки род, така че днес гласи *nužan* (необходим). Донякъде подобно поведение имат и прилагателните *pristrasan* (пристрастен) (освен *pristrastan*: от съществителното *strast* (страст)), *pristrasna*, *pristrasno*, и *čudovišan* (чудовищен) (освен *čudovištan*: от съществителното *čudovište* (чудовище)), *čudovišna*,

čudovišno.

6.4. СТЕПЕНУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ

6.4.1. Сравнителна степен. - За образуване на сравнителна степен служат три суфикса: *-iji*, *-ji* и *-ši*. И трите се скланят по палаталното склонение (както *vrući* (горещ) в таблица 9), напр. *noviji* (по-нов), *novijeg(a)*, *novijem(u)* и т.н.

Сравнителна степен на *-iji*

6.4.1.1. Окончанието *-iji* (*-ija*, *-ije*) се добавя предимно към основата на двусрични и многосрични прилагателни, напр. *poznat* (известен) – *poznatiji*, *zelen* (зелен) – *zeleniji*, *spontan* (спонтанен) – *spontaniji*, *sumnjiv* (съмнителен) – *sumnjiviji*, *tvrdoglav* (твърдоглав) – *tvrdoglaviji*, *četvrtast* (четвъртит) – *četvrtastiji* и т.н. Към тази група спадат и повечето прилагателни с непостоянно *a*, напр. *umoran* (уморен) – *umorniji*, *zadovoljan* (доволен) – *zadovoljniji*, *okrugao* (кръгъл) – *okrugliji*, включително и онези, чиято основа след загубата на това *a* се редуцира до едносрична, напр. *sitan* (дребен) – *sitniji*, *tužan* (тъжен) – *tužniji*, *hrabar* (смел) – *hrabriji*, *krotak* (кротък) – *krotkiji*, *vitak* (строен) – *vitkiji*, *ljubak* (миловиден; приветлив) – *ljupkiji* и т.н.

– Също така *-iji* се добавя и към основа на едносрични прилагателни, предимно онези, които имат кратка гласна в основата: *nov* (нов) – *noviji*, *vešt* (вещ, опитен) – *veštiji*, *prav* (прав; истински) – *praviji*, *sit* (сит) – *sitiji*, *prost* (прост) – *prostiji* и т.н. Тук можем да причислим и прилагателните с основа на звука *-l*, който в номинатив преминава в *-o*: *mio* (мил) – *miliji*, *zreo* (зрял) – *zreliji*, *vreo* (горещ; врял) – *vreliji*.

Сравнителна степен на -ji

6.4.1.2. Окончанието -ji не се появява в тази форма, а винаги предизвиква йотация на предшестващата го съгласна (виж 3.5.6.1). То се поставя към основата на едносрични прилагателни, предимно онези, които имат дълга гласна в основата: *žut* (жълт) – *žući*, *mlad* (млад) – *mlađi*, *jak* (силен) – *jači*, *drag* (мил, скъп) – *draži*, *tih* (тих) – *tiši*, *brz* (бърз) – *brži*, *crn* (черен) – *crnji*, *skup* (скъп) – *skuplji*, *grub* (груб) – *grublji*, *živ* (жив) – *življi* и т.н. С йотация и асимилация по място на изговор (виж 3.5.2) ще бъдат *gust* (гъст) – *gušći*, *čest* (чест) – *češći*, *čvrst* (здрав) – *čvršći*, *besan* (бесен; яростен) – *bešnji*, *tesan* (тесен) – *tešnji* и подобни.

Прилагателните на -ak, -ek, -ok отхвърлят това окончание и получават окончание -ji: *kratak* (къс, кратък) – *kraći*, *plitak* (плитък) – *plići*, *sladak* (сладък) – *sladi*, *redak* (рядък) – *ređi*, *uzak* (тесен) – *uži*, *blizak* (близък) – *bliži*, *nizak* (нисък) – *niži*, *dalek* (далечен) – *dalji*, *visok* (висок) – *viši*, *dubok* (дълбок) – *dublji*, *žestok* (жесток, свиреп; лют, силен) – *žešći*. В *težak* (тежък) – *teži* и *širok* (широк) – *širi* звукът j от окончанието се е слял с предшестващата го съгласна.

Не загубва завършека си прилагателното *gorak* (горчив) със сравнителна степен *gorči*, нито онези, които са споменати в 6.4.1.1, чиято сравнителна степен е на -iji.

От съкратена основа е получена и сравнителната степен на прилагателното *debeo* (дебел) – *deblji*.

Сравнителна степен на -ši

6.4.1.3. Окончанието -ši се поставя само на три прилагателни: *lak* (лек, лесен) – *lakši*, *mek* (мек) – *mekši*, *lep* (хубав, красив) – *lepši*.

6.4.1.4. Употреба на сравнителната степен. - Както и в другите езици, сравнителната степен се използва за сравняване на две понятия. При това, след него следва конструкцията *-od* + генитив, напр. *Jagode su skuplje od malina* (ягодите са по-скъпи от малините), или *-nego* + номинатив, напр. *Jagode su skuplje nego maline*. Ако второто понятие от сравнението не е съществително, а обстоятелствено пояснение, възможна е само втората конструкция, напр. *U samoposluzi jagode su skuplje nego na pijaci* (в супермаркета ягодите са по-скъпи, отколкото на пазара).

Абсолютна сравнителна степен

Освен тази, най-честа употреба, някои прилагателни могат да се появят и в **абсолютна сравнителна степен**, която не служи за сравнение, а ограничава или омекотява свойството, изразено чрез прилагателното. Примери:

Vratio se posle *kraćeg* vremena (=
относително кратко, не много дълго)
(Върна се не след дълго)
Direktor je *stariji* čovek (= възрастен човек)
(Директорът е възрастен човек)
Bilo je *manjih* problema (= не особено големи)
(Имаше не особено големи проблеми)

6.4.2. Превъзходната степен се образува от всички прилагателни с добавяне на префикса *naj-* към сравнителната степен: *najpoznatiji* (най-известен), *najnoviji* (най-нов), *najmlađi* (най-млад, най-малък), *najkraći* (най-къс, най-кратък), *najlakši* (най-лек, най-лесен) и т.н. Префиксът *naj-* има дълга гласна и винаги е под ударение,

като по-дългите прилагателни имат освен това ударение и ударение върху основата на прилагателното, напр. *nâjpoznàtiji* (най-известен), *nâjslobòdniji* (най-свободен), *nâjzanimljìviji* (най-интересен).

6.4.3. Неправилни форми за сравнение. - Сравнителна и превъзходна степен с изменена или съвсем различна основа имат:

veliki (голям) – *veći* – *najveći*
mali (малък) – *manji* – *najmanji*
dobar (добър) – *bolji* – *najbolji*
zao (лош, зъл) – *gori* – *najgori*

Формите *gori*, *najgori* днес се използват и като сравнителна степен на прилагателните *loš* (лош) (освен *lošiji*, *najlošiji*) и *rđav* (лош, зъл).

7. МЕСТОИМЕНЕНИЯ

Местоимения-съществителни и местоимения-прилагателни

В повечето западноевропейски езици местоимения се наричат само форми от типа *он* (той), *ко* (кой), *неко* (някой), които в изречението изпълняват субстантивни функции, а форми от типа *мој* (мой), *takav* (такъв), *svaki* (всеки), които се отнасят към съществителното и се съгласуват с него, се причисляват към прилагателните. В сръбската граматика и едните, и другите спадат към местоименията, само че първите се наричат местоимения-**съществителни**, а вторите местоимения-**прилагателни**.

Шест вида местоимения

По значение местоименията се делят на същите шест групи, които съществуват и в другите езици, а именно на **лични** (с възвратните), **притежателни**, **показателни**, **въпросителни**, **относителни** и **неопределителни**. Първите две групи имат различни форми за **лице** (три лица единствено и три лица множествено число).

7.1. ЛИЧНИ МЕСТОИМЕНЕНИЯ

В трето лице единствено множествено число личните местоимения имат форми за мъжки, женски и среден род. Второ лице множествено число (*vi* (вие)) служи също така и за учтиво обръщение към едно лице.

	ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО	МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО
1.	ја (аз)	ми (ние)

2.	ti (ти)	vi (вие)
3.	on, ona, ono
(той, тя, то)	oni, one, ona
(те – м., ж., ср. р.)

Незадължителни в подлога

Местоименията в подлога не са задължителни, тъй като и самият глагол показва за кое лице става дума. Употребяват се, ако въпросното лице се въвежда за пръв път в разговора, напр. *Ja živim u Beogradu* (аз живея в Белград); но ако в предишния текст вече е станала дума за мен, ще кажа само *Živim u Beogradu* (живея в Белград).

7.1.1. Склонение на личните местоимения. - Както и съществителните, местоименията се скланят по падежи. При това не трябва да споменаваме отделно вокатив, защото той съществува само във 2 лице единствено и множествено число и е равен на номинатив (*ti* (ти) респективно *vi* (вие)).

Местоимения под ударение и енклитични местоимения

В генитив, датив и акузатив се различават формите **под ударение** от тези **без ударение**. Формите под ударение се използват тогава, когато е необходимо да се подчертаят с цел контраст, напр. *Ovaj novac dajem tebi* (а не на другите) (Тези пари давам на теб). Ако няма такова подчертаване, ще се употреби местоимението без ударение, което е енклитика (виж 3.3.3.2 – 3.3.3.3). Това означава, че при изговор се свързва с предшестващата го дума: *Dajem ti* (изговорено *dăjemti*) *ovaj novac* (давам ти тези пари); *Ja ti* (изговорено *jâti*) *dajem ovaj novac* (аз ти давам тези пари).

Като енклитика местоимението без ударение никога не може да стои в началото на изречението

(невъзможно е **Ti dajem novac*), а с формата под ударение това е възможно: *Tebi dajem ovaj novac* (на теб давам тези пари).

Употреба с предлози

Формите под ударение се употребяват и с предлози, напр.:

Od njih je stiglo mnogo pisama, ali ništa za mene²³ (От тях пристигнаха много писма, но нищо за мен)

както и когато местоимението е самостоятелно (в отговорите на въпроси), напр.:

– Kome je upućeno ovo pismo? – *Vama*. (Към кого е отправено това писмо? - Към вас.)

В таблица 10 на първо място са въведени формите под ударение. Там, където съществуват, отделени с точка и запетая, са добавени и формите без ударение.

Таблица 10

Н	ja (аз)
Г	mene; me
Д	meni; mi
А	mene; me
И	mnom(e) ²⁴

Н	ti (ти)
Г	tebe; te
Д	tebi; ti
А	tebe; te
И	tobom

23 В по-стария книжовен език след някои предлози са могли да стоят и енклитични местоимения, като единственото ударение е върху предлога: *za me* (изговаряно: *záme*), *na te* (изговаряно: *náte*), *preda se* (изговаряно: *prědase*) и подобни, вместо днешното *za mene*, *na tebe*, *pred sebe*.

24 Формата *mnóme* се употребява само когато е без предлог, а *mnom* без ударение само след предлог, напр. *sa mnom*, *za mnom*, *preda mnom*, където ударението е върху предлога (сравни 3.4.1).

Л	meni
---	------

Л	tebi
---	------

В трето лице мъжки и среден род имат еднакви падежни форми, освен в номинатив.

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	он (той)	оно (то)	она (тя)
Г	njega; ga		nje; je
Д	njemu; mu		njoj, joj
А	njega, ga		nju; je, ju ²⁵
И	njim(e)		njom(e)
Л	njemu		njoj

Таблица 11

Н	mi (ние)
Г	nâs; nas ²⁶

Н	vi (вие)
Г	vâs; vas

25 Формата без ударение гласи *je*, напр. *On je vidi* (той я вижда), но се променя в *ju*, когато се окаже пред глаголно *je* (от спомагателния глагол *biti*), или след отрицание *nije*: *On ju je video* (той я видя; той я е видял); *Nije ju video* (не я видя; не я е видял).

26 Формите с ударение в генитив и акузатив тук пишем с дълго низходящо ударение, *nâs*, *vâs*, защото така се изговарят. В обикновените текстове те се пишат по същия начин, както и формите без ударение *nas*, *vas*, та често само от контекста може да се заключи за коя форма става дума. В изречението *Nas zovu* (нас канят), например, местоимението е под ударение (защото енклитика не би могла да стои в началото); в изречението *Zovu nas* (канят ни) би могло да бъде без ударение (с единствено ударение върху думата *Zovu*), но и под ударение, в случай че смисълът е *Zovu NAS* (а не някой друг).

Д	nama; nam
А	nâs; nas
И	nama
Л	nama

Д	vama; vam
А	vâs; vas
И	vama
Л	vama

В трето лице множествено число родът се различава само в номинатив.

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	oni (те)	ona (те)	one (те)
Г		njih; ih	
Д		njima; im	
А		njih; ih	
И		njima	
Л		njima	

Sebe, se

7.1.2. Възвратното местоимение е едно и също за всичките шест лица и три рода, поради което се нарича и **местоимение за всяко лице**. Тъй като винаги се отнася към подлога на изречението, в което се намира (напр. *Pisac govori o sebi* = о piscu (Писателят говори за себе си = за писателя)), самото то няма форма за подлог, т.е. няма номинатив. Форма без ударение съществува само в акузатив (*se*), а се използва за образуване на възвратни и безлични глаголи (виж 9.9.1, 9.9.4).

Таблица 12

Н	---
Г	sebe
Д	sebi
А	sebe; se
И	sobom
Л	sebi

7.2. ПРИТЕЖАТЕЛНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ

Местоимение svoj

Притежателните местоимения са местоимения-прилагателни, поради което имат три рода, както и прилагателните, в зависимост от съществителното, с което се употребяват. Освен местоименията за трите лица единствено и множествено число, съществува и възвратно притежателно местоимение *svoj*, което е еднакво и за шестте лица. То означава принадлежност към подлога на изречението, в което се намира, напр.:

Direktor je u *svojoj* kancelariji (= u direktorovoj). (Директорът е в своя кабинет (= в директорския))

Изречението *Direktor je u njegovoj kancelariji* (директорът е в неговия кабинет) би означавало, че директорът се намира в кабинета на някой друг човек.

ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

1. *moj, moja, moje*

naš, naša, naše

	(мой, моя, мое)	(наш, наша, наше)
2.	<i>tvoj, tvoja, tvoje</i> (твой, твоя, твое)	<i>vaš, vaša, vaše</i> (ваш, ваша, ваше)
3.	<i>njegov, njegova, njegovo,</i> <i>njen, njena, njeno</i> (негов, негова, негово, неин, нейна, нейно)	<i>njihov, njihova, njihovo</i> (техен, тяхна, тяхно)

Възвратно притежателно (за трите лица): *svoj, svoja, svoje* (свой, своя, свое).

Njegov и njen

В трето лице единствено число местоимението *njegov* (негов) означава принадлежност към същество или предмет от мъжки или среден граматически род (като немското *sein*): *pisac i njegovo delo, selo i njegovi stanovnici* (писателят и неговата творба, селото и неговите жители). Местоимението *njen* означава принадлежност към същество или предмет от женски граматически род (като немското *ihr* или английското *her*): *majka i njena deca, odluka i njene posledice* (майката и нейните деца, решението и неговите последици).

Njen (неин) има по-рядък вариант *njezin* (-a, -o), а в множествено число, освен *njihov* (техен), съществува предимно архаичният днес вариант *njîn* (-a, -o).

Склонение на притежателните местоимения

7.2.1. Притежателните местоимения се склонят като прилагателни, като онези от първо и второ лице и местоимението *svoj* (свой) се склонят по палаталното склонение (като прилагателното *vruć* (горещ), виж таблица

9), а местоименията от трето лице – по непалаталното (като прилагателното *нов* (нов)). В мъжки род единствено число, както и при прилагателните (виж 6.3), акузатив е равен на генитив, ако се отнася за живо същество, а е равен на номинатив за неодушевено понятие:

Grofica naređuje da pozovete *njenog šofera*.
(Графинята заповядва да извикате шофьора
и)

Grofica naređuje da donesete *njen kaput*.
(Графинята заповядва да донесете палтото
и)

При местоименията *moj* (мой), *tvoj* (твой), *svoj* (свой) става свиване на основата: освен *mojeg(a)*, *tvojeg(a)*, *svojeg(a)* се появява и формата *mog(a)*, *tvog(a)*, *svog(a)*, освен *mojem(u)*, *tvojem(u)*, *svojem(u)* и формата *tom(e)*, *tvom(e)*, *svom(e)*²⁷. Като към това се добави незадължителното присъствие на крайното *-u* или *-e* (виж 3.5.9), оказва се, че всеки генитив или датив-локатив на тези три местоимения има по четири варианта, а акузатив мъжки род пет (при което едносричните варианти са по-чести от двусричните, а още повече от трисричните).

Таблица 13
ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	мој (мой)	моје (мое)	моја (моя)
Г	mojeg(a), mog(a)		моје

27 До тази промяна се е стигнало вследствие изпадането на звука *j* между гласните, после вследствие асимилацията *oe* в *oo* и стягането на двете *o* в едно: *mojeg(a)* → *moeg(a)* → *moog(a)* → *mōg(a)*; *mojem(u)* → *mоеm(u)* → *моот(e)* → *mōm(e)*. Във всички стеганти форми *o* е дълго низходящо.

Д	mojem(u), mom(e)		mojoj
А	mojeg(a), mog(a),moj	moje	moju
И	mojim		mojom
Л	mojem(u), mom(e)		mojoj

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	moji (мои)	moja (мои)	moje (мои)
Г	mojih		
Д	mojim(a)		
А	moje	moja	moje
И	mojim(a)		
Л	mojim(a)		

По същия начин се скланят и *tvoj* (твой) и *svoj* (свой).

Таблица 14

ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	naš (наш)	naše (наше)	naša (наша)
Г	našeg(a)		naše
Д	našem(u)		našoj
А	našeg(a), naš	naše	našu
И	našim		našom

Л	našem(u)	našoj
---	----------	-------

Vaš (ваш) се скланя по същия начин, както *naš* (наш).
Njegov (негов), *njen* (неин) и *njihov* (техен) се скланят като прилагателни с непалатален завършек:

Таблица 15
ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	njegov (негов)	njegovo (негово)	njegova (негова)
Г	njegovog(a)		njegove
Д	njegovom(u)		njegovoj
А	njegovog(a), njegov	njegovo	njegovu
И	njegovim		njegovom
Л	njegovom(u)		njegovoj

В множествено число всички притежателни местоимения се скланят като *moj* (мой) (виж таблица 13). Формата на притежателните местоимения, останала от двойствено число, е същата като при прилагателните (виж 6.3.1), следователно в номинатив и акузатив мъжки род *moja dva prsta* (моите два пръста), *naša tri druga* (нашите трима приятели), *njegova četiri kaputa* (неговите четири палта). В женски и среден род формата от двойствено число е равна на множествено число.

7.3. ПОКАЗАТЕЛНИ МЕСТОИМЕНИЯ

Тройна система

Вместо едно показателно местоимение за близост и едно за отдалеченост, както в много други езици, в сръбски има система от три местоимения, които косвено се свързват с трите лица: *ovaj* (този) (*ova* (тази), *ovo* (това)), *taj* (този) (*ta* (тази), *to* (това)), *onaj* (онзи) (*ona* (онази), *ono* (онова)). И трите могат да бъдат както местоимения-съществителни, така и местоимения-прилагателни, т.е. могат да се употребяват самостоятелно или да стоят при съществително.

Ovaj

Ovaj (този) се употребява за предмет или същество близко до говорителя, напр.:

Daću ti *ovaj* članak da ga pročitaš. (Ще ти дам тази статия да я прочетеш)

Taj (този) насочва към близост до втория участник в разговора:

Lepo ti stoji *ta* haljina. (Добре ти стои тази рокля)

Onaj

Onaj (онзи) посочва нещо, което е отдалечено и от двамата, напр.:

Šta je *ono* na krovu? (Какво е онова на покрива?)

Taj

Taj (този) (*ta* (тази), *to* (това)) често се използва и в анафоричен смисъл, за насочване към предшестващия текст:

Priča se da je izbio štrajk, ali ja o *tome* nisam obavešten. (Говори се, че е избухнала

стачка, но аз не съм уведомен за това)

Onaj (онзи) (*ona* (онази), *ono* (онова)) може да се отнася и до събития от миналото, напр.:

Bilo je to *onog* leta kad sam završio školu.

(Случи се през онова лято, когато завърших училище)

Склонение

7.3.1. С изключение на окончанието *-aj* в номинатив мъжки род (и в акузатив, ако се отнасят до неодушевено понятие), тези местоимения се скланят като прилагателни:

Таблица 16

ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	ovaj (този)	ovo (това)	ova (тази)
Г	ovog(a)		ove
Д	ovom(u)		ovoj
А	ovog(a), ovaj	ovo	ovu
И	ovim		ovom
Л	ovom(u)		ovoj

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО

	м. р.	ср. р.	ж. р.
Н	ovi (тези)	ova (тези)	ove (тези)
Г	ovih		
Д	ovim(a)		

А	ove	ova	ove
И	ovim(a)		
Л	ovim(a)		

Така се скланят и *taj* (този) и *onaj* (онзи), само с една разлика, че инструментал единствено число мъжки род на *taj*, тъй като е едносрично (виж 3.5.9, подточка „д“) може да има освен форма *îlm*, и форма *time*.

Показателни срещу лични местоимения

Трябва да се обърне внимание, че женски и среден род от *onaj* (онзи) звучат еднакво със съответните лични местоимения – *ona* (тя), *ono* (то), но във всички останали падежи се различават, понеже личните имат падежни форми с *nj-* (виж таблица 11), а показателното *ona* (онази) се скланя *one*, *onoj* и т.н., показателното *ono* (онова) – *onog(a)*, *onot(e)* и т.н.

Както и при прилагателните (виж 6.3.1), номинатив и акузатив мъжки род при *dva* (две), *tri* (три), *četiri* (четири) или *oba* (и двата; и двамата) ще имат форма от двойствено число на *-a*: *ona tri čoveka* (онези трима души), *ova četiri zida* (онези четири стени), *oba ta slučaja* (и двата случая) и подобни.

Среден род при *biti*

7.3.2. В изреченията с глагола *biti* (съм) и съществително, показателните местоимения се употребяват в среден род единствено число, независимо от рода и числото на съществителното, напр.:

Ovo je moj sin / moja ćerka. (Това е моят син / моята дъщеря)

Ovo su moji sinovi / moje ćerke. (Това са моите синове / моите дъщери)
To je bio uspeh. (Това беше успех)
To je bila nesreća. (Това беше нещастие)
To su bili uspesi. (Това бяха успехи)

и т.н.

Ovakav, takav, onakav

7.3.3. Същата тройна система, свързана с трите лица, откриваме и у местоименията-прилагателни *ovakav* (такъв) (*ovakva* (такава), *ovakvo* (такова)), *takav* (такъв) (*takva* (такава), *takvo* (такова)), *onakav* (онакъв) (*onakva* (онакава), *onakvo* (онаково)), които биха могли да се парафразират „kao ovaj“, „kao taj“ (като този), „kao onaj“ (като онзи). Те отговарят на въпроса *kakav?* (какъв?) и не насочват към конкретен предмет, а към вида, съответно особеността. На шивача мога да кажа *Želim ovakve rukave* (Искам такива ръкави), показвайки собствения костюм, *Želim takve rukave* (Искам такива ръкави), показвайки костюма в ръцете на шивача, *Želim onakve rukave* (Искам като онези ръкави), ако показвам някакъв костюм, който е отдалечен и от двамата ни.

Ovoliki, toliki, onoliki

Местоименията-прилагателни *ovoliki* (толкова голям) (*-a, -o*), *toliki* (*-a, -o*), *onoliki* (*-a, -o*) отговарят на въпроса *koliki?* (колко голям?) и насочват към количеството или големината. Примери:

Riba je bila ovolika (Рибата беше толкова голяма) (казва рибаря, показвайки с ръце дължината на рибата).

Šta ćeš raditi s tolikim novcem? (Какво ще правиш с толкова пари? (с толкова голямо количество пари)) (парите са у другия

участник в разговора).
Šteta nije bila onolika kao pre dve godine
 (Загубата не беше толкова голяма, колкото
 преди две години) (насочване към
 миналото).

7.4. ВЪПРОСИТЕЛНИ МЕСТОИМЕНЕНИЯ

Ко и šta

Въпросителни местоимения-съществителни са *ko* (кой) (за хора, живи същества) и *šta* (какво, що) (за неодушевени понятия). Скланят се по следния начин:

Таблица 17

Н	ko (кой)
Г	koga
Д	kome
А	koga
И	kim(е)
Л	kome

Н	šta (какво, що)
Г	čega
Д	čemu
А	šta
И	čim(е)
Л	čemu

Тези местоимения нямат множествено число. При *ko* съгласуването на прилагателни и причастия е в мъжки род (напр. *Ko je došao?* (Кой дойде?; Кой е дошъл?) *Ko je ovde poslednji?* (Кой е последен тук?)), *šta* в среден (напр. *Šta se desilo?* (Какво се случило?)).

Koji

7.4.1. Въпросителното местоимение-прилагателно *koji* (кой), *koja* (коя), *koje* (кое) има форми за останалите

падежи като *moj* (мой) (виж таблица 13). Както и *moj*, в генитив, датив и акузатив единствено число мъжки и среден род може, освен пълните форми *kojeg(a)*, *kojem(u)*, да има и контрахирани *kog(a)*, *kom(e)*. Примери:

Koju knjigu čitaš? (Коя книга четеш?)

Na *ko(je)m spratu* vi stanujete? (На кой етаж живеете вие?)

Kakav

Въпросителното местоимение-прилагателно *kakav* (какъв), *kakva* (каква), *kakvo* (какво) се скланя като прилагателно (виж таблица № 9), като няма вокатив. Непостоянното *a* се появява само в номинатив единствено число мъжки род (и в акузатив, когато е равен на номинатив). *Kakav* може да се парафразира като „*koje vrste?*“ (от кой вид?), следователно с него се пита за особеност, а не за идентичност, напр. *U kakvom je stanju ranjenik?* (В какво състояние е раненият?). Все пак, в много въпроси *kakav* има практически същото значение като *koji*, напр.

Kakav se to skandal dogodio? (Какъв скандал е станал?)

Kakvu salatu želite? (Каква салата искате?)

Čiji

Притежателно-въпросителното местоимение-прилагателно *čiji* (чий), *čija* (чия), *čije* (чие) се скланя като прилагателните, завършващи на палатална съгласна (виж таблица 9).

Koliki

Местоимението-прилагателно *koliki* (колко голям), *-a*, *-o* се скланя като прилагателните, които завършват на непалатална съгласна (виж таблица № 9). С него се пита

преди всичко за големината, напр. *Kolika je tvoja soba?* (= *koliko je velika?*) (Колко голяма е стаята ти?). В

множествено число може да се отнася и до количество (*Gledaj koliki su ljudi došli* (Виж, колко много хора дойдоха)), макар че тук е по-обичайно наречието *koliko* с генитив множествено число (*Gledaj koliko je ljudi došlo* (Виж колко хора дойдоха)).

Както и при прилагателните (виж 6.3.1.) номинатив и акузатив мъжки род на тези местоимения при *dva, tri, četiri* или *oba* ще има форма от двойствено число на *-a*: *Čija tri prsta?* (Чии три пръста?) *Kakva četiri brata?* (Какви четирима братя?) *Koja dva prozora si razbio?* (Кои два прозореца счупи?)

Ko = neko

7.4.2. Въпросителни местоимения вместо

неопределителни. - Местоимението *ko* (кой) може да се употреби в значение на *neko* (някой) (виж Неопределителни местоимения, 7.6), *koji* (кой) вместо *neki* (някой), *kakav* (какъв) вместо *nekakav* (някакъв), *šta* (какво, що) или *što* вместо *nešto* (нещо). Това по-често се е случвало в по-стария книжовен език, отколкото днес, и то във въпросителни и условни изречения. И днес е обичайно *Ima li koga?* (Има ли някой?) (= *Ima li nekoga?*: въпрос при влизане в чужда къща или помещение). Също и:

Jeste li šta (= *nešto*) *našli?* (Намерихте ли нещо?)

Ako bude kakvih (= *nekakvih*) *problema, zovite me.* (Ако има някакви проблеми, обадете ми се)

В граматиките и речниците по този начин често се отбелязва рекцията на глагола или прилагателното, напр. *zahvaliti kome* (= *nekome*: показва, че глаголът *zahvaliti*

(благодаря) изисква датив), *zadovoljan čime* (= *nečim*: показва, че прилагателното *zadovoljan* (доволен) има допълнение в инструментал).

7.5. ОТНОСИТЕЛНИ МЕСТОИМЕНЕНИЯ

Относителните местоимения в по-голямата си част имат същите форми и същото склонение като въпросителните.

Относително *koji*

За съставяне на относителни изречения най-много се използва местоимението *koji* (който), *koja* (която), *koje* (което). То се съгласува по род и число с предшественика си (съществителното или прилагателното към което се отнася)“

Zaokružite broj takmičara *koji* vam se najviše dopao. (Заградете номера на състезателя, който най-много ви хареса)

 "- "- lepotice *koja* "- "- "-
dopala. (Заградете номера на красавицата, която най-много ви хареса)

 "- "- deteta *koje* "- "- "-
dopalo. (Заградете номера на детето, което най-много ви хареса)

Акузатив единствени число мъжки род на относителното местоимение е равен на генитив при одушевен, а на номинатив – при неодушевен предшественик (сравни 7.2.1):

Stiže čovek *koga* si toliko čekaо. (Пристига човекът, когото толкова чака)

 "- autobus *koji* "- "- "- ". (Пристига автобусът, който толкова чака)

Относително *što*

7.5.1. Местоимението *što* има няколко употреби. Като неизменяемо може да се употреби вместо *koji*, независимо от рода и числото на предшественика, напр.:

Gledaj ove ljude *što* prolaze (= *koji prolaze*).
(Виж хората, които минават)

Вместо акузатив се употребява съчетание от *što* с акузативната форма без ударение на личното местоимение в съответния род и число, напр. *cvet što smo ga ubrali* (= *cvet koji smo ubrali*) (цветето, което откъснахме), *biljke što smo ih ubrali* (= *biljke koje smo ubrali*) (растенията, които откъснахме). Такава употреба е рядка в съвременния език.

Изречение като предшественик

По-често се среща *što*, което се отнася до цялото съдържание на предходното изречение, напр.:

Bolesnik je počeo da jede, *što* je dobar znak.
(Болният започна да яде, което е добър знак)

В този случай *što* се скланя подобно на въпросителното местоимение *šta*:

Таблица 18

Н	<i>što</i>
Г	<i>čega</i>
Д	<i>čemu</i>
А	<i>što; šta</i>
И	<i>čime</i>
Л	<i>čemu</i>

Акузативът на *što* е равен на номинатив, но след предлог гласи *šta*. Примери:

Moramo smanjiti uvoz, bez čega nema reforme. (Трябва да намалим вноса, без което няма реформа)
Otpustili su vrataru, što ja ne odobravam. (Освободиха вратаря, което аз не одобрявам)
Ona tvrdi da je požar podmetnut, za šta nema dokaza. (Тя твърди, че пожарът е умишлен, за което няма доказателство)

Što след други местоимения

В съчетание с местоименията от среден род *ono* (онова), *to* (това), *ovo* (това) или *sve* (всичко), *što* има обобщено или абстрактно значение:

Reći ću vam *ono što* znam. (Ще ви кажа онова, което знам)
Nema *toga o čemu* se ne bi moglo razgovarati. (Няма нещо, за което да не може да се разговаря)
Uzмите *sve što* želite. (Вземете всичко, което желаете)

Što в тази функция може да се появи и без предходното местоимение, респективно без предшественик, особено когато относителното изречение е пред главното:

Što se započne treba i završiti.²⁸ (Което се започне, трябва да се завърши)

28 Освен местоименните употреби, *što* може да бъде и съюз (напр. *Milo mi je što ste došli* (Приятно ми е, че дойдохте), виж 21.11), а може да бъде и наречие, синоним на *zašto*, напр. *Što me nisi zvao?* (Защо не ми се обади?)

Относително *kakav*

7.5.2. Относителното местоимение , подобно на въпросителното, не се отнася до конкретно същество или предмет, а до вида:

To je pejzaž *kakve* je slikao Rubens (Това е пейзаж, каквито е рисувал Рубенс) (= она vrsta pejzaža koju je slikao Rubens (= такъв вид пейзаж, какъвто е рисувал Рубенс)).

Относително *čiji*

7.5.3. Притежателно-относителното местоимение *čiji* се скланя както и въпросителното (виж таблица 9). Тъй като е местоимение-прилагателно, то по род, число и падеж не се съгласува с предшественика, а със съществителното, което следва:

Poslao mi je jednu priču *čijeg se naslova* ne sećam. (Изпрати ми един разказ, чието заглавие не си спомням)

7.6. НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНИ МЕСТОИМЕНЕНИЯ

Най-голям брой неопределителни местоимения се образуват от въпросителните, като пред тях се добавят четири вида форманти. По този начин получаваме следната система местоимения:

Таблица 19

	I	II	III	IV	V
1	nešto	neko	neki, -a, -o	nekakav, -kva, -kvo	nečiji, -a, -e

2	svašta	svako	svaki, -a, -o	svakakav, -kva, -kvo	svačiji, -a, -e
3	ništa	niko	nijedan, (nikoji)	nikakav, -kva, -kvo	ničiji, -a, -e
4	išta	iko	ijedan, (ikoji)	ikakav, -kva, -kvo	ičiji, -a, -e

Местоименията от I и II колона са местоимения-съществителни, а от останалите три – местоимения-прилагателни. Тези от I колона се отнасят за неодушевени понятия, тези от II колона – за човешки същества, а за местоименията-прилагателни няма ограничения.

Местоименията от I колона се скланят като *šta* (виж таблица 17), като в инструментал не могат да имат удължаваща гласна *e*, тъй като са двусрични. Нямаат множествено число.

Местоименията от II колона се скланят като *ko* (виж таблица 17), като в инструментал не могат да имат удължаваща гласна *e*, тъй като са двусрични. Нямаат множествено число.

Местоименията от III и IV колона се скланят като прилагателни от типа на *nov* (виж таблица 9), освен *nikoji* и *ikoji*, които се скланят като *koi* (виж 7.4.1). Местоименията от V колона се скланят като прилагателни от типа на *vruć* (виж таблица 9). Както и при другите местоимения-прилагателни, при *dva*, *tri* или *četiri* номинатив и акузатив мъжки род ще имат форма от двойствено число на *-a*: *svaka dva dana* (всеки два дена), *nečija tri druga* (нечий трима приятели) и подобни.

Склонение с предлог

7.6.1. Местоимения с *ni-* и *i-*. - Местоименията от редове 3

и 4 от горната таблица имат тази особеност, че предлогът не се поставя пред тях, а се вмъква между префикса *ni-*, съответно *i-*, и останалата част на местоимението, така че цялото съчетание се пише като три думи. Така например:

ОТ	ЩЕ БЪДЕ
<i>iz + ništa</i>	<i>ni iz čega</i> (генитив)
<i>od + iko</i>	<i>i od koga</i> (генитив)
<i>za + nikakav</i>	<i>ni za kakvog</i> (акузатив)
<i>s(a) + niko</i>	<i>ni s(a) kim</i> (инструментал)
<i>u + ikakva</i>	<i>i u kakvoj</i> (локатив)

и подобни. Това не важи за предлога *bez*, където ще бъде *bez ikoga* (без когото и да било), *bez ičega* (без каквото и да било) и подобни.

Отрицателни местоимения

Местоименията от ред 3 са отрицателни (негативни) и винаги се съчетават с отрицателен глагол (правило за двойното отрицание): *Ništa se ne događa* (Нищо не се случва); *Ne vidim nikoga* (Не виждам никого); *Ne sviđa mi se nijedan* (Не ми харесва нито един); *Ova zemlja nije ničija* (Тази земя не е ничия).

Местоименията от ред 4 се употребяват предимно във въпросителни или условни изречения: *Jeste li išta našli?* (Намерихте ли нещо?) *Ima li ikakvog rezultata?* (Има ли някакъв резултат?) *Da je iko dolazio, ja bih to znao* (Ако някой е идвал, щях да знам) и подобни. Не се употребяват в едно и също изречение с отрицание, но могат да се появят след отрицателни изречения: *Ne želim | da iko pomisli da*

sam se uplašio. (Не искам някой да си помисли, че съм се уплашил)

Местоименията *nikoji* и *ikoji* от III колона днес рядко се употребяват, освен в съчетание с предлог, напр.:

Ni u kom slučaju neće doći. (В никакъв случай няма да дойда)

Ako i za kojeg učenika čujem da je odsutan...

(Ако за някой ученик чуя, че отсъства...)

и т.н.

Nijedan, ijedan; nikakav, ikakav

Иначе, вместо тях се употребяват местоименията *nijedan* и *ijedan*, съответно *nikakav* и *ikakav*. Последните две, аналогично на местоимението *takav* (виж 7.3.3) и *kakav* (виж 7.4.1), биха означавали '*nijedne vrste*' ('от нито един вид') и '*ijedne vrste*' ('от който и да е вид'), но когато става дума за отрицание, значението им се изравнява с това на *nijedan*, съответно *ijedan*. Необходими са особено в множествено число, тъй като *nijedan* и *ijedan*, поради това че са образувани от числото *jedan*, нямат множествено число. Примери:

Ne verujem *ni u kakve* veštice. (Не вярвам в никакви вещици)

Jeste li imali *ikakvih* teškoća? (Имахте ли никакви затруднения?)

7.6.2. Местоимението *sav*. - *Sav* (цял, всичкия) (*sva, sve*) има непостоянно *a* само в номинатив (акузатив) единствено число мъжки род. Скланя се (въпреки че съгласната *v* не е палатална) като прилагателно от типа на *vruć* (виж таблица 9), следователно в мъжки и среден род има генитив *sveg(a)*, датив-локатив *svem(u)*, инструментал *svim(e)*.

В генитив множествено число, освен *svih*, се появява и форма *sviju*, която някои автори възприемат като регионализъм.

В разговорната реч и у по-невнимателно писане, в среден род вместо *sve* се появява *svo*, но езиковият стандарт не го признава.

Значение на прилагателно

7.6.3. Местоимение *sâm* (*sâma*, *sâmo*) може да бъде и прилагателно със значение 'усамотен, без компания', напр. *Ne volim da budem sam u kući* (Не обичам да съм сам вкъщи). Като местоимение има две основни значения, които донякъде се припокриват:

Значение на местоимение

(а) Значение 'самостоятелно, без чужда помощ', напр. *Sam ću to uraditi* (Сам ще го направя); *Devojčica se sama obukla* (Момиченцето се облече само). Често е съчетанието *sam od sebe*, което означава 'спонтанно', 'със собствени сили', напр. *Rana će zarasti sama od sebe* (Раната ще зарасне сама).

(б) Значение на наблягане върху самоличността, както в латински *ipse*, френски *même*, немски *selbst*, английските местоимения на *-self* и т.н. Примери: *Sam ne znam* (= ni ja lično ne znam – и аз лично не знам) *šta me je snašlo* (сам не знам какво ме сполетя); *Sami ste krivi* (сами сте си виновни) (= za vašu nevolju krivi ste vi, a ne neko drugi – за бедата, която ви сполетя, сте виновни вие, а не някой друг). Пред него често има съюз *i*, съответно *ni* в отрицателни изречения:

I sama optužena priznaje krivicu. (И самата обвиняема признава вината си)

Ni sam autor se ne seća šta je hteo da kaže. (И

самият автор не си спомня какво е искал да каже)

Поставя логическото ударение върху възвратното местоимение в съчетанията *sam sebi*, *sam za sebe* и подобни; уточнява и подсилва значението на съществителното в изрази като *od samog početka* (от самото начало), *do samog kraja* (до самия край), *i samom centru* (в самия център) и подобни. Ако се окаже непосредствено до енклитичната форма на 1 лице единствено число сегашно време на спомагателния глагол *biti*, *sam*, местоимението обикновено го пишем с дълго низходящо ударение, за да ги различим едно от друго, напр. *Sâm sam to uradio* (направих го сам).

Префикс *po-*

7.6.4. Местоимения с подчертаване на

неопределеността. - Префиксът *po-* към местоименията с *ne-* показва, че става дума за малобройни и редки лица или предмети: *Ponešto je tačno u ovom članku* (= *samo pojedina mesta* – само отделни места (са верни в тази статия)); *Poneko se neće složiti sa mnom* (само някои отделни хора няма да се съгласят с мен); *poneki put* (= *katkad*, *повремено* – от време на време) и подобни.

Частицата *god*

Частицата *god* след въпросителни местоимения показва, че се има пред вид всяка от различни възможности (аналогично на английското *whoever*, *whatever* и подобни): *Ko god dođe, recite mi da nisam tu* (Който и да дойде, кажете му, че не съм тук); *Što god da se desilo, sada je prošlo* (Каквото и да се е случило, вече е минало); *čiji god*

(чийто и да е) (= svejedno čiji (все едно чий)) и т.н.²⁹

Ма, makar, bilo

За изразяване на пълна неопределеност или неограничен избор, пред въпросителното местоимение се употребява частицата *ma*, напр. *ma ko* (който и да е) (= svejedno ko, svako (все едно кой, всеки)), *ma koji* (който и да е) (= svejedno koji, svaki (все едно кой, всеки)), *ma šta* (каквото и да е), *ma kakav* (какъвто и да е), *ma čiji* (чийто и да е). Със същото значение се употребяват и *makar* (*makar ko, makar koji, makar šta* и т.н.) и *bilo* (*bilo ko, bilo koji, bilo šta* и т.н.). Последното може да се постави и след въпросителното местоимение, със същото значение: *ko bilo, koji bilo, šta bilo*.

29 От това *god* трябва да се различава *-god*, писано слято като суфикс, където има значение подобно на префикса *po-*: *kogod* = poneko, *kojigod* = poneki, *štogod* = ponešto, *kakavgod* = nekakav и т.н.

8. ЧИСЛИТЕЛНИ

Числителните се делят на **бройни** (основни, главни), **редни** и **събирателни**. От тях само редните винаги се съгласуват по род, число и падеж със съществителните. Повечето бройни и събирателни числителни се държат като наречия за количество, т.е. съществителното стои след тях в генитив множествено число. Това е причина числителните да не се класифицират като прилагателни, както в повечето неславянски езици, а представляват отделна част на речта.

8.1. ЧИСЛИТЕЛНИ БРОЙНИ

Склонение на числителното *jedan*

Изменяеми са само числителните от *jedan* (един) до *četiri* (четири). От тях *jedan* и *dva* (две) имат отделни форми за трите рода, а *tri* (три) и *četiri* се скланят само по падеж.

Jedan (един) (*jedna* (една), *jedno* (едно)), с непостоянно *a*, което се появява само в номинатив (акузатив) единствено число, се скланя като прилагателно от типа на *nov* (виж таблица 9). Множествено число се употребява в два случая:

- Със съществителни, които имат само множествено число (*pluralia tantum*), напр. *jedne makaze* (една ножица), *jedne pantalone* (един панталон), *jedne saonice* (ж.р.) (една шейна), *jedna vrata*, *jedna kola* (ср.р.) (една врата, една кола).

- В корелация с *drugi* (друг), при съществителни, които означават множество същества или предмети, напр.:
Taman uništimo jedne bube a pojave se druge.
(Тъкмо унищожим едни насекоми, появяват се други)

или без съществително:

Jednima ovaj predlog odgovara, drugima ne.
(За едни това предложение е подходящо, за други – не)

Склонение на числителното *dva*

8.1.1. *Dva* има тази форма на номинатив и акузатив за мъжки и среден род, напр. *dva vojnika* (двама войници), *dva dugmeta* (два бутона, две копчета). Генитив е *dvaju*, а датив, локатив и инструментал *dvama*. В женски род е *dve* (напр. *dve sestre* (две сестри)), с генитив *dveju*, датив, локатив и инструментал *dvema*.

Като *dva* се скланя и *oba* (*oba vojnika* (и двамата войници), *obe sestre* (и двете сестри)), следователно със склонение в м.р. и ср.р. *obaju*, *obama*, в ж. р. *obeju*, *obema*. Често се употребяват в съчетание с *dva*: *obadva vojnika* (и двамата войници), *obadve sestre* (и двете сестри).

Tri и *četiri*

Tri (три) и *četiri* (четири) имат едни и същи форми и в трите рода; генитив е *triju*, *četiriju*, а датив, локатив и инструментал *trima*, *četirima*.

Pet и по-големите числа

8.1.2. Числителните от *pet* (пет) нагоре са неизменяеми. Изключения са *stotina* (сто, стотица) (освен неизменяемото *sto* (сто): виж и следващия абзац), *hiljada* (хиляда), *milijarda* (милиард), които се скланят като съществителни в женски род (но виж 8.1.6 по-долу), както и *milion* (милион), *bilion* (билион), *trilion* (трилион), които се скланят като съществителни от мъжки род.

Наименования на стотиците

За числата от 200 до 900 съществуват два вида наименования, от една или от две думи:

200	dvesta	dve stotine
300	trista	tri stotine
400	čtiristo	četiri stotine
500	petsto	pet stotina
600	šeststo	šest stotina
700	sedamsto	sedam stotina
800	osamsto	osam stotina
900	devetsto	devet stotina

Трябва да се обърне внимание на завършека на първата колона, който гласи *-a* за *dvesta* (двеста) и *trista* (триста) и *-o* за останалите числа. Във втората колона формата от двойствено число *stotine* се появява след *dva*, *tri*, *četiri*, а генитив множествено число *stotina* след по-големите числа. За писането на *šeststo* виж 3.5.3.1.

Разделно писане на думи

8.1.3. В сложните числа се пишат отделно наименованията на единиците, десетиците, стотиците, хилядите и т.н.: *dvadeset tri* (23), *osamdeset sedam* (87), *sto pedeset šest* (156), *tri hiljade čtiristo šezdeset devet* (3.469) и т.н.

8.1.4. Съгласуване на числително със съществително и други думи. - При сложни числителни, чиято последна цифра е 1, и съществителното ще бъде в единствено число, също както след *jedan* (*jedna, jedno*): *dvadeset jedan dan* (двайсет и един дена), *pedeset jedna knjiga* (петдесет и една книги).

При числителните *dva*, *tri*, *četiri* съществителното е с форма от двойствено число (виж 5.2.3), а при онези от *pet* нагоре, в генитив множествено число:

dva (tri, četiri) druga, metra, pileta (двама, трима, четирима приятели; два, три, четири метра; две, три, четири пилета)
pet (šest и т.н.) drugova, metara, pilića (петима, шестима приятели; пет, шест метра; пет, шест пилета)
dve (tri, četiri) žene, sestre (две, три, четири жени, сестри)
pet (šest и т.н.) ženā, sestārā (пет, шест жени, сестри)

Числително и прилагателно

Прилагателните и местоименията-прилагателни имат форма от двойствено число на *-a* в мъжки и среден род, а на *-e* в женски род:

ova moja dva (tri, četiri) dobra druga (моите двама, трима, четирима добри приятели)
ove moje dve (tri, četiri) dobre drugarice (моите две, три, четири добри приятелки)

При числителни от *pet* нагоре и те са в генитив множествено число, на *-ih*:

ovih mojih pet (šest и т.н.) dobrih drugova (drugarica) (моите петима, шестима добри приятели; моите пет, шест добри приятелки)

Всичко, което е казано за числителните *dva*, *tri*, *četiri*, важи и за сложните числителни, чиято последна цифра е 2, 3 или 4: *trideset dva (trideset tri, trideset četiri) metra* (32, 33, 34 метра), но 35 (36 и т.н.) *metara* (35, 36

метра), *šezdeset dve* (*šezdeset tri*, *šezdeset četiri*) *devojke* (62, 63, 64 момичета), но 65 (66 и т.н.) *devojaka* (65, 66 момичета).

Особено трябва да се внимава, когато с числително се съгласува съществителното *čovek* (човек), за което видяхме, че има неправилно множествено число *ljudi* (хора): 30 *dobrih ljudi* (30 добри хора), 31 *dobar čovek* (31 добри хора), 32 (33, 34) *dobra čoveka* (32, 33, 34 добри хора), 35, 36 *dobrih ljudi* (35, 36 добри хора) и т.н.

Числително и лично местоимение

8.1.5. Личното местоимение, при всички числителни, освен *jedan* (един), стои в генитив: *nas tri* (ние тримата), *njih deset* (те, десет души), *vas sto pet* (вие, сто и пет души); *Ima ih pedeset* (те са петдесет души); *Došlo nas je osamnaest* (дойдохме осемдесет души) и подобни.

Числително и глагол

Глаголът в сказуемото ще бъде в **множествено число**, ако в подлога има числителни *dva*, *tri*, *četiri* или сложни числителни с последна цифра 2, 3 или 4:

Dve (tri, četiri, 22, 53, 64 и т.н.) *knjige*
nedostaju (Липсват 2, 3, 4, 22, 53, 64 книги).

При числителни *pet* и по-големи, респективно многоцифрени числителни с последна цифра 5-9 или 0, глаголът ще бъде в **единствено число**:

Pet (šest, 25, 37, 48, 50 и т.н.) *knjiga*
nedostaje (Липсват 5, 6, 25, 37, 48, 50 книги).

Причастията след 2, 3, 4 ще бъдат във форма от двойствено число – на *-a* в мъжки и среден род, на *-e* в женски, напр:

Stigla su tri (22, 23, 24, 32, 33 и т.н.) autobusa
(Пристигнаха 3, 22, 23, 24, 32, 33 автобуса).
Dve (22, 23, 24, 32 и т.н.) radnice su
otpuštene (Уволнени са 2, 22, 23, 24, 32
работнички).

При *pet* и по-големи числителни (цифри) ще бъдат
в единствено число среден род:

Stiglo je pet (šest, sedam...) autobusa
(Пристигнаха 5, 6, 7 автобуса).
Dvadeset (25, 26...) radnica je otpušteno
(Уволнени са 20, 25, 26 работнички).

Неизменяемост

8.1.6. По примера на неизменяемите числителни от *pet* нагоре, и числителните *dva, tri, četiri* днес все по-често губят склонението си, та вместо в съответния падеж се употребяват в т.нар. **вкаменен акузатив** (който по форма е равен на номинатив). До това се стига предимно след предлози, напр. *ruda iz tri rudnika* (руда от три рудника) (по-често от *iz triju rudnika*), *u sve četiri sobe su gosti* (и в четирите стаи има гости) (по-скоро, отколкото *u svim četirima sobama*). В генитив без предлог предимство се дава на падежните форми, напр. *odnosi dveju zemalja* (отношенията между двете страни), *pisma triju čitalaca* (писма на трима читатели), въпреки че и тук се появява вкаменен акузатив: *odnosi dve zemlje, pisma tri čitaoca*.

Stotinu и подобни

При числителните *stotina* (сто), *hiljada* (хиляда) и *milijarda* (милиард) употребяваме вкаменен акузатив на *-u* и то не само в косвените падежи (напр. вместо локатив в: *Reč je o hiljadu dolara* (Става дума за хиляда долара)), а и вместо номинатив, напр.:

Postoji *stotinu* (= sto) razloga za to. (Има сто причини за това)

Milijardu (= Milijarda) ljudi gladaује. (Един милиард души гладуват)

Тези числителни се скланят, когато означават **неопределено множество**, напр. *hiljade dolara* (хиляди долари), *više hiljadâ dolara* (много хиляди долари), *reč je o hiljadama dolara* (става дума за хиляди долари), но: *reč je o tri hiljade dolara* (става дума за три хиляди долара).

8.2. ЧИСЛИТЕЛНИ РЕДНИ

От числата от 1-4 редни числителни се образуват от отделни основи: *prvi* (първи), *drugi* (втори), *treći* (трети), *četvrti* (четвърти). От всички останали числа се образуват чрез добавяне на прилагателни окончания *-i*, *-a*, *-o* (*peti* (пети), *peta* (пета), *peto* (пето) и т.н.) към бройното числително, като при *sedam* (седем) и *osam* (оседм) изчезва гласната *a*: *sedmi* (седми), *-a*, *-o*, *osmi* (осми), *-a*, *-o*. От *sto* (сто) числителното редно гласи *stoti* (стотния). От *hiljadu* (хиляда), *milion* (милион), *milijarda* (милиард) се образува с окончание *-iti*: *hiljaditi* (хиядния), *milioniti* (милионния), *milijarditi* (милиардния).

Склонение на числителните редни

Числителните редни се скланят като определени прилагателни (виж таблица 9) и се съгласуват по род, число и падеж със съществителното: *deseta strana* (десета страница); *u trećoj ligi* (в трета лига); *citат iz dvanaestог poglavlja* (цитат от дванайсета глава); *Petar Prvi* (Петър Първи), *vladavina Petra Prvog* (управлението на Петър Първи) и подобни.

При сложните числителни само последната дума

получава форма на числително редно, а те се пишат разделно, както и числителните бройни *pedeset deveti* (59), *sto sedamdeset prvi* (171), *dve hiljade trista dvadeseti* (2.320).

Писане с цифри

При писане с цифри се използват или римски числа (предимно за вековете: *u XVIII veku* (през 18-ти век) и подобни), или арабски с точка накрая: *na 86. strani* (на 86 страница). Така се пишат и годините, тъй като в сръбски те се изразяват с числително редно: *Godine 1972. došao je u Beograd* (През 1972 година дойде в Белград). Точка не се пише, ако следва някой друг препинателен знак, като напр. тире, скоба или запетая. Оттук, при изброяване, напр. *na 9, 17, 35, 41. i 58. strani* (на 9, 17, 35, 41 и 58 страница), само последните две числа имат точка.

8.3. ЧИСЛИТЕЛНИ СЪБИРАТЕЛНИ

В съвременния език числителни събирателни все по-рядко се употребяват, но все пак има случаи, в които не могат да се заместят с бройни числителни.

На 2 съответства числително събирателно *dvoje* (двама, две), на 3 *troje* (трима, три), на 4 *čtvoro* (четирима, четири); за числата от 5 нагоре се образуват с окончанието *-oro* (*petoro* (петима, пет), *šestoro* (шестима, шест) и т.н). При сложните числителни само последната дума получава събирателна форма, напр. *sto dvadeset sedmoro* (127). От числителните 21, 31, 41 и т.н. не съществува събирателна форма, понеже няма такъв и за числителното *jedan* (един).

Тези числителни се скланят и по падеж, но това склонение е предимно остаряло. В употреба донякъде все още са формите за датив-локатив *dvoma* (от *dvoje*) и *troma* (от *troje*). По същия начин се скланя и местоимението

oboje (и двамата, и двете) с датив-локатив *oboma*.

Употреба на числителните събирателни

8.3.1. Числителните събирателни се употребяват в три случая:

(а) със събирателни съществителни, които след тях стоят в генитив: *troje dece* (две деца), *sedmoro braće* (седем (седмина) братя), *desetoro gospode* (десет господа)³⁰;

(б) за изброяване на човешки същества от различен пол, пред съществително в генитив (*dvanaestoro ljudi* (дванайсет души) = общо 12 жени и мъже; *imao je šestoro djece* (имаше шест деца) = имал общо шест сина и дъщери), след местоимение в генитив (*nas dvoje* (ние двамата), казано за мъж и жена, *njih petoro* (те петимата) и т.н.) или без нищо (напр. *stan za četvoro* (апартамент за четирима));

(с) понякога в абстрактен смисъл, напр. *Treba znati dvoje* (= две неща, два факта) (Трябва да се знаят две неща);

Както по-горе беше казано за бройните, и числителните събирателни най-често се употребяват във вкаменен акузатив, напр. *Dobio sam pisma od troje ljudi* (Получих писма от трима души); *Živim u malom stanu sa četvoro dece* (Живея в малък апартамент с четири деца).

Прилагателни-числителни

8.3.2. От същата основа, от която се образуват

³⁰ За числата 2-4 може да се употребява и числително бройно, а съществителното тогава е с форма от двойствено число: *dva (tri, četiri) deteta, brata, gospodina* (две, три, четири деца; двама, трима, четирима братя, господа). За съществителни като *braća* и *gospoda*, тъй като означават мъже, може да се употреби и бройно съществително на *-ica*: *sedmorica braće, desetorica gospode* (седмина братя, десетима господа) (виж 8.4.3 по-долу).

числителните събирателни, се образуват и **прилагателните-числителни**, с окончания и за трите рода: *dvoji* (два чифта, броя), *dvoje*, *dvoja*; *troji* (три чифта, броя), *-e*, *-a*, *čtvori* (четири чифта, броя), *-e*, *-a*; *petori* (пет чифта, броя), *-e*, *-a* и т.н. Скланят се като местоимението *toj* (виж таблица 13), но повечето падежни форми днес са остарели

Тези форми днес се употребяват само със съществителни, които нямат единствено число (*pluralia tantum*) и то на практика само в женски и среден род *dvoje makaze* (две ножици), *čtvore naočari* (четири очила), *troja vrata* (три врати), *petora kola* (пет коли).

8.4. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ-ЧИСЛИТЕЛНИ

Приблизителен брой

8.4.1. Чрез добавяне на наставка *-ak* към основата на числителните бройни, се получават съществителни, означаващи приблизителен брой: *desetak* (= около десет) (десетина), *dvanaestak* (дванайсетина), *petnaestak* (петнайсетина), *dvadesetak* (двайсетина), *tridesetak* (трийсетина) и т.н. до *devedesetak* (деветдесетина). За стотиците тези съществителни гласят: *stotinak* (стотина), *dvestotinak* (около двеста) и т.н. Всички се употребяват като неизменяеми.

Дроби

8.4.2. Наименованията на дробите се образуват с наставка *-ina* от числителното редно (освен думата *polovina* (половина) = $\frac{1}{2}$): *trećina* (третина), *četvrtina* (четвъртина), *petina* (петина) и тъй нататък. Скланят се като съществителни от II склонение, напр. *dve trećine* ($\frac{2}{3}$), *pet osmina* ($\frac{5}{8}$) и подобни. Не съществуват за числа с

последна цифра 1 или 2, както и за *hiljadu*, *milion*, *milijardu*, където трябва да се употреби числително редно със съществителното *deo*: *dvadeset prvi deo (1/21)* (една двайсет и първа част), *hiljaditi deo (1/1000)* (една хилядна част) и т.н.³¹ От *sto* се казва *stotinka* (стотна) (обикновено когато става дума за 1/100 от секундата) или по-често *stoti deo* (стотна част).

Съществителни на *-ica*

8.4.3. От числителните събирателни се образуват съществителни с наставка *-ica*: *dvojica* (двама), *trojica* (трима), *četvorica* (четирима), *petorica* (петима) и тъй нататък, а също и за сложните числителни, напр. *sto trideset sedmorica* (137) (сто тридесет и седем души (мъже)). Със същата наставка е и *obojica* (и двамата). Не съществува за числителни с последна цифра 1, както и за *sto* (сто), *hiljadu* (хиляда), *milion* (милион), *milijardu* (милиард).

Тези съществителни-числителни означават изключително само мъже; не могат да се отнасят за група от мъже и жени (където биха се употребявали числителни събирателни от типа на *dvoje*, виж 8.3.1 по-горе), за жени и за неодушевени понятия. Както и за числителните бройни, съществителното след тях е в генитив множествено число (напр. *desetorica dečaka* (десет момчета)), личното местоимение пред тях – в генитив (*vas dvojica* (вие двамата), *njih dvanaestorica* (те дванайсетимата) и подобни). Удобни са затова, че се скланят по втори склонение (само в единствено числи, тъй като вече означават множествено) и могат да се появят във всички

31 В математиката и двете числа се четат като бройни числителни, напр. *jedan kroz dvadeset jedan (1/21)*, *tri kroz pedeset (3/50)* и т.н.

падежи, за разлика от неизменяемите или трудно изменяемите числителни бройни, напр. *Došao je s petoricom drugova* (Дойде с петима приятели); *Poziv je poslat devetorici svedoka* (Призовка е изпратена на деветима свидетели).

9. ГЛАГОЛИ

9.1. КАТЕГОРИИ ИЗМЕНЕНИЯ

Глаголите споделят с личните и притежателните местоимение категорията **лице** и **число** (три лица в единствено и три в множествено число). Чисто глаголни категории са **наклонение**, **време**, **залог** (диатеза) и **вид**. **Финитни и инфинитни форми**

Формите, които различават лице и число се наричат **лични** или **финитни**, а онези, които гласят еднакво и за шестте лица – **нелични** или **инфинитни** (виж 9.8). Към вторите спадат инфинитивът, миналото деятелното причастие, миналото страдателно причастие, сегашното деепричастие и миналото деепричастие.

Двете минали причастия, както и обикновените прилагателни, могат да имат мъжки, женски и среден род. Така напр. се различава *Došao sam* (дойдох) (когато говори мъж) и *Došla sam* (дойдох) (когато говори жена), *Primljen si* (приет си) (казано на мъж) и *Primljena si* (приета си) (казано на жена).

9.2. ВЪПРОСИТЕЛНА ФОРМА

Инверсия

Изявителното изречение може да се превърне във въпросително по два начина. Единият е инверсия на глагола и подлога, при което след глагола задължително се поставя въпросителната енклитика *li*:

(Deca spavaju.) Spavaju li deca? (Децата спят. Спят ли децата?)

От спомагателните глаголи *biti* (съм) и *hteti* (ща)

тогава, вместо енклитичните, се употребяват пълните форми (които имат ударение) (виж 9.13.1, 9.13.2), напр.:
(Dobro sam uradio.) *Jesam li dobro uradio?*
(Добре направих. Добре ли направих)
(Brzo će ozdraviti.) *Hoće li brzo ozdraviti?*
(Бързо ще оздравее. Ще оздравее ли бързо?)

Da li

Другият начин е пред изявителното изречение да се постави съчетанието *da li* (изговаряно *dàli*), сравним с руското *если* или френското *est-ce que*. При това трябва да се внимава евентуалните енклитики да са на второ място, след него:

Da li deca spavaju? (Спят ли децата?)
Da li *sam* dobro uradio? (Добре ли направих?)
Da li *će* brzo ozdraviti? (Ще оздравее ли бързо?)
(Poznaješ ga.) Da li *ga* poznaješ? (Познаваш го. Познаваш ли го?)

Виж и 9.6.4.1 и 9.6.6.2. За въпроси с частицата *zar* (нима) виж 13.3.

9.3. ОТРИЦАТЕЛНА ФОРМА

За отрицание на презенс (сегашно време), аорист (минало свършено време) и потенциал (условно наклонение), пред глагола се поставя частицата *ne*, при което трябва да се води сметка за мястото на енклитиката, напр.:

(Lift radi.) Lift *ne* radi. (Асансьорът работи. Асансьорът не работи)
(Dugo biste čekali.) *Ne* biste dugo čekali.
(Дълго бихте чакали. Не бихте чакали)

дълго)

Ударението пада понякога върху отрицателната частица, а понякога върху глагола, което зависи от това какво е ударението върху основния глагол (виж 3.4.1).

Nemam, nisam, neću

Глаголите *imati* (имам), *biti* (съм) и *hteti* (ща) имат в презенс специални отрицателни форми *nemam* (нямам), *nisam* (не съм), респективно *neću* (не ща) (виж 9.12, 9.13.1.1, 9.13.2.1). Тъй като последните два са спомагателни глаголи, *nisam* се използва за отрицателна форма на перфект (минало време), а *neću* за отрицателна форма на футурум (бъдеще време), напр.:

(Juče je padao sneg.) Juče *nije* padao sneg.
(Вчера валя сняг. Вчера не е валял сняг)
(Pobedićemo.) *Nećemo* pobediti. (Ще
победим. Няма да победим)

Въпроси с отрицание

За отрицателни въпроси обикновено се използва отрицателна форма с енклитика *li*:

Ne biste *li* hteli malo torte? (Не бихте ли
желали малко торта?)
Nismo *li* se negde već videli? (Не сме ли се
виждали някъде?)

Употребата на частицата *zar* при отрицателни въпроси (виж 13.3) показва, че отрицателният отговор се смята за по-малко вероятен:

Zar deca ne spavaju? (Нима децата не спят?)
Zar juče nije padao sneg? (Нима вчера не е
валял сняг?)

Виж и 9.6.4.2 и 9.6.6.3.

9.4. ВИД

Както и в другите славянски езици, глаголният вид (аспект) представлява значителна трудност за чужденците, които учат сръбски. Видът не спада към изменението на глаголите, а за всеки отделен глагол трябва да се определи дали по вид е **свършен (перфективен)** или **несвършен (имперфективен)**.

Несвършени и итеративни глаголи

9.4.1. Несвършените глаголи изразяват протичащо действието, което продължава известно време в миналото, настоящето или бъдещето, без ограничение. При това, почти всички могат да се употребят и като **итеративни (многократни)**, ако изразяват действие, което се повтаря многократно. Несвършен, например, е глаголът *pisati* (пиша) в изречението *Učenici pišu zadatak* (Учениците пишат домашно). Същият глагол е итеративен в изречението *Pisaću ti svakog dana* (Ще ти пиша всеки ден).

В малък брой случаи съществува глагол само с итеративно значение. Такива са напр. *ručavati* (обядвам) и *večeravati* (вечерям) срещу несвършените *ručati* (обядвам) и *večerati* (вечерям), или *viđati* (виждам) срещу свършения и несвършен *videti* (виждам; видя) (виж 9.4.3 по-долу).

Видове свършени глаголи

9.4.2. Свършените глаголи изразяват завършено действие, напр. *napisati* (напиша) в изречението *Napisao sam ti pismo* (Написах ти писмо). При това трябва да се различават няколко подвида свършеност:

- **моментни глаголи от свършен вид**, за действие, което продължава съвсем кратко, на практика се извършва за миг, напр. *pasti* (падна), *udariti* (ударя), *dati* (дам), *uzeti*

(взема), *skočiti* (скоча), *pući* (пукна се) и подобни;

- **начални глаголи от свършен вид**, които означават начало на действие, напр. *zapevati* (= роčeti revati) (запея), *zaspati* (= pasti u san) (заспя), *potrčati* (затичам се), *poleteti* (полетя), *progovoriti* (проговоря);

- **заключителни глаголи от свършен вид**, които показват, че действието е доведено докрай, напр. *pojesti* (изям), *napuniti* (напълня), *pročitati* (прочета), *otpevati* (изпея), *izgoreti* (изгоря).

След по-подробен анализ на значенията на глаголите се стига и до други подвидове на свършения вид, каквито са **ингресивните** или **интензивните** глаголи, които показват, че действието е продължило известно време, напр. *poživeti* (поживея) (= živeti izvesno vreme), *zaigrati se* (заиграя се) (= prepustiti se igri, ne vodeći računa o vremenu), *uležati se* (залежа се) (= predugo ležati), *potrajati* (продължа), *porazgovarati* (поразговарям) и т.н., или **сативни** глаголи за действие, което е доведено до краен предел, до засищане, напр. *najesti se* (наям се), *naigrati se* (наиграя се), *nagledati se* (нагледам се), *namučiti se* (намъча се), *naspavati se* (наспя се) и т.н.

Двувидови глаголи

9.4.3. Една малка група глаголи имат особеностите и на двата вида, поради което ги наричаме **двувидови** (биаспектуални). Глаголът *videti* (видя, виждам), например, е несвършен в изречението *Pred sobom je video beskrajnu ravnicu* (пред себе си виждаше безкрайна равнина) (= pred očima je imao...), а свършен в *Obradovao se kad me je video* (зарадва се, когато ме видя) (= kad me je ugledao), без различия във формата. Такива са глаголите *čuti* (чуя, чувам), *razumeti* (разбера, разбирам), *ručati* (наобядвам се, обядвам), *večerati* (навечерям се, вечерям) и други, а

особено повечето от глаголите от чужд произход с наставките *-ovati*, *-irati* или *-isati*, напр. *organizovati* (организирам), *formirati* (формирам), *operisati* (оперирам).

Двувидов само в сегашно време е глаголът *kazati* (кажа, казвам): несвършен в *Svi to kažu* (Всички казват това) (= *svi to govore* (всички говорят това)), свършен в *Čekam da mi kažu šta se desilo* (Чакам да ми кажат какво се е случило). В минало време (*kazao sam* (казах)) и в бъдеще (*kazaću* (ще кажа)) той е свършен, защото означава еднократно изказване.

Употреба на свършения глагол

9.4.4. Поради самото си естество, свършеният глагол **не може да се употреби в сегашно време в главно изречение**, защото действието, което изразяваме чрез сегашно време е протичащо действие, затова изисква несвършен глагол. Така казваме *Čitam knjigu* (Чета книга), но не е възможно **Pročitam knjigu* (*Прочета книга).

Свършен вид в сегашно време е възможен в подчинено изречение, напр. *Oni traže da pročitam knjigu* (Те искат да прочета книгата) или *Ako pročitam knjigu, javiću vam* (Ако прочета книгата, ще ви се обадя), понеже тук в действителност се отнася за бъдеще действие (относително сегашно време).

Като изключение, и в главно изречение ще се употреби свършен вид в сегашно време, когато означава обичайно, редовно повтарящо се действие, напр.:

On svakog dana *dode*, *pogleda* robu, ali ništa ne *kupi*. (Всеки ден той дойде, погледне стоката и нищо не купи)

9.4.5. Видови двойки. - Някои по-обичайни глаголи, напр. *imati* (имам), *morati* (трябва), *smeti* (бива), *izgledati*

(изглежда), *postojati* (съществувам), *stanovati* (живея), *važiti* (важа), *uticati* (влият) и др., са изключително само несвършени и срещу тях няма съответния свършен глагол. Много по-чест е случаят за едно и също понятие да съществуват два глагола, единият свършен, а другият несвършен, иначе равни по значение. За такива глаголи казваме, че образуват **видова двойка**. За съжаление, няма никакви белези, по които ясно да се разпознае кой глагол е свършен, а кой несвършен³². Единственият сигурен начин е да научим глагола в контекст и да видим какво действие изразява.

Перфективизация чрез суфикс

Срещу несвършения глагол *dremati* (дрема) съществува свършен *dremnuti* (дремна) (в сегашно време *dremnem*), със значение 'дрема кратко време (и се събужда)'. Подобно е отношението на несвършения *spavati* (спя) и свършения *odspavati* (поспя) 'спя известно време'. Превръщането на несвършения глагол в свършен се нарича

перфективизация. В първия случай тя е извършена чрез добавяне на наставката *-ni* (*-n-*). Със същата наставка от несвършения *jaukati* (охкам) може да се получи *jauknuti* (охна), от *mlatiti* (удрям) – *mlatnuti* (ударя), от *tresti* (треса) – *tresnuti* (тресна), от *viriti* (надничам) – *virnuti* (надникна), от *ljutiti se* (ядосвам се) – *ljutnuti se* (ядосам се), и т.н.³³

32 М. Стеванович дава за пример двойки глаголи *krenuti* (тръгна) и *venuti* (вехна), *reći* (река) и *peći* (пека), *sesti* (седна) и *plesti* (плетя), *kazati* (кажа) и *bazati* (шляя се) и други; въпреки че по форма почти напълно съвпадат, във всяка двойка първият е свършен, а вторият несвършен.

33 Тук се подразбира, че срещу глаголите, които завършват на *-nuti* съществува и друг, несвършен от същата основа. Иначе самият завършек *-nuti* не говори нищо за вида на глагола, защото съществуват и несвършени глаголи като *tonuti* (тъна, потъвам),

Перфективизация чрез префикс

Във втория случай перфективизацията е извършена чрез добавяне на представката *od-*. По същия начин чрез други представки може от несвършения *pisati* (пиша) да се получи свършения *napisati* (напиша), от *čitati* (чета) – *pročitati* (прочета), от *stariti* (старея) – *ostariti* (остарея), от *igrati* (играя) – *odigrati* (изиграя), от *kriti* (крія) – *sakriti* (скрия), от *pitati* (питам) – *upitati* (попитам), от *čuditi (se)* (чудя (се)) – *začuditi (se)* (учудя (се)) и други подобни. Докато в тези примери префиксът е променил само вида на глагола, в много други случаи той донякъде променя и значението, напр. в *dopisati* (допиша) 'да добавя нещо към написаното', *podmetnuti* (подложа) 'да подложа под нещо', *odseći* (отсека) 'да отстраня чрез сечене', *preplivati* (преплувам) 'да преплувам (през воден басейн)' и подобни. Виж от 16.3 нататък.

Вмъкване на *-va-*

9.4.5.1. Имперфективизацията, т.е. превръщането на свършения глагол в несвършен, се постига преди всичко чрез замяна на глаголните завършеци *-ati*, *-iti* или *-eti* с *-ávati*, *-ívati*, съответно *-évati* (и трите имат дълго възходящо ударение). Така, от свършения *obećati* (обещая) получаваме несвършения *obećavati* (обещавам), от *primorati* (принудя) – *primoravati* (принуждавам), от *uvažiti* (съобразя се) – *uvažavati* (съобразявам се), често и с йотация, както в *ispuniti* (изпълня) – *ispunjavati* (изпълнявам), *opkoliti* (обкръжа) – *opkoljavati* (обкръжавам), *udesiti* (наглася) – *udešavati* (нагласявам) и т.н. От свършения *pokriti* (покрія) несвършеният е

venuti (вехна), *brinuti* (грижа се), *čeznuti* (копнея) и други.

pokrivati (покривам), от *izbaciti* (изхвърля) – *izbacivati* (изхвърлям), от *dočekati* (посрещна) – *dočekivati* (посрещам), с йотация *navaliti* (нахлуя) – *navaljivati* (нахлувам), *dosaditi* (омръзна) – *dosadivati* (омръзвам) и т.н. От свършения *uspeti* (успея) несвършеният е *uspevati* (успявам), срещу *zastareti* (застарея) имаме *zastarevati* (застарявам), от *oboleti* (заболея) – *obolevati* (заболявам) и т.н.

Други начини за имперфективизация са:

Вмъкване на *-ja-*

- чрез вмъкване на сричката *-ja-* пред окончанието за инфинитив, напр. *ustati* (стана) (свършен) – *ùstajati* (ставам) (несвършен), *ispiti* (изпия) – *ispíjati* (изпивам), *razbiti* (разбия) – *razbíjati* (разбивам);

Вмъкване на *-i-*

- чрез вмъкване на гласната *i* в основата, напр. *ubрати* (набера) – *ubíрати* (набирам), *isпрати* (изпера) – *ispíрати* (изпирам), *umreti* (умра) – *ùmirати* (умирам), *izreći* (изрека) – *izrícati* (изричам), *uzeti* (*uzmem*) (взема) – *uzíмати* (взимам), с йотация *pomenuti* (спомена) – *pòminjati* (споменавам), *početi* (*počnem*) (почна) – *pòčinjati* (почвам) и т.н.

Замяна на гласната

- чрез замяна на гласната *o* от свършения глагол с гласната *a* (най-често с дълго възходящо ударение), напр. *stvoriti* (създам) – *stváрати* (създавам), *napojiti* (напоя; храня) – *napájати* (напоявам; хранявам), *zamoriti* (уморя) – *zamárати* (уморявам), *prelomiti* (пречупя) – *prelámати* (пречупвам), *pomoći* (*potognem*) (помогна) – *potáгати* (помагам), с йотация *roditi* (родя) – *ráđати* (раждам),

nasloniti (облегна) – *nàslanjati* (облягам), с промяна на съгласната *skočiti* (скача) – *skákati* (скачам), *uložiti* (вложа) – *ulágati* (влагам) и т.н.

В по-редки случаи имперфективизацията се извършва само чрез промяна на ударението, напр. *òpevati* (възпея) (свършен), *opévati* (възпявам) (несвършен), *pògledati* (погледна) (да хвърля поглед), *poglédati* (поглеждам), (итеративно: от време на време хвърлям погледи).

-iti срещу *-ati*

9.4.5.2. При някои глаголи е неизвестна посоката на промяна, т.е., дали става дума за перфективизация или имперфективизация. Може, във всеки случай, да се констатира, че при много двойки свършеният глагол е на *-iti*, а несвършеният на *-ati*, напр. *spremiti* (приготвя) – *spremati* (приготвям), *primiti* (приема) – *primati* (приемам), *baciti* (хвърля) – *bacati* (хвърлям), *lupiti* (ударя) – *lupati* (удрям), с йотация *platiti* (платя) – *plaćati* (плащам), *skupiti* (събера) – *skupljati* (събирам) и т.н.

Някои двойки на по-често използвани глаголи, които не се вменят в досега посочените образци: *kupiti* (купя) (свършен) – *kupovati* (купувам) (несвършен), *dići* (вдигна) – *dizati* (вдигам), *pasti* (падна) – *padati* (падам), *sresti* (срещна) – *sretati* (срещам), *povući* (оттегля) – *povlačiti* (оттеглям), *obući* (облека) – *oblačiti* (обличам), *svući* (съблека) – *svlačiti* (събличам).

Глаголи на *-laziti*

Свършените глаголи, получени от глагола *ići* (вървя, ходя) чрез добавяне на представка, имат несвършени партньори със суплетивна основа *-laziti*: *otići* (*odem*) (отида) – *odlaziti* (отивам), *izići/izaći* (*izidem/izađem*) (изляза) – *izlaziti* (излизам), *ući* (*uđem*) (вляза) – *ulaziti* (влизам), *poći* (*pođem*)

(тръгна) – *polaziti* (тръгвам), *doći (dođem)* (дойда) – *dolaziti* (идвам), *proći (prođem)* (мина) – *prolaziti* (минавам), *naći (nađem)* (намеря) – *nalaziti* (намирам) и др.

Nositi, voditi, voziti

Несвършените глаголи *nositi* (нося), *voditi* (вода) и *voziti* (возя, карам) имат по два реда префиксални производни. Прибавен към тази основа префиксът показва посока на движение, но не променя вида: остават несвършени *donositi* (донасям), *unositi* (вносям, въвеждам), *iznositi* (изнасям, възлизам), *odnositi* (отнасям, занасям), *prenositi* (пренасям) и т.н.; *dovoditi* (довеждам), *uvoditi* (въвеждам), *izvoditi* (извеждам), *odvoditi* (отвеждам), *prevoditi* (превеждам)³⁴ и т.н.; *dovoziti* (докарвам), *uvoziti* (вкарвам, внасям), *izvoziti* (изкарвам, изнасям), *odvoziti* (откарвам), *prevoziti* (прекарвам) и т.н.

За перфективизация служат основите *-nesti/-nesem*, *-vesti/-vedem* респективно *-vesti/-vezem*, които са свързани (т.е. появяват се изключително само с представка). Трябва да се обърне внимание, че свършеният глагол срещу *voditi* (вода) и свършеният глагол срещу *voziti* (возя, карам) гласят еднакво в инфинитива, но не и в сегашно време:

НЕСВЪРШЕН	СВЪРШЕН
<i>nositi</i> (<i>donositi</i> и т.н.)	<i>doneti</i> (<i>donesem</i>) (донеса), <i>uneti</i> (<i>unesem</i>) (вноса), <i>izneti</i> (<i>iznesem</i>) (изнеса), <i>odneti</i> (<i>odnesem</i>) (отнеса, занеса), <i>preneti</i> (<i>prenesem</i>) (пренеса) и т.н.

34 'Водя през нещо', откъдето е и произлязло днешното по-често значение на превеждане от един език на друг.

voditi (dovoditi и т.н.)	dovesti (dovedem) (доведа), uvesti (uvedem) (въведа), izvesti (izvedem) (изведа), odvesti (odvedem) (отведа, заведа), prevesti (prevedem) (преведа) и т.н.
voziti (dovoziti и т.н.)	dovesti (dovezem) (докарам), uvesti (uvezem) (вкарам, внеца), izvesti (izvezem) (изкарам, изнеца), odvesti (odvezem) (отведа, заведа), prevesti (prevezem) (прекарам) и т.н.

Reći и govoriti

Глаголът *reći* (река, кажа) няма несвършен партньор, но в тази роля се употребява глаголът *govoriti* (говоря, казвам).

Примери:

Šta je *rekao* onaj čovek? – Šta *govori* onaj čovek? (Какво каза онзи човек? - Какво казва онзи човек?)

Rekla je da će otići. – Uvek je *govorila* da će otići. (Каза, че ще отиде. Винаги казваше, че ще отиде)

9.5. НАКЛОНЕНИЕ

За **индикатив** (изявително наклонение) не трябва да се говори специално, понеже това е немаркирано наклонение, което не изразява никакво специално отношение към действителността, и към което принадлежи огромното

мнозинство от всички глаголни изявления. Наклоненията, които изразяват отношението на говорителя към действителността са **императив** (повелително наклонение) и **потенциал** (кондиционал, условно наклонение). Някои граматички включват към наклоненията и **футурум II** (футурум екзактум, бъдеще предварително) (виж 9.7.6), като имат пред вид неговото значение.

9.5.1. Императив (повелително наклонение) – съществува във 2 лице единствено число и 1 и 2 лице множествено число. За трети лица няма специална форма, но се употребява частицата *neka* или *nek* с 3 лице единствено число, респективно множествено число сегашно време, например *Neka uđe taj gospodin* (Нека влезе този господин); *Nek se deca igraju* (Нека децата играят).

Съществуват два вида окончания за императив:

2 Л. ЕД. Ч.	1 Л. МН. Ч.	2 Л. МН. Ч.
-j	-jmo	-jte
-i	-imo	-ite

Императив на *-j*, *-jmo*, *-jte*

За определяне на формата на императив, трябва да се тръгне от 3 лице множествено число сегашно време. Ако то окончава на *-ju* или *-je* императивът ще бъде на *-j*, *-jmo*, *-jte*, напр.

ИНФИНИТИВ	3 Л. МН. Ч. СЕГ. ВР.	ИМПЕРАТИВ
čekati (чакам)	čekaју	čekaj, čekajmo, čekajte

piti (пия)	piju	pij, pijmo, pijte
razbiti (разбия)	razbiju	razbij, razbijmo, razbijte
verovati (вярвам)	veruju	veruj, verujmo, verujte
sejati (сея)	seju	sej, sejmo, sejte
razumeti (разбера)	razumeju	razumej, razumejmo, razumejte
napojiti (напоя)	napoje	napoj, napojmo, napojte
brojati (броя)	broje	broj, brojmo, brojte

Императив на *-i, -imo, -ite*

При по-малък брой глаголи, които в 3 л. множествено число сегашно време пред окончанието *-ju* или *-je* имат **дълга гласна** (ударена или неударена), императивът ще бъде на *-i, -imo, -ite*, напр.:

ИНФИНИТИВ	3 Л. МН. Ч. СЕГ. ВР.	ИМПЕРАТИВ
prodavati (продай)	pròdāju	prodaji, prodajimo, prodajite
gajiti (отглеждам)	gáje	gaji, gajimo, gajite
blejati (блея)	bléje	bleji, blejimo,

blejite

Императив на *-i*, *-imo*, *-ite* имат всички останали глаголи:

ИНФИНИТИВ	3 Л. МН. Ч. СЕГ. ВР.	ИМПЕРАТИВ
krenuti (тръгна)	krenu	kreni, krenimo, krenite
tresti (треса)	tresu	tresi, tresimo, tresite
brisati (бърша)	brišu	briši, brišimo, brišite
skakati (скачам)	skaču	skači, skačimo, skačite
dizati (вдигам)	dižu	diži, dižimo, dižite
držati (държа)	drže	drži, držimo, držite
govoriti (говоря)	gòvorē	govòri, govòrimo, govòrite

Промени на съгласните

9.5.1.1. В глаголи като *peći* (пека), *vući* (влека), *seći* (сека), които в 3 л. мн. ч. сегашно време имат *peku*, *vuku*, *seku*, където *k* вследствие на сибиларизация (3.5.5) ще премине в *c*: *pecì* (*pecìmo*, *pecìte*), *vucì* (*vucìmo*, *vucìte*), *secì* (*secìmo*, *secìte*).

При глаголите *sesti* (седна) (3 л. мн. ч. *sednu*), *leći* (легна) (3 л. мн. ч. *legnu*), *pomoći* (помогна) (3 л. мн. ч.

potognu), освен формите на императив *sedni, legni, potogni*, по-чести са формите без *-n-*: *sedi (sedimo, sedite), lezi* (със сибиларизация), *potози* (също).

Hajde

9.5.1.2. Само в императив се употребява дефектният глагол *hajde (hajdemo, hajdete)*. С определяне посоката на движение той означава 'по́си' (да тръгна, да отида, да вървя (св.в.)), напр. *Hajdemo u park* (Хайде да отидем в парка). Със съюза *da* и глагол в сегашно време служи за излагане на предложение (напр. *Hajde da gledamo televiziju* (Хайде да гледаме телевизия)). *Hajde (ajde, ajd)* се употребява и самостоятелно, като междуметие, със значение на подтикване, успокояване и др., по-подробна информация за което може да се намери в речника.

Nemoj

9.5.1.3. За **отрицателен** императив най-често се използва дефектният глагол *nemoj (nemojmo, nemojte)*, който върви с инфинитива, напр. *Nemoj mi smetati*, или със съюза *da* и сегашно време, напр. *Nemoj da mi smetaš* (Недей да ми пречиш), *Nemojte da kasnite* (Недейте да закъснявате). Употребява се и самостоятелно, когато другият глагол се подразбира, напр. *da li da dođem?* – *Nemoj!* (= *nemoj doći*) (да дойда ли? - Недей (=недей да идваш)).

Отрицателен императив

Императивът може да бъде негиран с частицата *ne*, както и другите глаголни форми, но това зависи преди всичко за глаголите от **несвършен вид**, напр. *Ne čekaj* (не чакай); *Ne bojte se* (не се бойте). Негиран свършен императив се появява само в дадени установени конструкции, като напр. *Ne zaboravi da...* (не забравяй да) или *Ne ubij* (не убивай)

(библейска заповед), но не е възможно, напр. **Ne napiši to pismo*, а само *Nemoj napisati (da napišeš) to pismo* (недей да пишеш това писмо).

9.5.2. Потенциал (кондиционал), който се нарича и условно наклонение, се образува от минало деятелно причастие и кратката форма на аорист от глагола *biti* (виж 9.13.1.3). В зависимост от рода на подлога, във второ и трето лице съществуват по три форми, а в първо по две (защото никой не говори за себе си в среден род):

ЕДИНСТВЕНО Ч.	МНОЖЕСТВЕНО Ч.
1. radio/radila bih (бих работил/ работила)	1. radili/radile bismo
2. radio/radila/radilo bi	2. radili/radile/radila biste
3. radio/radila/radilo bi	3. radili/radile/radila bi ³⁵

Потенциал в миналото

За възможно действие в миналото понякога се употребява условно наклонение в минало време, съставен от потенциала на глагола *biti* и минало деятелно причастие, напр. *Bio bih došao da ste me zvali* (Щях да дойда, ако ме бяхте поканили). То не е много обичайно и най-често се заменя с обикновен кондиционал (*Došao bih da ste me zvali*

35 Тъй като формите на спомагателния глагол са енклитики, те ще дойдат **пред** причастието, ако подлогът или някоя друга дума го предшестват: *ja bih radio* (аз бих работил), *mnogo bih radio* (много бих работил), *žene bi radile* (жените биха работили) и др. подобни. В разговорния език съществува тенденция формата *bi* да се разпространи върху шестте лица (следователно и *ja bi radio* (аз бих работил), *mi bi radili* (ние бихме работили), *vi bi radili* (вие бихте работили)), но такива форми не спадат към стандартния език.

(Щях да дойда, ако ме бяхте поканили)).

9.5.2.1. Употреба на потенциала. - Основната употреба е в условни изречения, за което виж 21.3.13 и нататък. Освен това, подобно на кондиционала в други езици, това наклонение изразява възможно, предполагаемо действие, като напр. в

Ko bi pomislio da će nas tako prevariti! (Кой би си помислил, че така ще ни измамат!)

Nema dokaza koji bi to potvrdili. (Няма доказателства, които биха потвърдили това)

Служи и за омекотяване на твърдение, напр.:

Rekao bih da to nije tačno. (Бих казал, че това не е вярно)

Projekat bi mogao da uspe. (Проектът би могъл да успее)

Ne bih znao (Не бих могъл да знам)

(Отговор, който е по-учтив и по-малко рязък от *Ne znam* (Не знам))

Изразяване на желание

В първо лице често се изразява желание, напр.:

Htela bih da pogledam radnju. (Бих искала да видя магазина)

Molio bih čašu vode. (Бих ви помолил за чаша вода)

Вместо глагола *hteti* в потенциал може да се постави и самия глагол, който изразява желаното действие, напр.:

Mi bismo malo odspavali (Бихме поспали малко) (= *Hteli bismo malo da odspavamo* (= Бихме искали малко да поспим)).

В диалог в това значение може да се употреби и

самият спомагателен глагол, с изпускане на миналото деятелно причастие:

Biste li (= Biste li hteli) malo torte? – Hvala, ne bih. (Бихте ли желали малко торта? - Не, благодаря)

Повторение в миналото

Една специфична употреба на сръбския потенциал е за действие, което се повтаря в миналото:

Što bi zaradio, to bi odmah i potrošio, i zato nikad ništa nije stekao. (Каквото изкараше, веднага го изхарчваше и затова изобщо нищо не спечели)

9.6. ВРЕМЕНА

Прости и сложни времена

Глаголните времена са общо седем на брой. Простите времена са сегашно време, аорист и имперфект. Сложните времена, т.е. съставените от две или три думи, са перфект, плусквамперфект, футурум I (който е отчасти и просто време, виж по-долу), и футурум II.

Както вече споменахме, говорейки за потенциала, миналото деятелно причастие в сложните времена може да има три рода, освен в първо лице, където има два. Положението на енклитиките *sam*, *si* и т.н. спрямо миналото деятелно причастие зависи от това, дали пред тях има някоя друга дума: *video sam* (видях, видял съм), но *ja sam video* (аз видях, аз съм видял), *odmah sam video* (веднага видях), но *bila je videla* (беше видяла, била е видяла), но *gospođa je bila videla* (госпожата беше видяла; госпожата е била видяла) и подобни.

Когато две или повече сложни времена се изреждат едно след друго, с един и същ подлог, спомагателният глагол обикновено не се повтаря:

Bezdušni kočijaš ih je psovao, grdio i udarao bičem. (Бездушният кочияш ги псуваше, обиждаше и удряше с камшика)

В следващите раздели описваме само начина на образуване на времената, а за тяхното значение и употреба се говори по-късно, от 9.7 нататък.

9.6.1. Презенс (сегашно време). - Личните окончания за сегашно време са:

В ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО	В МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО
1. <i>-m</i>	1. <i>-mo</i>
2. <i>-š</i>	2. <i>-te</i>
3. $\emptyset$ (нулево окончание)	3. <i>-e</i> , <i>-и</i> или <i>-ju</i>

Първо лице сегашно време се посочва след инфинитива във всеки по-добър речник. Трябва да се обърне внимание на глаголите *moći* (мога) и *hteti* (ща, искам), чието първо лице единствено число е на *-и*: *mogi*, респективно *hoći* (виж 9.12, 9.13.2).

3 лице множествено число сегашно време

Що се отнася до трето лице множествено число, трябва да се съобразяваме със следните правила:

- Ако 1 лице единствено число завършва на *-im*, окончанието за 3 л. мн. ч. е *-e* и се добавя към съкратената основа (без крайното *-i*), напр. *vidim* (виждам) – *vide*, *držim*

(държа) – *drže, nosim* (нося) – *nose*.

- Ако 1 лице единствено число завършва на *-em*, окончанието за 3 л. мн. ч. е *-и* и се добавя към съкратената основа (без крайното *-e*), напр. *kažem* (кажа) – *kažu, padnem* (падна) – *padnu, pijem* (пия) – *piju, kupujem* (купувам) – *kupiju, prospem* (изсипя, изляя) – *prospu*; изключение правят глаголите, посочени в следващото правило.

- Ако 1 лице единствено число завършва на *-am*, окончанието за 3 л. мн. ч. е *-ju*, напр. *dam* (дам) – *daju, čitam* (чета) – *čitaju, spavam* (спя) – *spavaju*. Същото е окончанието и при глаголите *smeti* (смея) (*smeju*), *umeti* (умея) (*umeju*), *razumeti* (разбирам) (*razumeju*), *uspeti* (успея) (*uspeju*), *dospeti* (смогна) (*dospeju*), *prispeti* (пристигна) (*prispeju*) и *snabdeti* (снабдя) (*snabdeju*).

Нека дадем примери на презенс с различни окончания в 3 лице множествено число:

<i>vidi-m</i> (видя)	<i>vidi-mo</i>	<i>kaže-m</i> (кажа)	<i>kaže-mo</i>	<i>peva-m</i> (пея)	<i>peva-mo</i>
<i>vidi-š</i>	<i>vidi-te</i>	<i>kaže-š</i>	<i>kaže-te</i>	<i>peva-š</i>	<i>peva-te</i>
<i>vidi</i>	<i>vid-e</i>	<i>kaže</i>	<i>kaž-u</i>	<i>peva</i>	<i>peva-ju</i>

Изменение на основата в 3 лице множествено число

Основата на трето лице множествено число се различава само при глаголите на *-ći, -čem* (виж 9.11.7.3), напр. *peći* – *pečet* (пека), *seći* – *sečet* (сека), *teći* – *tečet* (тека), *tući* – *tučet* (бия), *vući* – *vučet* (влека), *obući* – *obučet* (облека), където 3 л. мн. ч. има основа на *-k*: *peku, seku, teku, tuku, vuku, obuku*.³⁶

36 Разликата е предизвикана от фонетичната промяна *k > č*, която настъпва пред окончанията *-em, -eš* и др., но не пред *-и*. Аналогична

Глаголи на *-ti*

9.6.2. Аорист се образува от свършени, а много рядко от несвършени глаголи. Има два вида лични окончания.

Първите се употребяват за глаголите на *-ti* и гласят:

<i>-h</i>	<i>-smo</i>
<i>-ø</i> (нулево)	<i>-ste</i>
<i>-ø</i> (нулево)	<i>-še</i>

Добавят се непосредствено към инфинитивната основа (онази, която се получава, когато от инфинитива се отдели окончанието *-ti*).

<i>videti</i> (видя)		<i>kazati</i> (кажа)		<i>čuti</i> (чуж)	
<i>vide-h</i>	<i>vide-smo</i>	<i>kaza-h</i>	<i>kaza-smo</i>	<i>ču-h</i>	<i>ču-smo</i>
<i>vide</i>	<i>vide-ste</i>	<i>kaza</i>	<i>kaza-ste</i>	<i>ču</i>	<i>ču-ste</i>
<i>vide</i>	<i>vide-še</i>	<i>kaza</i>	<i>kaza-še</i>	<i>ču</i>	<i>ču-še</i>

Глаголи на *-sti* и *-či*

9.6.2.1. При глаголите на *-sti* и *-či* основата се взема от трето лице множествено число, като се отдели окончанието (напр. *pojesti* (изям): *pojed-u*, *ispeči* (изпека): *ispek-u*), респективно на окончанието *-nu* при глаголи като *pasti* (падна): *pad-nu*, *sresti* (срещна): *sret-nu*, *podíči* (повдигна): *podig-nu*, *pući* (пукна): *puk-nu*. Към тази основа се добавят

разлика се появява и при два понастоящем редки глаголи *strići* – *strižem* (стрижа) (3 л. мн. ч. *strigu*) и *vrći* – *vršem* (вършея) (3 л. мн. ч. *vrhu*).

окончанията за аорист, които гласят:

<i>-oh</i>	<i>-osmo</i>
<i>-e</i>	<i>-oste</i>
<i>-e</i>	<i>-oše</i>

Примери:

(pojesti) (изям)		(sresti) (срещна)	
<i>pojed-oh</i>	<i>pojed-osmo</i>	<i>sret-oh</i>	<i>sret-osmo</i>
<i>pojed-e</i>	<i>pojed-oste</i>	<i>sret-e</i>	<i>sret-oste</i>
<i>pojed-e</i>	<i>pojed-oše</i>	<i>sret-e</i>	<i>sret-oše</i>

Пред окончанието *-e* настъпва палатализация $k > č$, $g > ž$:

(pući) (пукна)		(podíci) (повдигна)	
<i>puk-oh</i>	<i>puk-osmo</i>	<i>podig-oh</i>	<i>podig-osmo</i>
<i>puč-e</i>	<i>puk-oste</i>	<i>podíž-e</i>	<i>podig-oste</i>
<i>puč-e</i>	<i>puk-oše</i>	<i>podíž-e</i>	<i>podig-oše</i>

9.6.3. Имперфект съществува само от несвършени глаголи. Окончанията, донякъде подобни на онези за аорист, винаги съдържат дълго $\bar{a}$ и гласят:

<i>-āh</i>	<i>-āsmo</i>
<i>-āše</i>	<i>-āste</i>
<i>-āše</i>	<i>-āhu</i>

с редкия вариант на *-ijāh*, *-ijāše* и т.н. При глаголите на *-iti* и *-nuti* настъпва йотация на основата. Тъй като това време днес се употребява изключително рядко (вместо него се употребява перфект на несвършения вид), даваме образци само за *pevati* (пея) и *nositi* (нося) (вторият с йотация):

	(<i>pevati</i>)		(<i>nositi</i>)
<i>pevah</i>	<i>pevasmo</i>	<i>nošah</i>	<i>nošasmo</i>
<i>pevaše</i>	<i>pevaste</i>	<i>nošaše</i>	<i>nošaste</i>
<i>pevaše</i>	<i>pevahu</i>	<i>nošaše</i>	<i>nošahu</i>

Минало деятелно причастие + *sam*

9.6.4. Перфект. - Миналото време, което днес е с далеч по-голяма честота на използване, перфектът, се образува от миналото деятелно причастие на глагола, който се изменя, и енклитичната форма на глагола *biti* (виж 9.13):

<i>video/videla sam</i>	<i>videli/vidеле smo</i>
<i>video/videla/videlo si</i>	<i>videli/vidеле/videla ste</i>
<i>video/videla/videlo je</i>	<i>videli/vidеле/videla su</i>

Se вместо *se je*

В трето лице единствено число на **възвратните глаголи**, спомагателният глагол почти винаги се изпуска, защото се слива с предходното местоимение *se*: *On se rodio 1797 godine* (Той се родил през 1797 година) (по-обичайно от *On se je rodio...*).

9.6.4.1. Въпросителната форма на перфекта се образува с

по-дълги форми (с ударение) за сегашно време на *biti* (*jesam, jesi, jeste, jesmo, jeste, jesu*) и въпросителната частица *li*, напр.:

Jesam li dobro video? (Добре ли видях?)

Jeste li videle ovo? (Видяхте ли това?)

или с помощта на конструкцията *da li*, напр.

Da li sam dobro video?

Da li ste videle ovo?

9.6.4.2. Отрицателната форма се образува с негиран презенс на глагола *biti* (*nisam, nisi, nije, nismo, niste, nisu*), следователно *nisam video, nisi video* и т.н.

Bio sam + минало деятелно причастие

9.6.5. Плусквамперфект (минало предварително (отдавна минало) време) се образува по два начина. Пред миналото деятелно причастие на глагола, който се изменя, може да се постави перфектът на глагола *biti*, в който случай цялата форма се състои от три думи:

<i>bio sam video/bila sam videla</i> (бях видял/ видяла)	<i>bili smo videli/bile smo videle</i>
---	--

<i>bio si video/bila si videla/bilo si videlo</i>	<i>bili ste videli/bile ste videle/bila ste videla</i>
---	--

<i>bio je video/bila je videla/bilo je videlo</i>	<i>bili su videli/bile su videle/bila su videla</i>
---	---

Bejah + минало деятелно причастие

В по-стария език, преди всичко в литературата, вместо перфект може да се употреби имперфект от *biti*, като той

самият има два варианта – по-дълга *bejah*, *bejaše*, *bejaše*, *bejasmo*, *bejaste*, *bejahu* и по-кратка *beh*, *beše*, *beše*, *besmo*, *beste*, *behu*:

<i>be(ja)h video/videla</i> (бях видял/ видяла)	<i>be(ja)smo videli/videle</i>
<i>be(ja)še video/videla/videlo</i>	<i>be(ja)ste videli/videle/videla</i>
<i>be(ja)še video/videla/videlo</i>	<i>be(ja)hu videli/videle/videla</i>

Само по този начин се образува плусквамперфект от глагола *biti* (*bejah bio*), защото не съществува **bio sam bio*.

9.6.6. Футурум I (бъдеще време). - Съставен е от енклитичните форми на глагола *hteti* (виж 9.13.2) и инфинитива на глагола, който се изменя. Ако пред него е подлогът или някоя друга дума, енклитиката се поставя пред инфинитива и се пише отделно:

<i>ja ću videti</i> (ще видя)	<i>mi ćemo videti</i> (ние ще видим)
<i>ti ćeš videti</i> (ще видиш)	<i>vi ćete videti</i> (вие ще видите)
<i>on (ona, ono, Petar...) će videti</i> (той, тя, то, Петър ще види)	<i>oni (one, ona, drugovi...) će videti</i> (те, приятелите... ще видят)

При изреждане на две или повече бъдещи времена с един и същ подлог, спомагателният глагол не се повтаря:

*Jednog dana on će završiti studije, oženiti se i
potražiti stan.* (Един ден той ще завърши
следването, ще се ожени и ще си потърси

жилище)

Бъдеще време като една дума

9.6.6.1. Ако няма предшестваща дума, енклитиката идва след инфинитива и се слива с него, при което отпада инфинитивното окончание *-ti*, така че футурум губи особеностите на сложно време

<i>videću</i>	<i>videćemo</i>
<i>videćeš</i>	<i>videćete</i>
<i>videće</i>	<i>videće</i>

При глаголите на *-sti*, *s* пред *ć* преминава в *š* вследствие асимилация по място на изговор (3.5.2). Така от *rasti* (раста) имаме *rašću*, от *tresti* (треса) – *trešču*, от *prevesti* (преведа) – *prevešču* и т.н.

Футурум на глаголите на *-ći*

Глаголите с инфинитив на *-ći* не се сливат, а и в това положение се пишат кат две думи:

<i>doći ću</i> (ще дойда)	<i>doći ćemo</i>
<i>doći ćeš</i>	<i>doći ćete</i>
<i>doći će</i>	<i>doći će</i>

Ще забележите, че формите на футурум за 3 л. единствено и 2 л. множествено число винаги са еднакви.

9.6.6.2. Въпросителната форма на футурум се образува с пълните форми (които имат ударение) на сегашно време на

hteti и въпросителната частица *li*:

hoću li videti? (ще видя ли?)

hoćeš li videti? (ще видиш ли?)

и т.н.,

или със структурата *da li* пред формата без ударение:

da li ću videti?

da li ćeš videti?

и т.н.

9.6.6.3. Отрицателната форма на фурурум се образува с отрицателните форми на *hteti* (*neću, nećeš, neće, nećeto, nećete, neće*): *neću videti* (няма да видя), *nećeš videti* (няма да видиш) и т.н.

Budem + минало деятелно причастие

9.6.7. Футурум II. - Употребява се само в подчинени изречения, за което виж 9.7.6. Съставен е от свършен презенс на глагола *biti* (*budem, budeš* и т.н.) и минало деятелно причастие на глагола, който се изменя:

budem video/videla (видя)

budemo videli/videle (видим)

budeš video/videla/videlo
(видиш)

budete videli/videle/videla
(видите)

bude video/videla/videlo
(види)

budu videli/videle/videla
(видят)

9.7. УПОТРЕБА НА ВРЕМЕНАТА

Исторически презенс

9.7.1. Презенс. - Освен основната употреба за действие,

което става в момента на говоренето, презенс може да се употреби, както и в много други езици, за живописно разказване за миналото (**исторически презенс**, сегашно историческо), напр.

Godine 1927. Aljehin *pobeđuje* Kapablanku i *postaje* svetski prvak u šahu. (През 1927
Альохин побеждава Капабланка и става
световен шампион по шах)

Съпровождан от пояснение за време, може да означава и бъдеще:

Sutra *dolazim* kod tebe. (Утре идвам при теб)

Относително сегашно време

9.7.1.1. В подчиненото изречение, тъй като в сръбски не съществува съгласуване на времената, презенс може да означава минало действие, което се извършва същевременно с миналото действие в главното изречение (**относително сегашно време**):

Rekla mi je da *ima* mnogo novca. (Каза ми, че има много пари)

Pitao sam ga šta *traži* u mojoj sobi. (Попитах го какво търси в моята стая)

С футурум в главното изречение, презенс на свършения глагол в подчиненото изречение може да означава бъдещо действие, където е еквивалентен на футурум II (виж по-долу):

Oni će igrati tango dok ne *padnu* od umora (= dok ne *budu pali* od umora). (Те ще играят танго, докато не паднат от умора)
Ako *nađem* (= Ako *budem našao*) ključ, doneću ti ga. (Ако намеря ключа, ще ти го донеса)

9.7.2. Аорист е типично разказвателно време, с което се предават завършени действия в художествената проза:

- Dobar dan – *reče nepoznati, skide šešir i predstavi se.* (- Добър ден – каза непознатия, свали шапката си и се представи)

Емоционално значение на аориста

В обикновената реч се употребява само с емоционално значение, т.е. за изразяване на някое по-силно чувство.

Така напр.:

Šta uradi, čoveče! (Какво направи бе, човек!)

(с укор)

Rekoh ja tebi! (Казах ти аз на теб!)

(с укор, в смисъл: казах ти, но не ме послуша)

Ode voz! (Замина влака!)

(със съжаление, често и в преносен смисъл, със значение на пропуснатата възможност. Ако става дума за чиста информация, би се употребил перфект: *Otišao je voz.*)

Модално употребеният аорист може някой път да означава и бъдеще, както в честия израз *Odoh ja* (заминах) (= *otići ću* (ще замина, ще тръгвам): употребата на аорист означава, че действието ще се осъществи в най-близко бъдеще) или в примери като *Ubi me ova vrućina!* (Уби ме тая жегла!), където с аорист се изразява оплакване или неприятно чувство.

Гномически аорист е онзи, употребен в пословици и поговорки, напр.:

Ko se dima ne nadimi, taj se vatre ne nagreja.

(Който с пушек не се опуши, той на огън не се стопля)

(смисъл: който не е готов на неприятности, той не може да осъществи целта си).

9.7.3. Перфект. - Миналото време, което днес е с далеч по-голяма честота на използване, особено в разговорната реч и езика на медиите, перфектът, може до голяма степен да замени останалите три минали времена – плусквамперфект, аорист и особено имперфект. Тъй като предходността в сръбския не се изразява така строго, както в езиците, в които няма вид на глагола, перфект често изразява минало действие **преди друго минало действие**, вместо плусквамперфект. Примери:

Перфект за предходно действие

Otišla sam po kofer koji *sam ostavila* u garderobi (по-обичайно, отколкото: koji *sam bila ostavila*). (Отидох за куфара, който бях оставила в гардеробната)

Ако в изречението, което дадохме за пример в 9.7.1.1. за относително сегашно време, *Rekla mi je da ima mnogo novca* (Каза ми, че има много пари), заменим презенса с перфект, той ще означава действие преди онова, изразено с перфекта *rekao*:

Rekla mi je da *je imala* mnogo novca (Каза ми, че е имала много пари) (но след това обедняла).

Перфект в заповеди

Съюзът *da* с перфект може да изразява енергична заповед, като напр. в:

Da se nisi makao! (Да не си мръднал!) (по-строго от *Nemoj se maći* или *Ne miči se* (Не мърдай)).

Smesta da si došao! (Веднага да си дошъл!) (по-строго от *Dođi smesta* (Веднага ела)).

9.7.3.1. Дефективен перфект. - Дефективен перфект наричаме перфект, в който няма спомагателен глагол, т.е. който е редуциран само до миналото деятелно причастие. Тук не смятаме онези случаи, където спомагателният глагол е изпуснат, за да не се повтаря при изреждане на няколко перфектни форми (виж 9.6), нито онези, където спомагателният глагол *je* се е слял с възвратното местоимение *se*, което се намира пред него (9.6.4).

Дефективният перфект се употребява в литературата с цел по-живо разказване, особено в приказките, които започват с формула, като напр.:

Bio jednom jedan car... (Имало някога един цар)

Със значение на актуалност

В съвременния език служи, за да се изтъкне актуалността на минало събитие, напр.:

Jesi li čuo? Pukla cev na trećem spratu! (Чу ли? Спукала се тръба на третия етаж!)

Оттук, редовно се използва и във вестникарските заглавия, напр.:

Pala vlada (Правителството падна)

Počelo svetsko prvenstvo u fudbalu (Започна световното първенство по футбол)

В забележки към книги, статии и подобни, се пише *Preveo X.X.* (превел X.X.), *Za štampu priredio Y.Y.* (Подготвил за печат Y.Y.) и подобни, което е начин да се избегне пасив.

Гномически дефективен перфект се появява в пословици или в установени изрази, като напр.:

Pošto kupio, po to i prodao. (За колкото купих, за толкова продадох)

(смисъл: предавам онова, което съм чул, без да гарантирам

за точността)

Bilo pa prošlo (≈ Било каквото било)

(за нещо, което завинаги е завършено, което не може да се върне).

Оптативно значение

Оптативно значение, т.е. изразяване на желание, дефективният перфект има в клетви като *Ubio te Bog!* (Господ да те убие!); *Đavo te odneo!* (Дявол да те отнесе!), но и в изрази възклицания *živeo!* (на здраве!, да живее!), (*živela! živeli!* и т.н.) и *dobro došao!* (добре дошъл!) (*dobro nam došli!* (добре сте ни дошли!) и т.н.). Така е и в честата поговорка

Pomenulo se, ne povratilo se (≈ Пу, да не се връща!)

(за някое лошо събитие от миналото).

Отстъпително значение

Конструкция от две последователни минали деятелни причастия с еднакви род и число, от които второто причастие е негирано, имат отстъпително значение, в смисъл, че е все едно, дали действието се случва или не:

Hteo ne hteo, naređenje moraš izvršiti. (Щеш не щеш, заповедта трябва да изпълниш)
Radili ne radili, plata vam je ista. (Работиш не работиш, заплатата ти е същата)

9.7.4. Плусквамперфект. - Означава действие, което е завършило преди друго минало действие:

Već je bio ostario (bejaše ostario) i oči ga nisu služile kao ranije. (Вече беше остарял и очите не му служеха като по-рано)

В подчинени изречения обикновено се заменя с

перфект: виж примерите по-горе, 9.7.3.

9.7.5. Футурум I. - Почти винаги означава бъдещо действие, включително и в случаите, когато е употребен във функция на заповед (*Odnećeš ovo pismo i reći ćeš...* (Ще занесеш това писмо и ще кажеш...)). Понеже няма съгласуване на времената, употребява се и за минало действие след друго минало действие (относително бъдеще), напр.:

Rekao sam da *ćete se posvađati* i tako je i bilo.
(Казах, че ще се скарате, и така и стана)

Разказвателно бъдеще

Такава употреба може да се наблюдава и в независимо изречение (разказвателно бъдеще), напр.:

Pesnik *će se* i kasnije *zaljubljivati*, ali nikada *neće prežaliti* Lenku. (Поетът и по-късно ще се влюбва, но никога няма да прежали Ленка)

Разказвателното бъдеще време може да послужи като стилистично маркирано средство за въвеждане на пряка реч, напр.:

Predadoše vojvodi darove, a on *će ih upitati*:
„Otkuda to?“ (Предадох на войводата
подаръците, а той ги пита: „Откъде това?“)

Често в такива случаи се изпуска глагола в инфинитив и остава само енклитиката *će*, във формули като *a on će...* (а той казва...), *a on će na to...* (а той отговаря...), *na šta će ona...* (на което тя отговаря...), след които следва реплика от диалога.

Футурум II от несвършени глаголи

9.7.6. Футурум II. - Това е единственото време, което се

употребява **само в подчинени изречения**, и то в условни, за време и относителни. Футурум втори представя бъдещото действие като възможно, неизвестно, поради което някои граматичи го причисляват към наклоненията. Футурум втори от **несвършените** глаголи по правило изразява бъдещо действие, извършващо се същевременно с друго бъдещо действие:

Spremiću stan dok ti *budeš spavao*. (Ще разтребя апартамента, докато спиш)
Ako ne budu slušali, neće ništa naučiti. (Ако не слушат, нищо няма да научат)

Футурум II от свършени глаголи

Футурум втори от **свършените** глаголи означава бъдещо действие **преди друго бъдещо действие**:

Uzmi ono što *budeš našao*. (Вземи онова, което намериш)
Ako budemo saznali nešto, odmah ćemo vam javiti. (Ако научим нещо, веднага ще ви съобщим)

След сложния съюз *pre nego* (преди да) означава действие **след друго бъдещо действие**:

Pre nego što budem pošla, javiću vam se.
(Преди да тръгна, ще ви се обадя)

Замяна с презенс

В повечето случаи футурум II може да се замени със сегашно време от същия вид, напр.:

Spremiću stan dok ti *spavaš*. (Ще разтребя апартамента, докато спиш)
Uzmi ono što *nađeš*. (Вземи онова, което намериш)
Ako saznamo nešto, odmah ćemo vam javiti.

(Ако научим нещо, веднага ще ви съобщим)

От глагола *biti* се употребява предимно само свършеният презенс *budem*, въпреки че той може да образува и футурум II сам със себе си като спомагателен (*budem bio*).

Частичката *li*

В условни изречения съюзът *ako* може да се замени с частичката *li*, която се вмъква между спомагателния и главния глагол на футурум II, напр. *ne budu li slušali* = *ako ne budu slušali* (ако не слушат); *budemo li saznali nešto* = *ako budemo saznali nešto* (ако научим нещо). Това *li* може да дойде и след сегашно време на свършените глаголи, напр. *saznamo li nešto* = *ako saznamo nešto* (ако научим нещо).

9.8. НЕЛИЧНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ

9.8.1. Минало деятелно причастие. - Окончанията за миналото деятелно причастие са:

ЕДИНСТВЕНО ЧИСЛО: *-o/-ao, -la, -lo*

МНОЖЕСТВЕНО ЧИСЛО: *-li, -le, -la*

В единствено число мъжки род окончанието *-o* (което произлязло от някогашно *-l*) се добавя към основи, които завършват на гласна, а *-ao* към онези, които завършван на съгласна. Основите определяме по четири начина:

Глаголи на *-ti*

(1) За всички глаголи с инфинитив на *-ti*, пред което има гласна, окончанието на миналото деятелно причастие ще се добави към основа, получена след отделянето на окончанието *-ti*. Примери:

<i>peva-ti</i> (пея)	<i>peva-o, peva-la, peva-lo</i>
<i>kupi-ti</i> (купя)	<i>kupi-o, kupi-la, kupi-lo</i>
<i>uze-ti</i> (взема)	<i>uze-o, uze-la, uze-lo</i>
<i>ču-ti</i> (чуя)	<i>ču-o, ču-la, ču-lo</i>

Глаголи на *-sti*

(2) За глаголите, чийто инфинитив е на *-sti* основата вземаме от 3 лице множествено число сегашно време, след като отделим личното му окончание *-u*:

<i>tresti</i> (треса)	<i>tres-u</i>	<i>tres-ao, tres-la, tres-lo</i>
<i>gristi</i> (гриза)	<i>griz-u</i>	<i>griz-ao, griz-la, griz-lo</i>
<i>crpsti</i> (греба)	<i>crp-u</i>	<i>crp-ao, crp-la, crp-lo</i>
<i>zepsti</i> (мръзна)	<i>zeb-u</i>	<i>zeb-ao, zeb-la, zeb-lo</i>
<i>rasti</i> (паста)	<i>rast-u</i>	<i>rast-ao, ras-la, ras-lo</i> (от <i>*rastla, rastlo</i>)

В случай, че пред окончанието *-u* в 3 лице множествено число има *t, d, tn* или *dn*, тези съгласни не влизат в миналото деятелно причастие:

<i>plesti</i> (плетя)	<i>plet-u</i>	<i>ple-o, ple-la, ple-lo</i>
<i>jesti</i> (ям)	<i>jed-u</i>	<i>je-o, je-la, je-lo</i>
<i>bosti</i> (бода)	<i>bod-u</i>	<i>bo</i> (от <i>*bo-o</i>), <i>bo-la, bo-lo</i>
<i>sresti</i> (срещна)	<i>sret-n-u</i>	<i>sre-o, sre-la, sre-lo</i>
<i>pasti</i> (падна)	<i>pad-n-u</i>	<i>pa-o, pa-la, pa-lo</i>

Глаголи на *-ći*

(3) За глаголите с инфинитив на *-ći*, освен онези, които са производни на *ići*³⁷, основата също вземаме от 3 лице множествено число сегашно време:

37 Дали глаголът е произведен от *ići*, може да се види по формата за сегашно време. От глаголите *ići* и *otići* 1 лице сегашно време завършва на *-dem*, а от всички останали на *-đem* (*ući – uđem, naći – nađem* и т.н.). Виж 15.5.3.7.

<i>peći</i> (пека)	<i>pek-u</i>	<i>pek-ao, pek-la, pek-lo</i>
<i>seći</i> (сека)	<i>sek-u</i>	<i>sek-ao, sek-la, sek-lo</i>
<i>tući</i> (бия)	<i>tuk-u</i>	<i>tuk-ao, tuk-la, tuk-lo</i>
<i>moći</i> (мога)	<i>mog-u</i>	<i>mog-ao, mog-la, mog-lo</i>

Ако 3 лице множествено число завършва на *-ni*, съгласната *n* не влиза в миналото деятелно причастие:

<i>reći</i> (кажа)	<i>rek-n-u</i>	<i>rek-ao, rek-la, rek-lo</i>
<i>nići</i> (никна)	<i>nik-n-u</i>	<i>nik-ao, nik-la, nik-lo</i>
<i>maći</i> (мръдна)	<i>mak-n-u</i>	<i>mak-ao, mak-la, mak-lo</i>
<i>potoći</i> (помогна)	<i>potog-n-u</i>	<i>potog-ao, potog-la, potog-lo</i>
<i>stići</i> (стигна)	<i>stig-n-u</i>	<i>stig-ao, stig-la, stig-lo</i>
<i>leći</i> (легна)	<i>leg-n-u</i>	<i>leg-ao, leg-la, leg-lo</i>
<i>dići</i> (вдигна)	<i>dig-n-u</i>	<i>dig-ao, dig-la, dig-lo</i>

Ići и производни

(4) От глагола и всички негови префиксални производни, отделяме завършека *-ći* и добавяме окончанията *-šao, -šla, -šlo*:

<i>ići</i> (ходя, вървя)	<i>išao, išla, išlo</i>
<i>otići</i> (отида)	<i>otišao, otišla, otišlo</i>
<i>doći</i> (дойда)	<i>došao, došla, došlo</i>
<i>ući</i> (вляза)	<i>ušao, ušla, ušlo</i>

По същия начин образуват минало деятелно причастие и *izići/izaći* (изляза), *naći* (намеря), *paići* (попадна), *obići* (посетя), *proći* (мина), *preći* (премина), *prići* (приближа се), *sići* (сляза), *poći* (тръгна) и още няколко други глагола.

Глаголна и атрибутивна употреба

9.8.1.1. Основната функция на миналото деятелно причастие е да влиза в състава на сложни времена

(перфект, плусквамперфект, футурум II) и условно наклонение. Един малък брой причастия от непреходни глаголи се употребяват и атрибутивно, аналогично на същинските прилагателни, напр. *odrasao čovek* (възрастен човек), *iščežli gradovi* (изчезнали градове), *učestale pretnje* (зачестили заплахи), *zardalo sečivo* (ръждясало острие), *uginula krava* (изгубена крава), *osedele vlasi* (побелели коси) и подобни. Това са все пак отделни случаи, които се отбелязват в речниците, и то понякога със специфично значение (виж 18.2.1).

9.8.2. Минало страдателно причастие. - Както и всички форми за страдателен залог, миналите страдателни причастия се образуват само от преходни глаголи, и то не от всички: някои често употребявани глаголи, като *imati* (имам), *značiti* (знача), *razumeti* (разбирам), *mrzeti* (мразя) нямат минало страдателно причастие. В някои случаи е възможно минало страдателно причастие от възвратни глаголи, напр. *zaljubljen* (влюбен) от *zaljubiti se* (влюбя се), *nasmejan* (усмихнат) от *nasmejati se* (усмихна се), *načitan* (начетен) от *načitati se* (начета се) (*načitan čovek* (начетен човек) = *onaj koji je mnogo čitao* (= който много е чел)).

За образуване на минало страдателно причастие съществуват четири окончания: *-n* (*-na*, *-no*), *-en* (*-ena*, *-eno*), *-ven* (*-vena*, *-veno*) и *-t* (*-ta*, *-to*). Всички се скланят като прилагателни с непалатален завършек (виж таблица 9): *čitan* (четен), *čitanog*, *čitanom* и т.н.

Минало страдателно причастие на *-n*

9.8.2.1. Окончанието *-n*, *-na*, *-no* се добавя към инфинитивната основа на глаголите на *-ati* (онази, която се получава след отделяне на окончанието *-ti*): така от *čita-ti* (чета) имаме *čita-n* (четен), от *pozva-ti* (поканя) *pozva-n*

(поканен), от *izabra-ti* (избера) *izabra-n* (избран) и т.н. Изключение са някои глаголи на *-nati*, за които виж по-долу, 9.8.2.4, подточка в.

Минало страдателно причастие на *-en*

9.8.2.2. Окончанието *-en*, *-ena*, *-eno* се добавя към сегашната основа, от която е отпаднало завършващото *-e* или *-i* и то при следните типове глаголи:

(а) глаголи с инфинитив на *-sti*: *krasti* (крада) сегашно време *krađem – krađen*; *dovesti* (доведа), *dovedem – doveden*; *pojesti* (изям), *pojedem – pojedен*; *ubosti* (убода), *ubodem – uboden*; *plesti* (плета), *pletem – pletен*; *potresti* (трогна), *potresem – potresен*; *ugristi* (ухапя), *ugrizem – ugrizen* и т.н.;

(б) глаголи с инфинитив на *-ći* и сегашно време на *-čem*: *peći* (пека), сегашно време *pečem – pečen*; *seći* (сека), *sečem – sečen*; *tući* (бия), *tučem – tučen*; *vući* (влека), *vučem – vučen*; *obući* (облека), *obučem – obučen* и т.н.³⁸;

(в) глаголи с инфинитив на *-iti* и сегашно време на *-ijem*: *ubiti* (убия), сегашно време *ubijem – ubijen*; *popiti* (изпия), *popijem – popijen*, *razviti* (развия), *razvijem – razvijen* и т.н.³⁹;

38 Тук спадат и глаголите *reći* (река), *izreći* (изрека), *doreći* (изрека докрай), чийто презенс може да бъде *reknem, izrekнем, doreknem*, но и *rečem, izrečem, dorečem*, откъдето миналото страдателно причастие е *rečen, izrečen, dorečen* (по-честа е отрицателната форма *nedorečen* 'който не е изречен докрай' (недоизречен)) Палатализацията (виж 3.5.4), вследствие на която *k* от основа *pek-, sek-* и т.н. е станало *č*, може да въздейства и на съгласната *g (>ž)* и *h (>š)*, но тук тук става дума за глаголи, които понастоящем са редки, като *žeći* (горя), сег. вр. *žežem – žežen, strići* (стрижая), *strižem – strižen, vrći* (вършея), *vršem – vršen*.

39 Някои от тези глаголи имат минало страдателно причастие на *-ven*, за което виж по-долу.

(г) глаголи на *-iti* или *-eti* с презенс на *-im*: *stvoriti* (създам) сег. време *stvorim – stvoren*; *krojiti* (кроя), *krojim – krojen*; *umanjiti* (намаля), *umanjim – umanjen*; *uplašiti* (уплаша), *uplašim – uplašen*; *tražiti* (търся), *tražim – tražen* и т.н. Ако на края на сегашната основа има непалатална съгласна, възниква йотация по правилата, изложени в 3.5.6.1: *naseliti* (населя), *naselim – naseljen*; *voleti* (обичам), *volim – voljen*; *zameniti* (заменя), *zamenim – zamenjen*; *vratiti* (върна), *vratim – vraćen*; *roditi* (родя), *rodim – rođen*; *videti* (видя), *vidim – viđen*; *počistiti* (почистя), *počistim – počišćen*; *zamisliti* (въобрази си), *zamislim – zamišljen* (въобразявам); *ugasiti* (угася), *ugasim – ugašen*; *izraziti* (изразя), *izrazim – izražen*; *ubaciti* (вмъкна), *ubacim – ubačen*; *sklopiti* (склуча), *sklopim – sklopljen*; *ljubiti* (целувам, обичам), *ljubim – ljubljen* (обичан, любим); *slaviti* (чествам), *slavim – slavljen*; *spremiti* (подготвя), *spremim – spremljen* и т.н.

Минало страдателно причастие на *-ven*

9.8.2.3. Окончанието *-ven*, *-vena*, *-veno* се добавя към инфинитивната основа, а именно:

(а) при глаголите на *-iti*, *-ijem*, ако срещу тях съществуват несвършени на *-ivati*: такива са *politi* (поля), презенс *polijem – poliven* (и останалите на *-liti*); *skriti* (скрия), *skrijem – skriven* (и останалите на *-kriti*); *umiti* (измия), *umijem – umiven*; *šiti* (шия), *šijem – šiven* и т.н.⁴⁰

(б) при глаголите на *-uti* (не не онези на *-nuti*, за които виж по-долу): *naduti* (надуя) – *nadujen*, *obuti* (обуя) – *obuven*, *izuti* (събуя) – *izuven*⁴¹;

40 Срещу свършения *dobiti* (получа) несвършеният е *dobijati* (получавам) и (днес по-рядко) *dobivati*; отгук и неговото минало страдателно причастие е *dobijen*, по-рядко *dobiven*.

41 Така е възникнало и *čiven* (чут) от глагола *čiti* (чуя), но днес се употребява само като същинско прилагателно, със значение

(в) при някои, предимно неправилни глаголи, на *-eti*: *mleti* (меля) – *mleven*, *požnjeti* (пожъна) – *požnjeven*, *odenuti* (облека) – *odeven*, *snabdeti* (снабдя) – *snabdeven*.

Минало страдателно причастие на *-t*

9.8.2.4. Окончанието *-t*, *-ta*, *-to* се добавя към инфинитивната основа, а именно:

(а) при глаголите на *-nuti*: *prekinuti* (прекъсна) – *prekinut*, *nadahnuti* (вдъхновя) – *nadahnut*, *užasnuti* (ужася) – *užasnut*, *zabrinuti* (загрижа) – *zabrinut*, *trgnuti* (дръпна) – *trgnut*, *zamrznuti* (замразя) – *zamrznut* и т.н.⁴²

(б) при глаголите на *-eti*, с неправилен презенс, в който се появява назална съгласна *m* или *n*: *uzeti* (взема), *uzmet* – *uzet*; *oteti* (отнема), *otmet* – *otet*; *sažeti* (свия, сбия), *sažmet* – *sažet*; *prožeti* (просмуча), *prožmet* – *prožet*; *početi* (започна), *počnem* – *počet*; *načeti* (начена), *načnem* – *načet*; *zapeti* (опъна), *zapnem* – *zapet*; *napeti* (обтегна), *napnem* – *napet*; *prokleti* (прокълна), *prokunem* – *proklet* и т.н.

(в) при някои глаголи на *-ati*, особено ако предшества звук *n*: *poznati* (позная) – *poznat*, *priznati* (призная) – *priznat*, *poravnati* (изравня) – *poravnat*, *proračunati* (пресметна) – *proračunat* и т.н. Тук спада и глаголът *dati* (дам) – *dat* и неговите префиксални производни: *izdati* (издам) – *izdat*, *predati* (предам) – *predat*, *prodati* (продам) – *prodat*, *dodati* (добавя) – *dodat* и др. При тях съществува, макар и по-рядко, и минало страдателно

⁴² 'известен, прочут'.

42 Отделни глаголи имат вариант на инфинитива на *-ći*, който понастоящем е по-обичаен, отколкото онзи на *-nuti*: *pomaći/pomaknuti* (поместя), *dotaći/dotaknuti* (докосна), *izdići/izdignuti* (издигна) и подобни. Миналото страдателно причастие и в този случай е само *pomaknut*, *dotaknut*, *izdignut*.

причастие на *-n*: *dan, izdan, predan* и т.н.

(г) Минало страдателно причастие на *-t* имат и някои глаголи със сричковторно *r* в основата, сред които най-чести са: *utrti* (утъпча) – *utrt* и *zastrti* (постеля) – *zastrt* (постлан), както и глаголите на *-suti, -spem* (основата на свършените префиксални глаголи, които отговарят на несвършения *sipati* (сипвам)), т.е. *prosuti* (изсипя, излея) – *prosut* и други, за които виж 9.12.

Минало страдателно причастие на *-nesen* и *-net*

9.8.2.5. Що се отнася до префиксалните глаголи на *-neti* (сегашно време *-nesem*), които споменахме в 9.4.5.3, те имат две напълно еднакви форми на минало страдателно причастие, на *-nesen* (*donešen* (донесен), *ponesen* (занесен), *zanesen* (унесен), *unesen* (внесен), *prenesen* (пренесен), *iznesen* (изнесен) и т.н.) и на *-net* (*donet, ponet, zanet, unet, prenet, iznet* и т.н.).⁴³

9.8.2.6. Употреба на миналото страдателно причастие. -

Миналото страдателно причастие служи за образуване на страдателен залог (виж 9.10). Освен това, по принцип, всяко минало страдателно причастие може да се употреби и като прилагателно към съществително, напр. *kuvano meso* (варено месо), *pozajmljen novac* (взети/ дадени назаем пари), *udata žena* (омъжена жена) и подобни.

9.8.3. Сегашно деепричастие. - Форма, аналогична на онова, което в някои езици се нарича герунд (герундий),

43 Не са правилни формите *donešen, prenešen* и подобни, макар че често се срещат в практиката. Те са възникнали по грешна аналогия с *donošen* (донасян) от *donositi* (донасям), *prenošen* (пренасям) от *prenositi* (пренасям) и подобни, където йотацията е оправдана, понеже сегашно време е на *-im*, виж по-горе, 9.8.2.2, подточка (г).

сегашното деятелно причастие съществува само от несвършени глаголи. Образува се с добавяне на окончанието *-ći* към трето лице множествено число сегашно време, напр. *čitaju-ći* (четейки) (от *čitati*), *skaču-ći* (скачайки) (от *skakati*), *vuku-ći* (влачейки) (от *vući*), *govore-ći* (говорейки) (от *govoriti*), *idu-ći* (вървейки) (от *ići*) и т.н.

Значение на наречие

Употребява се със значение на обстоятелствено пояснение и има винаги същия подлог, както и глаголят в сказуемото. Означава едновременно действие, при което може да означава и начин, причина, средство и т.н. Примери:

Izađoše iz kafane vičući i pevajući. (Излязоха от кръчмата викайки и пеейки)

Sedeći na terasi mogla je sve da vidi.

(Седейки на терасата можеше да види всичко)

Kuvajte osam minuta na umerenoj vatri stalno mešajući. (Варете осем минути на умерен огън, разбърквайки постоянно (като постоянно разбърквате))

Сегашното деепричастие като сегашно деятелно причастие

9.8.3.1. Сегашното деепричастие е непроменливо като всички наречия. През последните десетилетия обаче, все по-често формите на *-ći* се употребяват като прилагателни, които се изменят по род, число и падеж със значение на **сегашно деятелно причастие**. Такива причастия съществуват само от някои глаголи и означават **постоянна особеност**. Не могат (както в руски или повечето западноевропейски езици) да се употребяват вместо относителни изречения: виж примерите в 15.3.1.8.

9.8.4. Миналото деепричастие се образува от свършени глаголи, само по изключение – от несвършени. Основата е същата както при миналото деятелно причастие. Окончанието е *-vši* (днес рядко *-v*) за глаголи, чийто инфинитив е на *-ti* (виж 9.8.1, подточка 1), а *-avši* (днес рядко *-av*) за глаголи на *-sti* и *-ći* (виж същия раздел, подточки 2, 3, 4). Примери:

ИНФИНИТИВ	МИН. ДЕЯТЕЛНО ПРИЧАСТИЕ	МИН. ДЕЕПРИЧАСТИЕ
<i>kupiti</i> (купя)	<i>kupi-o</i>	<i>kupivši</i>
<i>uzeti</i> (взема)	<i>uze-o</i>	<i>uzevši</i>
<i>zagristi</i> (захапя)	<i>zagriz-ao</i>	<i>zagrizavši</i>
<i>pasti</i> (падна)	<i>pa-o</i>	<i>pavši</i>
<i>ispeći</i> (изпека)	<i>ispek-ao</i>	<i>ispekavši</i>
<i>potoći</i> (помогна)	<i>potog-ao</i>	<i>potogavši</i>
<i>stići</i> (стигна)	<i>stig-ao</i>	<i>stigavši</i>
<i>reći</i> (река, кажа)	<i>reka-o</i>	<i>rekavši</i>
<i>otići</i> (отида)	<i>otiš-ao</i>	<i>otišavši</i>
<i>doći</i> (дойда)	<i>doš-ao</i>	<i>došavši</i>

Еднаквост на подлога

Както и сегашното деепричастие, се употребява със значение на обстоятелствено пояснение и има винаги същия подлог, както и глагола в сказуемото. Означава предходно действие, напр.:

Došavši u grad, zaposlio se kao pekar. (Като дойде в града, започна работа като пекар)

Zauzeli su prvo mesto na tabeli *pobedivši* sve protivnike. (Заеха първо място в класацията, като победиха всички противници)
Naslutivši prevaru, odbili smo svaki razgovor s njima (причинно-следствено значение) (Тъй като усетихме измамата, отказахме всякакъв разговор с тях)

Понякога действието на миналото деепричастие е едновременно с действието на сказуемото, така че миналото деепричастие на практика има същото значение, както и сегашното:

Čuvši (=čujući) korake iza sebe, požuri da se sakrije. (Като чу крачки зад себе си, побърза да се скрие)
Prošao je kraj nas ne primetivši (=ne primećujući) nas. (Мина покрай нас, без да ни забележи)

9.9. ПРЕХОДНИ, НЕПРЕХОДНИ И ВЪЗВРАТНИ ГЛАГОЛИ

Преходни глаголи са онези, които могат да имат пряко допълнение (в акузатив), напр. *želeći* (желая) (*koga, što* (кого, какво)), *gledati* (гледам), *dodirnuti* (докосна), *naći* (намеря), *uzeti* (взема), *osloboditi* (освободя).

Непреходни са онези, които не могат да имат пряко допълнение, напр. *spavati* (спя), *hodati* (ходя), *leteti* (летя), *cvetati* (цъфтя), *ostati* (остана), *rasti* (раста). Много от тях могат да имат индиректно (непряко) допълнение в датив, напр. *prići* (*kome, čemu*) (приближа се), *odgovoriti* (отговоря), *verovati* (вярвам), *zahvaliti* (благодаря), *dosaditi* (омръзна). По-рядко непрякото допълнение е в

инструментал, напр. при глаголите *vladati* (владая), *upravljati* (управлявам) (*kim, čim*), *rukovati* (боравя) (*čim*), или при глаголи за движение със съществителни за части на тялото, напр. *klimnuti glavom* (кимна с глава), *mahnuti rukom* (махна с ръка).

И преходните глаголи, освен пряко, могат да имат и непряко допълнение, напр. *Odnesite paket* (в акузатив) *primaocu* (датив). (Занесете пакета на получателя)

Видове възвратни глаголи

9.9.1. Възвратни глаголи са онези, които са в съчетание с възвратно енклитично местоимение *se*, еднакво във всички лица. Местоимението се появява и в инфинитива, и в деепричастията и винаги се пише отделно: *pojaviti se* (появя се), *pojavljajući se*, *pojavivši se*. Възвратните глаголи могат да се разпределят в четири групи:

(а) **Преходно-възвратни** са онези, които без местоимението биха били преходни и които показват, че подлогът извършва действието върху самия себе си: *prati se* (пера се), *oblačiti se* (обличам се), *hvaliti se* (хваля се), *hraniti se* (храня се), *spremiti se* (приготвя се), *čuvati se* (пазя се), *približiti se* (приближа се), *predstaviti se* (представя се) и т.н.

(б) **Медиалните** също имат срещу себе си преходен глагол, но действието се извършва в подлога, а не го извършва той върху себе си: *roditi se* (родя се), *plašiti se* (плаша се), *čuditi se* (чудя се), *razvijati se* (развивам се), *otvoriti se* (отворя се), *napuniti se* (напълня се). Докато преходно-възвратните могат да се парафразират с помощта на възвратно местоимение, което има ударение, напр. *prati se* (пера се) = *prati (samog) sebe* (пера (самия) себе си), при медиалните това е невъзможно (*roditi se* (родя се) не означава *roditi samog sebe* (родя самия себе си)).

(в) Взаимно-възвратните (реципрочните)

подразбират два или повече подлога, които извършват действие един върху друг, напр. *voleti se* (обичаме се), *mrzeti se* (мразим се), *zbližiti se* (сближим се), *tući se* (бием се), *sresti se* (срещаме се), *dogovoriti se* (договорим се), *razlikovati se* (различаваме се) и т.н. Някои от тях, както първите два посочени, могат да се употребяват в лицата в множествено число, но повечето от тях имат и единствено число, като другият подлог или подлози се подразбира(т), напр. *Moj sin se stalno tuče* (Синът ми постоянно се бие) (подразбира се: с другите деца).

(г) Абсолютни възвратни са онези, които

съществуват изключително само в съчетание с възвратното местоимение, напр. *nadati se* (надявам се) (не съществува **nadati* нито **Ja nadam*). Изразяват обикновено чувства, като *diviti se* (възхищавам се), *ponositi se* (гордея се), *stideti se* (срамувам се), *bojati se* (боя се), *kajati se* (разкайвам се), поведение, като *smejati se* (смея се), *rugati se* (подигравам се), *truditi se* (мъча се) или взаимно действие, като *boriti se* (борим се), *takmičiti se* (състезаваме се), *prepirati se* (препираме се) и т.д. Тук спадат и глаголите, които означават цвят, като *beleti se* (белея се), *crveneti se* (червенея се), както и онези с префикс *na-*, които показват, че действието е извършено до краен предел, до насищане, от типа на *najesti se* (наям се) (виж 16.3.5).

Незадължително *se*

9.9.2. Някои глаголи могат да бъдат непреходни или възвратни, без разлика в значението: *šetati* = *šetati se* (разхождам се), *brinuti* = *brinuti se* (грижа се), *žuriti* = *žuriti se* (бързам) и т.н.

9.9.3. Безлична употреба на глаголите. - Безлична или

безподложна (= без подлог) наричаме онази глаголна конструкция, в която няма определен подлог, извършител на действието. Такава конструкция съществува само в трето лице единствено число, а причастията (деятелни или страдателни) се употребяват в среден род единствено число.

Безлични глаголи

Някои непреходни или възвратни глаголи по своето основно значение са безлични и сами могат да съставят изречение, напр. *Sviće* (Съмва); *Grmi* (Гърми); *Pljušti* (Вали като из ведро); *Veje* (Духа); *Smrkava se* (мръква се) (в минало време: *Svitalo je* (Съмваше); *Grmelo je* (Гърмеше) и т.н.). Ако получат подлог, особено, когато са употребени в преносен смисъл, те стават лични, напр.:

Sviće dan (*Sviće zora*). (≈ Денят разсъмва (Зазорява се))

Iz brda su grmeli topovi. (От планината гърмяха оръдия)

Pljušte udarci sa svih strana. (Валят удари от всички страни)

9.9.3.1. Безлична употреба имаме в следните случаи:

Копулативни глаголи

(а) С някои копулативни глаголи, т.е. с онези, които без допълнение в сказуемото подчинените или съчинените изречения нямат пълен смисъл:

Ispalo je sasvim dobro. (Получи се много добре)

Čini se da je sve u redu. (Като че ли (сякаш) всичко е наред)

Izgleda da smo pogrešili (*Pogrešili smo*,

izgleda) (Изглежда сме сбъркали)

Значение на съществуване

(б) С глагола *imati* (има) (в сегашно време), респективно *biti* (в минало, в бъдеще време и в потенциал) със значение на съществуване (= английски *there is*, френски *il y a*, немски *es gibt*, руски *есть* и подобни).

Ima jedan problem. (Има един проблем)

Nema nikakvih problema. (Няма никакви проблеми)

Bilo je dosta ljudi na šetalištu. (Имаше доста хора по главната)

Biće velikih iznenađenja. (Ще има големи изненади)⁴⁴

(в) В съчетанието на наречие или прилагателно от среден род единствено число с глагола *biti* и датив, който изразява субективно чувство, напр.

Kako vam je ovde? - Lepo nam je. (Как се чувствате тук? - Добре ни е)

Vojnicima je bilo hladno. (На войниците им беше студено)

Bilo bi vam teže da ste sami. (Щеше да ви бъде по-трудно, ако бяхте сами)

Безлично *trebati*

9.9.3.2. Глаголът *trebati* (трябва) се употребява безлично (подобно на френския *falloir*), когато е в съчетание с друг

44 Както се вижда от примера, при тези глаголи съществителното по правило е в генитив, освен в сегашно време, в единствено число, и то само в положителната форма, ако съществителното е броимо (както тук *problem*). С неброимо съществително би се използвал генитив, напр. *Ima vode; Nema vode*.

глагол, напр.:

Treba da sačekamo. (Трябва да изчакаме)

Trebalo je odmah da me pozoveš. (Трябваше веднага да ме извикаш)

Ne bi trebalo da ja učestvujem u tome. (Не би трябвало аз да участвам в това)

В тези изречения лицето на извършителя на действието е показано в подчиненото изречение с конструкцията *da* + сегашно време (*da sačekamo*, *da pozoveš*, *da učestvujem*), а самият глагол *trebati* винаги е в трето лице единствено число.⁴⁵

С глагол в инфинитив, цялото сложно изречение е безлично, следователно, без определен извършител на действието:

Treba sačekati. (Трябва да се изчака)

Ne bi trebalo učestvovati u tome. (Не би трябвало да се участва в това)

Trebati с подлог

Ако *trebati* не е в съчетание с друг глагол, а със съществително или местоимение, които означават необходимо нещо, изменя се нормално във всички лица. При това съществителното или местоимението е в подлога, а лицето, на което нещото е необходимо, е в датив:

Treba mi tvoja pomoć. (Необходима ми е помощта ти)

Stare novine nikome ne trebaju. (Старите вестници не са нужни на никого)

Detetu su trebale nove cipele. (На детето му трябваха нови обувки)

45 Не са правилни формите с изменение на глагола *trebati*, каквито могат да се чуят от по-малко образовани хора: *Trebamo da sačekamo*; *Trebaó si da me pozoveš* и подобни.

Безлично значение

9.9.4. Безлично и пасивно SE. - Повечето преходни и непреходни глаголи могат да станат безлични, ако им се добави енклитичното местоимение *se*. Това е същото местоимение, което служи за образуване на възвратните глаголи (9.9.1), само че в този случай е само в трето лице единствено число. Примери:

Videlo se da je umoran. (Виждаше се, че е уморен)

U ovoj fabrici se malo radi. (В тази фабрика малко се работи)

Priča se da je zaljubljen. (Говори се, че е влюбен)

Sve se može kad se hoće. (поговорка) (≈ При добро желание всичко се постига)

Със съществително или прилагателно в датив безличното *se* показва, че лицето, обозначено с датив, желае да е готово или предразположено да извърши действието, обозначено с глагола. Оттук и изречения като:

Detetu se spava (На детето му се спи) (= *dete je pospano*) (= детето е сънливо).

Jedu mi se bombone (Ядат ми се бонбони) (= *osećam želju za bombonama*) (= изпитвам желание за бонбони).

Nama se nije izlazilo (Не ни се излизаше) (= *nismo imali volje da izađemo*) (= няхахме настроение да излизаме).

Пасивно значение

Употребено с преходен глагол и при посочване предмета на действие, безличното *se* получава **пасивно** значение, напр.:

Ova knjiga se lako čita. (Тази книга се чете)

леко)

Prodaje se motorni čamac. (Продава се моторна лодка)

Čarape se peru u mlakoj vodi. (Чорапите се перат в хладка вода)

Както би било и при глагола в пасив, предметът на действието в тези изречения е подлог (*knjiga, čamac, čarape*)

9.10. СТРАДАТЕЛЕН ЗАЛОГ (ПАСИВ)

Страдателният залог (пасивът) по принцип се образува както и в други езици, т.е. от минало страдателно причастие (пасивен партицип) и съответното време на глагола *biti*. Онова, което в активната конструкция би било допълнение (напр. *Urađiću posao na vreme* (Ще свърша работата на време)), в пасивната става подлог, както в:

Posao će biti urađen na vreme. (Работата ще бъде свършена на време)

Двояко значение на сегашно време

При това трябва да се обърне внимание на факта, че презенсът на пасива (*sam, si, je...* + минало страдателно причастие) може да има двояко значение. Той е истинско сегашно време само когато описва **състояние** или **особеност**, напр.:

Vrata su otvorena. (Вратата е отворена)

Staklo je premazano zaštitnim slojem.

(Стъклото е покрито със защитен слой)

Ако изразява действие, същата структура ще означава минало време:

Škola je otvorena 1932. godine. (Училището

е открито през 1932 год.)

За изразяване на сегашно действие най-често ще се употреби безлично-страдателното *se*, описано в предишния раздел, напр.:

Danas *se otvara škola* za strane jezike. (Днес се открива школа за чужди езици)

Ако става дума за обичайно действие, може да се употреби сегашно време от *bivati* (итеративен глагол срещу глагола *biti*):

Svako *biva nagrađen* prema zaslugama.
(Всеки бива награден според заслугите)

Извършител на действието

9.10.1. При употреба на пасив в сръбски рядко се посочва извършителят на действието (агенсът). Понякога, но само в официалната реч, той може да се въведе чрез структурата *od strane* + генитив (или само *od* + генитив), напр.:

Presuda je potvrđena *od (strane) Vrhovnog suda*. (Присъдата е потвърдена от Върховния съд)

За неодушевен извършител може да се употреби инструментал, напр.:

Grad je pogođen *zemljotresom*. (Градът е засегнат от земетресение)
Obuzet *radošću*, sve nas je počastio pićem.
(Обзет от радост, почерпи всички нас с питие)

Все пак, извършителят на действието най-често остава непосочен, понеже пасивът се употребява главно за действия, чийто извършител не се знае или не е важен. В езиците с фиксиран словоред пасивът често служи за преместване на извършителя на действието в т.нар. рематично положение, т.е. в тази част на изречението,

където пада логическото ударение. В сръбски такъв пасив (напр. „Amerika je otkrivena od strane Kolumba.“ (Америка е открита от страна на Колумб)) би звучал крайно неестествено. Вместо него би се употребило активно изречение, в което същият словоред е гарантиран от падежните окончания, които ясно показват кое е допълнението и кой – подлогът: *Ameriku je otkrio Kolumbo.* (Колумб е открил Америка)

9.11. ТИПОВЕ ИЗМЕНЕНИЯ НА ГЛАГОЛА

Между основата и личните окончания при различни глаголи се вмъкват различни гласни (напр. *ter-a-m* (карам), *ber-e-m* (бера), *žur-i-m* (бързам)). При това, фонетични промени могат да настъпят и в основата (напр. *uzeti: uzm-et* (взема), *peći: peč-et* (пека), *pek-u* (пекат), *pec-i* (печѝ)). Последствие от това е такова разнообразие, че в сръбски на практика не е възможно да се направи разпределение по спрежения, както да кажем в латинския или в романските езици. Граматиците, наистина, деляха глаголите на шест или седем „категории“ („vrste“), но всяка от тях има и подкатегории, понякога доста различни помежду си.

Инфинитив и 1 лице единствено число сегашно време

Вместо „категориите“ тук ще направим класификация според окончанието на инфинитива и първо лице единствено число сегашно време, форми, с които се представят глаголите във всеки по-добър речник. От тях могат да се получат и останалите форми на глагола, като се имат пред вид правилата, които дадохме в разделите 9.5 – 9.10.

В дадения по-долу преглед, за първи пример във

всеки образец на изменението посочваме инфинитива и презенса, за останалите – само инфинитива, освен ако в сегашно време не настъпват фонетични промени, като напр. йотация.

Производни с префикс

Трябва да се имам пред вид, че производните, получени с помощта на префикси, се изменят както и основният глагол, например, като *dati*, *dam* (дам) ще се изменят и *dodati* (добавя), *izdati* (издам (напр. книга)), *odati* (издам, предам), *predati* (предам), *prodati* (продам) и т.н.

За всеки тип посочваме и трето лице множествено число, което е важно заради основата, а освен това, и второ лице повелително наклонение, и минало страдателно причастие като форми, които често са неправилни. Подразбира се, че много глаголи нямат минало страдателно причастие, защото не са преходни.

9.11.1. Глаголи на **-ti**

9.11.1.1. Инфинитив на **-ati**, сегашно време на **-am**: *pitati*, *pitam* (питам); така също и *dati* (дам), *gledati* (гледам), *znati* (знам), *slušati* (слушам), *igrati* (играя, танцувам), *čuvati* (пазя), *spavati* (спя), *uvažavati* (вземам пред вид), *navikavati* (привиквам) и т.н.

3 л. множествено число сегашно време: *pitaju*

Повелително наклонение: *pitaj*

Минало страдателно причастие: *pitan*, *-a*, *-o*

9.11.1.2. **-ati**, **-em**: (А) *orati*, *orem* (ора); а също и *kašljati* (кашлям), *lajati* (лая), *počinjati* (започвам), *rvati se* (боря се) и т.н.

(Б) с йотация: *pisati*, *pišem* (пиша); а също и *kretati*

– *krećem* (тръгвам), *glodati* – *glodem* (глозгам), *vezati* – *vežem* (връзвам), *plakati* – *plačem* (плача), *lagati* – *lažem* (лъжа), *deformisati* – *deformišem* (деформирам), *kapati* – *kaplјem* (капя), *hramati* – *hramlјem* (куцам) и т.н.

(В) с изменение на основата в сегашно време: *zvati* – *zovem* (зова, наричам), *brati* – *berem* (бера), *prati* – *perem* (пера), *klati* – *kolјem* (коля) и т.н.;

3 л. мн. ч.: *oru, pišu, zovu*

Повел. накл.: *ori, piši, zovi*

Мин. стр. прич.: *oran, pisan, zvan*

9.11.1.3. -ati, -im: *držati, držim* (държа); а също и *ležati* (лежа), *čučati* (клеча), *blejati* (блея), *zaspati* (заспя), *pljuštati* (валя из ведро), *zviždati* (свиря), *bojati se* (боя се) и т.н.
Неправилно: *stajati* (освен *stojati*) – *stojim* (стоя).

3 л. мн. ч.: *drže*

Повел. накл.: *drži*

Мин. стр. прич.: *držan*

9.11.1.4. -ovati, -ujem: *poštovati, poštujem* (уважавам); а също и *kupovati* (купувам), *verovati* (вярвам), *putovati* (пътувам), *trgovati* (тръгувам), *mirovati* (мирувам), *kovati* (кова), *psovati* (псувам), *trovati* (тровя), *napredovati* (напредвам), *razlikovati* (различавам) и т.н.

3 л. мн. ч.: *poštuju*

Повел. накл.: *poštuj*

Мин. стр. прич.: *poštovan*.

9.11.1.5. -evati, -ujem: *bičevati, bičujem* (бичувам); а също и *kralјevati* (кралувам, царувам), *carevati* (царувам), *prijateljevati* (имаю приятелство), *mačevati* (фехтувам се) и т.н.

3 л. мн. ч.: *bičuju*

Повел. накл.: *bičuj*

Мин. стр. прич.: *bičevan*.

ВНИМАНИЕ: глаголи като *uspévati* (успявам), *zagrévati* (затоплям), *ismévati* (осмивам), *zahtévati* (изисквам) и т.н. имат сегашно време *uspevam, zagrevam* и т.н., следователно принадлежат към типа *-ati, -am* (9.11.1.1).

9.11.1.6. -avati, -ajem: *davati, dajem* (давам); а също и *udavati* (омъжвам), *poznavati* (познавам), *priznavati* (признавам) и т.н.

3 л. мн. ч.: *daju*

Повел. накл.: *daji*⁴⁶

Мин. стр. прич.: *davan*.

9.11.1.7. -ivati, -ujem: *darivati, darujem* (дарявам); а също и *kazivati* (казвам), *oplakivati* (оплаквам), *zagađivati* (замърсявам), *pobeđivati* (побеждавам), *dobacivati* (подхвърлям, подмятам), *objavljivati* (публикувам), *sahranjivati* (погребвам) и т.н.

3 л. мн. ч.: *daruju*

Повел. накл.: *daruj*

Мин. стр. прич.: *darivan*.

ВНИМАНИЕ: глаголи като *osnívati* (основавам), *dozívati* (повиквам), *potkívati* (подковавам), *zalívati* (поливам) и т.н. имат сегашно време *osnivam, dozivam* и т.н., следователно принадлежат към типа *-ati, -am* (9.11.1.1).

9.11.1.8. -uvati, -ujem: *pljuvati, pljujem* (плюя); а също и

46 Този императив е съвсем необичаен и вместо него се употребява императив от свършените глаголи *dati (daj), poznati (poznaj)* и т.н.

bljuvati (повръщам), *kljuvati* (кълва).

3 л. мн. ч.: *pljuju*

Повел. накл.: *pljuj*

Мин. стр. прич.: *pljuvan*.

ВНИМАНИЕ: глаголи като *duvati* (духам), *čuvati* (пазя), *obuvati* (обувам), *izuvati* (събувам) и т.н. имат сегашно време *duvam*, *čuvam* и т.н., следователно принадлежат към типа *-ati*, *-am* (9.11.1.1).

9.11.2. Глаголи на *-eti*

9.11.2.1. -eti, -em: (А) с *-e-* във всички форми: *umeti*, *umem* (умея); а също и *smeti* (смея, позволено ми е), *rozumeti* (разбирам), *uspeti* (успея), *dospeti* (смогна), *prispeti* (пристигна), *naspeti* (хрумне ми).

3 л. мн. ч.: *umeju*

Повел. накл.: *umej*

Мин. деятелно причастие: *umeo*, *umela*, *umelo*

Мин. стр. прич.: няма.

(Б) Без *-e-* в 3 лице множествено число, повелително наклонение и минало деятелно причастие: *umreti*, *umrem* (умра); а също и *dopreti* (достигна), *upreti* (насоча), *nadreti* (нахлуя) и още няколко по-редки.

3 л. мн. ч.: *umru*

Повел. накл.: *umri*

Мин. деятелно причастие: *umro*, *umrla*, *umrlo*

Мин. стр. прич.: няма.

ЗАБЕЛЕЖКА: така се изменят и *nazreti* (съзря), *prezreti* (презря), но в миналото деятелно причастие пазят *-e-*: *nazreo*, *-ela*, *-elo*, *prezreo*, *-ela*, *-elo*.

(В) С изменение на основата в сегашно време: *uzeti*, *uzmem* (взема); *oteti*, *otmem* (отнема); *zapeti*, *zapnem* (запъна); *popeti*, *popnem* (кача); *početi*, *počnem* (почна);

začeti, začnem (започна); *kleti, kunem* (кълна); *mleti, meljem* (меля); *peti, penjem* (качвам); *doneti, donesem* (донеса) (и другите на *-neti, -nesem*) и т.н.

3 л. мн. ч.: *uzmi, otmi, zapni, popni, počni, začni, kuni, melji, donesu* и т.н.

Повел. накл.: *uzmi, otmi, zapni, popni, počni, začni, kuni, melji, donesi* и т.н.

Мин. стр. прич.: *uzet, otet, zapet, popet, počet, začet, klet, donet* изключение е *mleven* (млян) от *mleti*.

9.11.2.2. -eti, -im: *videti, vidim* (виждам; видя); а също и *želeti* (желая), *trpeti* (търпя, страдам), *živeti* (живея), *goreti* (горя), *leteti* (летя), *ogladneti* (огладнея), *vrteti* (въртя), *smrdeti* (смърдя) и т.н.

3 л. мн. ч.: *vide*

Повел. накл.: *vidi*

Мин. стр. прич.: *viđen, željen, (pre)trpljen* (изтърпян), *(do)življen* (преживян); останалите нямат минало страдателно причастие.

9.11.3. Глаголи на *-iti*

9.11.3.1. -eti, -im: *nositi, nosim* (нося); а също и *gasiti* (гася), *voziti* (карам, возя), *krojiti* (кроя), *moliti* (моля), *krstiti* (кръстя), *graditi* (строя), *ljubiti* (целувам), *misлити* (мисля), *žuriti* (бързам), *govoriti* (говоря), *skočiti* (скоча), *tumačiti* (тълкувам, превеждам), *trošiti* (харча) и т.н.

3 л. мн. ч.: *nose*

Повел. накл.: *nosi*

Мин. стр. прич.: *nošen*

9.11.3.2. -eti, -ijem: *biti, bijem* (бия); а също и *piti (pijem)* (пия), *viti* (вия), *liti* (лея), *šiti* (шия), *kriti* (крия), *umiti* (умия)

и т.н.

3 л. мн. ч.: *biju*

Повел. накл.: *bij*

Мин. стр. прич.: *bijen* (бит), *(raz)vijen* (развит), но *liven* (лят), *šiven* (шит), *(sa)kriven* (скрит), *umiven* (умит)

ЗАБЕЛЕЖКА: всеки от тези глаголи има доста производни с префикси: *ubiti* (убия), *dobiti* (получа), *razbiti* (счупя) и т.н.; *popiti* (изпия), *ispiti* (изпия), *napiti se* (напия се) и т.н.; *razviti* (развия), *saviti* (свия), *naviti* (навия) и т.н.; *izliti* (излея), *uliti* (налея), *proliti* (разлея) и т.н.; *sašiti* (ушия), *ušiti* (зашия) и т.н.; *sakriti* (скрия), *pokriti* (покроя), *otkriti* (откроя) и т.н.

9.11.4. Глаголи на *-uti*

9.11.4.1. **-uti, -ujem**: *čuti, čujem* (чувам; чуя); а също и *obuti* (обуя), *izuti* (събуя) и няколко други.

3 л. мн. ч.: *čiju*

Повел. накл.: *čuj*

Мин. стр. прич.: *čiven* (днес само като същинско прилагателно, виж 9.8.2.3), *obuven, izuven* и т.н.

9.11.4.2. **-nuti, -nem**: *dirnuti, dirnem* (докосна); а също и *nagnuti* (наведа), *upregnuti* (впрегна), *trgnuti* (дръпна), *pljunuti* (изплюя), *tonuti* (потъвам), *ginuti* (гина), *venuti* (вехна), *viknuti* (викна), *šapnuti* (прошепна) и т.н., както и *taknuti* (мръдна, поместя), *taknuti* (пипна, докосна), *niknuti* (поникна), *naviknuti* (навикна, привикна), *puknuti* (пукна се), *crknuti* (пукна, умра) и т.н., които имат алтернативен инфинитив на *-ći* (виж 9.11.7.1).

3 л. мн. ч.: *dirnu*

Повел. накл.: *dirni*

Мин. стр. прич.: *dirnut*

ЗАБЕЛЕЖКА: така се изменя и глаголът *stati*, *stanem* (стана; спра) (някогашен *stanuti*) и неговите производни с префикс *postati* (стана (някакъв)), *zastati* (спра; заваря), *prestati* (престана, спра), *ustati* (стана (изправя се)) и т.н., но миналото деятелно причастие е *stao*, *stala*, *stalo*; няма минало страдателно причастие.

За глаголите на *-suti* виж 9.12.

9.11.5. Глаголи на *-sti*. - Всички имат сегашно време на *-em*, *-eš*, *-e*, *-emo*, *-ete*, *-u*, но пред окончанието се появяват различни съгласни, които не са видими в инфинитива. Миналото страдателно причастие, ако има такова, е с окончание *-en*.

9.11.5.1. plesti, pletem (плета), а също и *omesti* (измета;; попреча), *cvasti* (цъфтя) и т.н.

Повел. накл.: *pleti*

Мин. деятелно причастие: *pleo*, *-la*, *-lo*

Мин. стр. прич.: *pleten*

9.11.5.2. sresti, sretem (срещна) и т.н.

Повел. накл.: *sretni*

Мин. деятелно причастие: *sreo*

Мин. стр. прич.: няма

9.11.5.3. dovesti, dovedem (доведа) (и други на *-vesti*, свършен вид срещу *voditi* (вода)), а също и *jesti* (ям), *presti* (преда), *krasti* (крада) и т.н.

Повел. накл.: *dovedi*

Мин. деятелно причастие: *doveo*

Мин. стр. прич.: *doveden*

9.11.5.4. dovesti, dovezem (докарам) (и други на *-vesti*,

свършен вид срещу *voziti* (карам, возя)), а също и *vésti* – *vezem* (бродирам), *gristi* (гриза), *musti* (доя) и т.н.

Повел. накл.: *dovezi*

Мин. деятелно причастие: *dovezao*

Мин. стр. прич.: *dovezen*

9.11.5.6. pasti, padnem (падна)(и други на *-pasti*), а също и *sesti* (седна).

Повел. накл.: *padni* (но *sedi*, освен *sedni*)

Мин. деятелно причастие: *paο*

Мин. стр. прич.: няма (но от преходния *napasti* (нападна) е *napadnut*)

9.11.5.7. tresti, tresem (треса; тръскам), а също и *spásti* – *spásem* (спася)⁴⁷, *pásti* (паса) – *pásem* (= ям трева и други растения, за животни).

Повел. накл.: *tresi*

Мин. деятелно причастие: *tresao*

Мин. стр. прич.: *tresen*

9.11.5.8. rasti, rastem (раста) (и други на *-rasti*).

Повел. накл.: *rasti*

Мин. деятелно причастие: *rastao*

Мин. стр. прич.: няма

9.11.5.9. crpsti, crpem (изгребвам, изпомпвам), а също и производното с префикс *iscrpsti* (изчерпя, изтощя).

Повел. накл.: *crpi*

Мин. деятелно причастие: *crpaο*

47 Този глагол в по-ново време се явява във форма *spasiti* – *spasim*, *oni spase*, с минало деятелно причастие *spasio*, страдателно *spašen* (като типа *nositi*, виж по-горе). Друго е *spàsti* – *spàdnem* (смъкна, падна) от *pasti* – *padnem* с префикс *s-*.

Мин. стр. прич.: *crpen*⁴⁸

9.11.5.10. grepsti, grebem (дращя, дера), а също и *ogrepsti* (одраскам), *dupsti* (дълбая), *izdupsti* (издълбая).

Повел. накл.: *grebi*

Мин. деятелно причастие: *grebao*

Мин. стр. прич.: *greben*⁴⁹

9.11.6. Глаголи на *-rti* (сричкотворно *r*)

trti, trem и **tarem** (трия, търкам),₂ подобно и производните с префикс *potrti* (затрия), *zatrti* (затрия, унищожа), *satrti* (затрия; залича), *utrti* (утъпча); *zastrti* (освен *zastreti*) *zastrem* (застеля), *prostrti* (освен *prostreti*) *prostrem* (простра; покроя)

Повел. накл.: *tari*

Мин. деятелно причастие: *tro, trla, trlo*

Мин. стр. прич.: *trven* и *trt*

9.11.7. Глаголи на *-ći*

9.11.7.1. maći, maknem (мръдна, поместя), а също и *taći* (пипна, докосна), *nići* (поникна), *navići* (навикна, привикна), *pući* (пукна), *crći* (пукна, умра) (виж по-горе за глаголите на *-nuti, -nem*)

3 л. мн. ч.: *maknu*

Повел. накл.: *makni*

Мин. деят. прич.: *makao*

Мин. стр. прич.: *maknut*

48 Днес по-често във формата *(is)crpiti*, *(is)crpim* с минало страдателно причастие *(is)crpljen*.

49 Вместо *grepsti* днес по-често се среща *grebati* – *grebem*, минало страдателно причастие *greban*, вместо *(iz)dupsti* по-често се среща *(iz)dubiti* – *(iz)dubim* с минало страдателно причастие *(iz)dubljen*.

9.11.7.2. dići, dignem (вдигна), а също и *stići* (стигна), *potoći* (помогна), *leći* (легна), *pobeći* (побегна), *izbeći* (избегна) и т.н.

3 л. мн. ч.: *dignu*

Повел. накл.: *digni*

Мин. деят. прич.: *digao*

Мин. стр. прич.: *dignut*

9.11.7.3. peći, pečem (пека), а също и *seći* (сека, режа), *teći* (тека), *tući* (бия), *vući* (влека, влача) (и другите на -*vući*), *obići* (облека) и т.н.

3 л. мн. ч.: *peku*

Повел. накл.: *peci*

Мин. деят. прич.: *pekao*

Мин. стр. прич.: *pečen*

9.11.7.4. strići, strižem (стрижа)

3 л. мн. ч.: *strigu*

Повел. накл.: *strizi*

Мин. деят. прич.: *strigao*

Мин. стр. прич.: *strižen*

9.11.7.5. ići, idem (идвам, вървя, ходя, отивам), а също и *otići, odem* (отида) или *otidem* (второто днес е предимно книжно или диалектно).

Другите глаголи с основа от глагола *ići* имат *đ* в сегашно време: *izići, izidem* (изляза) (също *izaći, izadem*), *prići – pridem* (приблизжа се), *sići – siđem* (сляза), *doći – dođem* (дойда), *obići – obidem* (посетя), *naći – naidem* (попадна), *preći – pređem* (премина), *proći – prođem* (мина), *ući – uđem* (вляза), *naći – nađem* (намеря, открия) и т.н.

3 л. мн. ч. е *idu, odu* или *otidu, izidu (izađu), pridu, siđu, dođu* и т.н.

Повелително наклонение е *idi, odi, otidi, iziđi (izađi), priđi, siđi, dođi* и т.н.

Сегашно деятелно причастие е *išao (išla, išlo), otišao, izišao/izašao, prišao, sišao, došao* и т.н.

Минало деепричастие е *išavši, otišavši, izišavši/izašavši, prišavši, sišavši, došavši* и т.н.

Минало страдателно причастие от *preći* е *pređen*, от *naći* е *nađen*; повечето от останалите глаголи са непреходни.

9.12. НЕПРАВИЛНИ ГЛАГОЛИ

Извън горепосочените образци на изменението остават няколко по-обичайни глагола:

- **zreti**, *zrim* (зрея), *zriš...* и по-рядко *zrem, zreš...*; 3 лице множествено число е *zru*, минало деятелно причастие *zreo, zrela, zrelo*. Също и свършените *dozreti* (дозрея), *sazreti* (узрея), *prezreti* (презрея)⁵⁰, с минало деепричастие *dozrevši* и т.н.

- **prosuti**, *prospem* (изсипя, излея), 3 л. мн. ч. *prospu*, повел. накл. *prospi*, минало деятелно причастие *prosuo, -la, -lo*, минало деепричастие *prosuvši*, минало страдателно причастие *prosut, -a, -o*. Така се изменят и други глаголи на *-suti, -spem* (префиксални свършени срещу несвършения *sipati* (сипвам)): *posuti* (посипя), *nasuti* (насипя, наля), *zasuti* (засипя), *dosuti* (досипя, долея), *rasuti* (разсипя), *obasuti* (обсипя) и т.н.

- **slati**, *šaljem* (изпращам), 3 л. мн. ч. *šalju*, повел. накл. *šalji*, минало деятелно причастие *slao, -la, -lo*, минало

50 *Prezreti, prezrim* със значение 'да стана прекалено зрял': да се прави разлика с *prezreti, prezrem* (презра) (виж 9.11.2.1) със значение, което съответства на съществителното *prezir* (презрение).

страдателно причастие *slat*, -a, -o и *slan*, -a, -o. Свършеният *poslati* (изпратя) има сегашно време *pošaljem* и *pošljem*, 3 л. мн. ч. *pošalju* и *pošlju*, повел. накл. *pošalji* и *pošlji*, мин. деят. прич. *poslao*, -la, -lo, мин. дееприч. *poslavši*, мин. страд. прич. *poslan*, -a, -o и *poslat*, -a, -o. Така се изменят и *odaslati* (изпращам), *razaslati* (разпращам).

- **žneti**, *žanjem* (жъна) и по-рядко *žnjem*, 3 л. мн. ч. *ž(a)nju*, повел. накл. *ž(a)nji*, минало деятелно причастие *žeo*, -la и *žnjeo*, -la, минало страдателно причастие *žnjeven*, -a, -o. Така се изменя и свършеният *požneti* (пожъна) (рядко *požeti*), *pož(a)njem*, мин. дееприч. *požnjevši* (рядко *poževši*), мин. страд. прич. *požnjeven*.

- **imati**, *imat* (имам) се изменя като другите глаголи на -ati, -am (виж 9.11.1.1), само че няма минало страдателно причастие. В сегашно време обаче, има специални отрицателни форми:

<i>nemat</i>	<i>nemato</i>
--------------	---------------

<i>nemaš</i>	<i>nemate</i>
--------------	---------------

<i>nema</i> ⁵¹	<i>nemaju</i>
---------------------------	---------------

- **moći** (мога) има неправилно сегашно време:

<i>mogu</i>	<i>možemo</i>
-------------	---------------

<i>možeš</i>	<i>možete</i>
--------------	---------------

<i>može</i>	<i>mogu</i>
-------------	-------------

Миналото деятелно причастие е *mogao*; няма нито повелително наклонение, нито минало страдателно

51 Употребява се и като отрицание на екзистенциално *ima* (= *there is, il y a, es gibt*), напр. *Nema benzina na pumpi* (няма бензин на бензиностанцията) или във фамилиарния израз *nema veze* (няма значение) (= *nije važno* (не е важно)). В минало и бъдеще време този глагол има обичайната отрицателна форма: *nisam imao, neće imati*.

причастие.

9.13. СПОМАГАТЕЛНИ ГЛАГОЛИ

Спомагателните глаголи са *biti* (съм) и *hteti* (ща).

Три форми за сегашно време на *biti*

Глаголът *biti* има две, респективно три форми за сегашно време: несвършена пълна форма *jesam*, енклитична *sam* (виж 3.3.3.2) и свършена форма за сегашно време *budem*⁵².

<i>jesam</i>	<i>jesmo</i>	<i>sam</i>	<i>smo</i>	<i>budem</i>	<i>budemo</i>
<i>jesi</i>	<i>jeste</i>	<i>si</i>	<i>ste</i>	<i>budeš</i>	<i>budete</i>
<i>jest(e)</i>	<i>jesu</i>	<i>je</i>	<i>su</i>	<i>bude</i>	<i>budu</i>

Употреба на по-кратката форма

Енклитичната форма *sam*, *si* и т.н. се употребява след думи с ударение, напр. *Mi smo ovde* (ние сме тук), *Svi su zadovoljni* (всички са доволни), *Kraj tebe sam* (до теб съм) и подобни. Специална употреба има с миналото деятелно причастие за образуване на минало време (перфект) (*došao sam* (дойдох) и т.н., виж 9.6.4).

Употреба на по-дългата форма

52 Някои граматичници говорят за отделен глагол *jesam*, който има само сегашно време (няма инфинитив), а за истинско сегашно време от *biti* смятат *budem*. Смятаме, че такова разграничаване не е оправдано, защото на изреченията с глагола *biti* в минало или бъдеще време (напр. *Bio sam spreman* (бях готов), *Biću spreman* (ще съм готов)) в сегашно време отговарят форми с *(je)sam* (*Spreman sam*), а **Budem spreman* (*бъда готов) не е възможно. Поради това в речниците думата *jesam* винаги има препратка към *biti*.

9.13.1. Формата с ударение в трето лице единствено число първоначално е гласяла *jest*, докато днес значително по-обичайна е формата *jeste*. Формите с ударение се употребяват в четири случая:

(1) За задаване на въпрос в сегашно време (в случай, че не използваме конструкцията *da li*, виж 9.2). При това трето лице единствено число пред *li* се редуцира до *je*, което в този случай е с ударение. Примери:

Jesam li dobro uradio? (Добре ли направих?)

Je li stigao šef? (Пристигна ли шефът?)

Je li zadovoljan? (Доволен ли е?)

Jesmo li svi ovde? (Всички ли сме тук?)

Jeste li se odmorili? (Отпочинахте ли си?)

(2) Ако е отпаднала субстантивната част на сказуемото или миналото деятелно причастие след спомагателния глагол:

- Jesu li svi ovde? – *Jesu*. (Всички ли са тук?)

- Да)

Ja nisam ništa pio te noći, ali moji drugovi
jesu (= pili su). (Аз не пий нищо тази нощ,
но моите приятели пиха)

(3) Ако на глагола *biti* се придава особено ударение, напр.:

Ja *jesam* za demokratiju, ali ovo je previše.

(Аз *съм* за демокрация, но това е прекалено)

Jeste majstor taj Pera, mora mu se priznati!

(Този Пера, трябва да му се признае,
наистина е майстор!)

(4) Ако глаголят *biti* се окаже далеч от второто място в изречението, така че не може да се употреби енклитика:

Najveći filmski komičar svih vremena, po jednoglasnom mišljenju kritičara, *jeste* Čarli Čaplin. (Най-големият филмов комик на всички времена, според единодушното мнение на критиците, е Чарли Чаплин)

Отрицателна форма за сегашно време на *biti*

9.13.1.1. Съществуват специални отрицателни форми в сегашно време:

<i>nisam</i>	<i>nismo</i>
<i>nisi</i>	<i>niste</i>
<i>nije</i>	<i>nisu</i>

Употреба на формата за сегашно време *budem*

9.13.1.2. Свършената форма за сегашно време *budem*, *budeš* и т.н., както и сегашното време на свършените глаголи (виж 9.4.4), не се среща в неподчинено изречение, а само в подчинено, където се отнася за бъдеще или за относително бъдеще:

Izaći ćemo kad *bude* toplije. (Ще излезем, когато стане по-топло)

Ako *budeš* neposlušna (*Budeš* li neposlušna), kazniću te. (Ако бъдеш непослушна, ще те накажа)

Kao dete želeo sam da *budem* pilot. (Като дете исках да стана пилот)

Като спомагателен глагол служи за образуване на футурум II (виж 9.7).

Прости времена от *biti*

9.13.1.3. Останалите прости форми на глагола *biti*

АОРИСТ

bih *bismo*

bi *biste*

bi *biše*

ИМПЕРФЕКТ

bejah, *beh* *bejasmo,* *besmo*

bejaše, *beše* *bejaste,* *beste*

bejaše, *beše* *bejahu,* *behu*

ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

budi

(neka bude)

budimo

budite

(neka budu)

Минало деятелно причастие: *bio, bila, bilo* мн.ч. *bili, bile, bila*.

Сегашно деепричастие: *budući*⁵³.

Аорист се употребява самостоятелно много малко, но като спомагателен глагол служи за образуване на условно наклонение (виж 9.5.2), в който случай 3 лице множествено число гласи *bi*.

Сегашното деепричастие се употребява главно в рамките на съюза *budući da* (= *pošto, s obzirom na to da* [тъй като, понеже]), изразяващ причинно отношение.

Сложни времена на *biti*

9.13.1.4. Сложни форми на глагола *biti*:

ФУТУРУМ

ПЕРФЕКТ

⁵³ Няма минало страдателно причастие, тъй като глаголт не е преходен. Миналото деепричастие би гласяло *bivši*, но днес не се употребява с тази функция, а като прилагателно (*bivši, -a, -e*), със значение 'придъшен', 'някогашен' (бивш).

<i>biću</i>	<i>bićemo</i>	<i>bio/bila sam</i>	<i>bili/bile smo</i>
<i>bićeš</i>	<i>bićete</i>	<i>bio/bila/bilo si</i>	<i>bili/bile/bila ste</i>
<i>biće</i>	<i>biće</i>	<i>bio/bila/bilo je</i>	<i>bili/bile/bila su</i>

УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ

<i>bio/bila sam</i>	<i>bili/bile bismo</i>
<i>bio/bila/bilo si</i>	<i>bili/bile/bila biste</i>
<i>bio/bila/bilo je</i>	<i>bili/bile/bila bi</i>

ФУТУРУМ II

<i>budem bio/bila</i>	<i>budemo bili/bile</i>
<i>budeš bio/bila/bilo</i>	<i>budete bili/bile/bila</i>
<i>bude bio/bila/bilo</i>	<i>budu bili/bile/bila</i>

Ако има предшестващ подлог или някоя друга дума с ударение, енклитиката ще дойде пред миналото деятелно причастие [или инфинитива]: *ja ću biti* (аз ще бъда), *možda ćemo biti* (може би ще бъдем); *ja sam bio* (аз съм бил; аз бях), *ovde smo bili* (тук бяхме); *već bih bila* (вече бих била; вече щях да бъда), *svi biste bili* (всички бихте били; всички щяхте да бъдете) и т.н.

Футурум втори от *biti* се употребява рядко, тъй като значението му е същото като на самата форма *budem*: *kad budeš bio gotov = kad budeš gotov* (когато бъдеш (станеш) готов).

По-дълга и по-кратка форма за сегашно време

9.13.2. Глаголът *hteti* има пълна и енклитична форма за сегашно време. Първо лице единствено число окончава на

-и, както и при глагола *moći* (виж 9.6.1, 9.12):

<i>hoću</i>	<i>hoćemo</i>	<i>ću</i>	<i>ćemo</i>
<i>hoćeš</i>	<i>hoćete</i>	<i>ćeš</i>	<i>ćete</i>
<i>hoće</i>	<i>hoće</i>	<i>će</i>	<i>ćete</i>

Формата *ću*, *ćeš* и т.н. служи изключително за образуване на бъдеще време. Формата *hoću*, *hoćeš* и т.н. се употребява със значение 'želeť', а като спомагателен глагол – само във въпросителната форма за бъдеще време (*Hoću li te videti?*, *Hoćete li doći?* виж 9.6.6.2).

Отрицателна форма за сегашно време на *hteti*

9.13.2.1. Има специална отрицателна форма за сегашно време:

<i>neću</i>	<i>nećemo</i>
<i>nećeš</i>	<i>nećete</i>
<i>neće</i>	<i>neće</i>

Тези форми пред инфинитива служат за образуване на отрицателно бъдеще време (*Sutra neću raditi* (Утре няма да работя)). Пред конструкцията *da* + сегашно време имат значение на желание (*Neću da radim* = Ne želim da radim (Не ща да работя)), макар че в разговорната реч и тази конструкция се чува със значение на бъдеще време.

Същата семантична разлика, в зависимост от предшестващото изречение, може да се появи и при самостоятелно употребен глагол *hteti*:

- Hoćeš li raditi sutra? - *Neću* (= Neću raditi).
- (- Ще работиш ли утре? - Не)
- Metni igračke na mesto! - *Neću!* (= Ne želim).
- (Постави играчките на мястото им! - Не ща)

Аорист на *hteti*

9.13.2.2. От другите прости времена донякъде се употребява само аорист, с по две форми:

htedoh, hteh *htedosmo, htesmo*

htede, hte *htedoste, hteste*

htede, hte *htedoše, hteše*

Минало деятелно причастие: *hteo, htela, htelo*, мн.ч.
hteli, htele, htela

Минало страдателно причастие: няма

Сегашно деепричастие: *hoteči*

Минало деепричастие: *htevši*

9.13.2.3. Сложни форми на *hteti*

БЪДЕЩЕ ВРЕМЕ

hteću *htećemo*

htećeš *htećete*

hteće *hteće*

ПЕРФЕКТ

hteo/htela sam *hteli/htele smo*

hteo/htela/htelo si *hteli/htele/htela ste*

hteo/htela/htelo je *hteli/htele/htela su*

УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ

hteo/htela bih *hteli/htele bismo*

hteo/htela/htelo bi *hteli/htele/htela biste*

hteo/htela/htelo bi hteli/htele/htela bi

ФУТУРУМ II

budem hteo/htela budemo hteli/htele

budeš hteo/htela/htelo budete hteli/htele/htela

bude hteo/htela/htelo budu hteli/htele/htela

Местоположение на енклитиката

Ако има предшестваш подлог или някоя друга дума с ударение, енклитиката ще дойде пред миналото деятелно причастие [или инфинитива]: бъдеще време *ja ću hteti* (аз ще искам) и т.н., перфект *svi smo hteli* (всички сме искали; всички искахме) и т.н., условно наклонение *možda biste hteli* (сигурно бихте искали) и т.н., отрицателен перфект *nisam hteo* (не съм искал; не исках) и т.н., отрицателно условно наклонение *ne bih hteo* (не бих искал) и т.н.

10. НАРЕЧИЯ

10.1. ФУНКЦИЯ НА НАРЕЧИЯТА

Наречията са неизменяеми думи (само че някои от тях се степенуват, виж 10.6 по-долу), които поясняват (модифицират) отделни думи или цели изречения.

Наречия, отнасящи се към изречение

Наречия, които се отнасят към изречение, имаме например в:

Ukratko, cilj je postignut. (С две думи, целта е постигната)

Srećom niko nije povređen. (За щастие, никой не пострада)

Vi ste *verovatno* negde pogrešili (Вие, вероятно, някъде сте сгрешили)⁵⁴.

Наречието най-често поясняват **глагола**, както в:

Svedok je govorio tiho i ubedljivo.

(Свидетелят говореше тихо и убедително)

а също така може да пояснява и **прилагателно**, както в:

Zaključak je potpuno jasan. (Заклучението е напълно ясно)

54 Такива наречия някои граматичи причисляват към частиците (виж 13.1), но с това частиците стават несъразмерно голяма категория. Основание за причисляване към наречията виждаме в това че много наречия, отнасящи се към изречения, възникват от среден род на прилагателни, т.е. както онези, които поясняват отделни думи (виж 10.2): такива са *verovatno*, *očigledno*, *sigurno*, *nesumnjivo*, *neosporno*, *navodno*, *jednostavno*, *konačno* и други. Често пъти едно и също наречие, в зависимост от контекста, може да пояснява изречение (напр. *To jednostavno nije tačno*) или отделна дума (напр. *Zadatak se rešava jednostavno*).

или друго **наречие**, както в:

Vratio se *vrlo* rano. (Върна се много рано)

Освен това, наречията за количество могат да стоят пред съществителни или местоимения-съществителни, за което виж следващия раздел.

10.2. ЗНАЧЕНИЕ НА НАРЕЧИЯТА

Класификация според значението

Според значението си наречията обикновено се делят на:

- наречия за **място**, напр. *ovde* (тук), *tamo* (там), *blizu* (близо), *gore* (горе), *dole* (долу), *uvis* (нагоре), *napred* (напред), *naokolo* (наоколо), *mestimično* (тук-там, на места) и т.н., заедно с въпросителните наречия като *gde* (къде), *kud(a)* (накъде), *odakle* (откъде) и т.н.;

- наречия за **време**, напр. *sad(a)* (сега), *nekad(a)* (някога), *sutra* (утре), *dugo* (продължително), *davno* (отдавна), *često* (често), *odmah* (веднага), *večeras* (тази вечер), *zimi* (зиме, през зимата), *noću* (нощем), *lane* (лани, миналата година), *povremeno* (периодично, от време на време) и т.н., заедно с въпросителните наречия като *kad(a)* (кога), *otkad(a)* (откога), *dokle* (докога) и т.н.;

- наречия за **начин**, напр. *tako* (така), *nekako* (някак), *uspešno* (успешно), *pažljivo* (внимателно), *lako* (лесно), *neprimetno* (незабележимо), *junački* (героично), *stoječki* (стоешката, стоешком) и т.н., заедно с въпросителното *kako* (как);

- наречия за **количество**, напр. *malo* (малко), *mnogo* (много), *pomalo* (по малко), *nekoliko* (няколко), *suviše* (прекалено), *dosta* (доста), *sasvim* (съвсем), *nedovoljno* (недостатъчно) и т.н., заедно с въпросителното *koliko* (колко);

- наречия за **причина**, напр. *zato* (затова), *otuda* (оттук, следователно, поради това), *stoga* (затова, поради това) и т.н., заедно с въпросителното *zašto* (защо).

Наречия пред съществителни

Неопределено (неброимо) количество в сръбски много по-често се изразява с наречия за количество, след които стоят съществителни или местоимения-съществителни в генитив, отколкото с прилагателни, напр. *mnogo ljudi* (много хора), *malo vode* (малко вода), *previše uzbuđenja* (прекалено много възнения), *nekoliko pisama* (няколко писма), *mnogo toga* (доста), *dosta svega* (стига) и подобни.

10.3. НАРЕЧИЯ СПОРЕД ПРОИЗХОДА

Наречия от прилагателни

Повечето наречия са възникнали от други части на речта. Онези, които са произлезли от прилагателни, най-често имат формата за среден род единствено число на прилагателните, напр.:

ПРИЛАГАТЕЛНО	НАРЕЧИЕ
<i>brz</i> avion (бърз самолет)	<i>brzo</i> leti (бързо лети)
<i>lepa</i> devojka (хубаво момиче)	<i>lepo</i> si govorio (губаво си говорил)
<i>daleko</i> mesto (далечно място)	<i>odlazim</i> daleko (заминавам далеч)
<i>mirno</i> dete (мирно (спокойно) дете)	<i>sedi mirno</i> (седи мирно (спокойно))

Така възникват и от минали страдателни причастия, напр.

opravdano (се буні) (основателно (се възмущава)), *preterano* (glasан) (прекалено (шумен)), *uvređeno* (обидено), *oduševljeno* (въодушевлено) и подобни.

Наречията от прилагателни на *-ski* (*-čki*, *-ški*) са равни на мъжки род единствено число на прилагателните (с кратко крайно *-i*, вместо дълго), напр. (*borio se*) *lavovski* ((биеше се) лъвски), (*on živi*) *carski* ((той живее) царски), *matematički* (tačan) (математически (точен)), *vrački* (teško) (дяволски (трудно)).

10.4. АДВЕРБИАЛНИ СИСТЕМИ

Основи *ov-*, *t-*, *on-*

Много наречия имат обща основа с **местоимения**.

Тройната система, която видяхме при показателните местоимения с основи *ov-* (за близост до говорителя), *t-* (за близост до събеседника) и *on-* (за отдалеченост и от двамата), се появява и при наречията за място:

<i>gde?</i> (къде)	<i>ovde</i> (тук)	<i>tu</i> (тук)	<i>(onde)</i> , <i>tamo</i> (там)
<i>(kamo?)</i> , <i>kud(a)?</i> (къде, накъде)	<i>ovamo</i> (тук, насам)	<i>tamo</i> (там, натам)	<i>onamo</i> (там, натам)
<i>kud(a)?</i> (откъде, накъде) (= <i>kojīm</i> <i>putem?</i>) (по кой път, в коя посока)	<i>ovuda</i> (оттук)	<i>tuda</i> (нататък)	<i>onuda</i> (натам, нататък)

Наречия за място

Както се вижда от въпросителните наречия в първата колона, наречията в първия хоризонтален ред показват

място в пространството (напр. *Ja sam ovde* (Аз съм тук)), онези във втория ред – цел на движение (напр. *Dođi ovamo* (Ела насам (тук)), онези в третия ред – пътя, по който трябва да се мине (напр. *Prođi ovuda* (Мини оттук)). Правилността на системата е нарушена в две точки. Първо, формата *tamo* (натам) не означава вече само цел на движение, а и (отдалечено) място, вместо наречието *onde* (там), което днес се чувства архаично и книжно⁵⁵. Второ, въпросителното наречие *kuda?* (накъде) вече не означава само 'kojim putem?' (по кой път), а и 'prema kom cilju?' (към коя цел), вместо наречието *kamo* (накъде), което днес е предимно хърватско.

Наречия за начин

10.4.1. Същите три основи срещаме при наречията за начин и за количество:

<i>kako?</i> (как)	<i>ovako</i>	<i>tako</i>	<i>onako</i> (така)
	(така)	(така)	
<i>koliko?</i>	<i>ovoliko</i>	<i>toliko</i>	<i>onoliko</i>
(колко)	(толкова)	(толкова)	(толкова)

Например, учителя ще каже *Ovako se piše* (Така се пише) за думите, които самият той е написал на дъската, *Tako se piše*, гледайки онова, което ученикът пише в тетрадката, *Onako se piše*, посочвайки тетрадката на някой друг, по-отдалечен ученик. *Ovoliko novca* (Толкова пари) би се

⁵⁵ Тази разлика е започнала да се губи и при въпросителните наречия (първа колона) и при онези за близост (втора колона), затова в говоримата реч по-чести са формите като *Gde ideš?* или *On je došao ovde*. Граматиките обаче признават като правилни само формите за цел на движение, следователно *Kuda (kamo) ideš?* (Къде отиваш) и *On je došao ovamo* (Той дойде тук).

отнасяло за парите, които държа в ръка, *toliko novca* – за парите на моя събеседник, *onoliko novca* – за парите, които са далеч и от двамата или за които се сещаме от миналото. Когато пространствените отношения не са прецизирани, ще се употребят наречията *tako* и *toliko*, напр.

Kako je želeo, *tako* mu se i dogodilo. (Както искаше, така и му се случи)

Primeri ima *toliko* da ih je teško nabrojati.

(Примери има толкова (много), че е трудно да се изброят)

Наречия на *ne-*, *ni-*, *i-*, *sva-*

10.4.2. Със същата първа част, която видяхме при неопределените местоимения в 7.6, имаме и няколко наречия за място, време и начин:

gde? (къде)	kud(a)? (къе, накъде)	kad(a)? (кога)	kako? (как)
negde (някъде)	nekud(a) (някъде, нанякъде)	nekad(a) (някога)	nekako (някак)
(svagde), svuda(svukuda), (всякъде)	svud(a) (всякъде, навсякъде)	(svagda), uvek (всякога, винаги)	svakako (всякак)
nigde (никъде)	nikud(a) (никъде, наникъде)	nikad(a) (никога)	nikako (никак)
igde (където и да е; някъде)	ikud(a) (където и да е; някъде (нанякъде))	ikad(a) (когато и да е; някога)	ikako (както и да е; някак)

Наречията в първата колона показват място, а във втората – цел на движение. Вместо системните форми *svagde* (всякъде) и *svikuda* (навсякъде) днес много по-често се употребява наречието *svud(a)*. В третата колона *svagda* (всякога) е предимно архаично, отстъпвайки място на наречието *uvek* (винаги).

Отрицателни наречия

Наречията в четвъртия ред се употребяват с двойно отрицание:

Ne vidim ga nigde. (Не го виждам никъде)
Ne idem nikuda. (Не отивам никъде)
Nikada ga nisam video. (Никога не съм го виждал)
To nikada ne želim. (Никога не искам това
(изобщо не го искам))

Наречията от петия ред се срещат във въпроси или условни изречения:

Jesi li ga igde video? (Виждал ли си го някъде?)
Ako ikuda pođeš... (Ако заминеш
нанякъде...)
Noće li se to ikad završiti? (Това ще завърши
ли някога?)
Da sam ikako mogao, došao bih. (Ако можех,
щях да дойда)

10.5. СЛОЖНИ НАРЕЧИЯ

Сложните наречия възникват главно при сливане на предлог с някоя друга част на речта. Това може да бъде предлог + съществително, напр. *dogodine* (догодина),

izjutra (сутрин), *smesta* (веднага), *začudo* (за общо учудване), *pobogu* (за бога), *uvis* (нагоре), *nizbrdo* (надолу), *predveče* (привечер), *usput* (от *uz put*) (пътьом, по пътя) и т.н.; предлог + прилагателно, напр. *naveliko* (до голяма степен, много), *izdaleka* (отдалеч), *ubuduće* (в бъдеще), *ukratko* (накратко, с две думи), *doskora* (доскоро) и т.н.; предлог + наречие, напр. *zamalo* (насмалко), *unazad* (назад, заднешком), *odranije* (от по-рано), *naovamo* (насам), *otad* (и *od tada*) (оттогава); предлог + местоимение, както в *zatim* (след това), *potom* (после), *stoga* (затова), *nadasve* (повече от всичко, над всичко) и т.н.

Наречия с предлог

Някои наречия, в съчетание с предлог, променят формата си. Така

ВМЕСТО	СЕ КАЗВА
<i>*do gde</i>	<i>dokle</i> (докъде)
<i>*od gde</i>	<i>odakle</i> (откъде)
<i>*do ovde</i>	<i>dovde</i> (дотук)
<i>*od ovde</i>	<i>odavde</i> (оттук)
<i>*do tu</i>	<i>dotle</i> (дотук)
<i>*od tu</i>	<i>odatle</i> (оттук)
<i>*od dole</i>	<i>odozdo</i> (отдолу)

Подобно на това, макар че е възможно съчетание *do tamo* по-често се казва *donde* (дотам); вместо рядкото *od tamo*, по-добре е *odande* (оттам), а освен *odgore* имаме форма *odozgo* (отгоре).

10.6. СТЕПЕНУВАНЕ НА НАРЕЧИЯТА

Всички наречия, възникнали от качествени прилагателни, могат да се степенуват. Сравнителна степен винаги е равна на сравнителната степен на среден род на прилагателните, а превъзходната – на превъзходната степен на среден род (следователно, с добавяне на префикса *naj-* към сравнителната степен). Например, от наречията, които дадохме в 10.3, сравнителна и превъзходна степен биха гласели *brže/najbrže* (по-бързо/най-бързо), *lepše/najlepše* (по-хубаво/най-хубаво), *dalje/najdalje* (по-далеч/най-далеч; по-нататък/най-нататък), *mirnije/najmirnije* (по-спокойно/най-спокойно).

Неправилни форми за степенуване

С изменена основа са сравнителната и превъзходната степен на *dobro (bolje/najbolje)* (добре, по-добре, най-добре), *loše* или *rđavo (gore/najgore)* (зле, по-зле, най-зле), *mnogo (više/najviše)* (много, повече, най-много), *malo (manje/najmanje)* (малко, по-малко, най-малко). От наречието *blizu* (близо) степените на сравнение са *bliže* (по-близо) и *najbliže* (най-близо).

11. ПРЕДЛОЗИ

Предлозите стоят пред съществително или местоимение и изразяват различни (пространствени, но и времеви и други) отношения към него. Те са предимно без ударение (проклитики), понеже образуват акцентна цялост със следващата дума. Единствено предлогът *radi* (заради) (а понякога и *uprkos* (въпреки)) може да дойде и след съществителното или местоимението, напр. *sebe radi* (= *radi sebe*) (заради себе си).

Предлозите в сръбски не могат да се поставят пред глаголи⁵⁶.

11.1. СЪЩИНСКИ И НЕСЪЩИНСКИ ПРЕДЛОЗИ

Същински предлози наричаме онези думи, които се употребяват изключително във функция на предлози. Несъщински са онези, които вторично са придобили функция на предлог, а иначе принадлежат към някоя друга част на речта. Можем да ги разделим на четири групи:

Предлози и наречия

(а) Наречия, които същевременно са и предлози, напр. *pre* (преди), *posle* (след), *blizu* (близо до), *preko* (през)⁵⁷, *širom* (по, вредом по) и др. Да ги сравним в едната

56 Съчетания на *za* + инфинитив не спадат към стандартния език, а такива могат да се чуят в разговорната реч, напр. *za poneti* (може да се вземе) (в хлебарници и подобни) или *to je bilo za očekivati* (правилно: *to se je moglo očekivati* (това можеше да се очаква)).

57 С дълго низходящо ударение (*prêko* (през)) като наречие, без ударение – предлог.

и другата функция.

НАРЕЧИЕ

Posle smo otišli na večeru.
(След това отидохме на
вечеря)

Park je tu *blizu*. (Паркът е
тук наблизно)

Pređi preko, molim te. (Мини
отсреща, моля те)

ПРЕДЛОГ

Naći ćemo se posle časa. (Ще
се срещнем след час)

Park je *blizu* moje kuće.
(Паркът е близо до моята
къща)

Ona se nagla preko stola. (Тя
се наведе през масата)

Съществителни със значение на предлози

(б) Съществителни, които могат да станат предлози, напр. *mesto* (вместо), *kraj* (край), *duž* (покрай), *put* (към) и др. Примери: *Uradiću to ja mesto tebe* (Ще го направя вместо теб) (= *umesto tebe*); *Sedeli smo kraj puta* (Седяхме край пътя) (= *pored puta*); *Podoše duž reke* (Тръгнаха покрай реката) и подобни.

Съществителни в инструментал

(в) Съществителни в инструментал, както в:

Tokom vožnje su razgovarali. (По време на
пътуването разговаряха)

Krug se crta pomoću šestara. (Кръгът се
чертае с пергел)

Povodom stogodišnjice objavljeno je dosta članaka (По повод стогодишнината са
публикувани доста статии),

а също така и *prilikom* (при), *putem* (чрез), *posredstvom*
(посредством) и др.

Сложни предлози

(г) Сложни предлози, в които на първо място е същински предлог, а на второ – предлог или съществително, напр. *između* (между), *ispred* (пред), *navrh* (на върха на), *nakraj* (на края на), *namesto* (вместо), *umesto* (вместо), *uoči* (в навечерието на), *posred* (сред) и т.н.

11.2. ИЗБОР НА ПАДЕЖ

За всеки предлог е необходимо да се знае кой падеж изисква, т.е. в кой падеж трябва да бъде съществителното или местоимението след него. Някои предлози изискват по два или три падежа, в зависимост от значението.

Предлози с един падеж

Голямото мнозинство от предлозите изисква **генитив**. Това са: *bez* (без), *blizu* (близо до), *van* (извън), *do* (до), *duž* (покрай), *zbog* (заради), *iz* (от, из), *iza* (зад), *izvan* (извън), *između* (между), *iznad* (над), *ispod* (под), *ispred* (пред), *kod* (при, у), *kraj* (край, до), *mesto* (вместо), *mimo* (покрай), *navrh* (на върха на), *nakon* (след), *nakraj* (на края на), *nasred* (сред), *od* (от), *oko* (около), *osim (sem)* (освен), *pokraj* (покрай, край, до), *poput* (като), *pored* (до, край; освен), *posle* (след), *pre* (преди), *preko* (през), *protiv* (срещу), *radi* (заради; с цел), *uvrh* (начело на; в началото на), *umesto* (вместо), *uoči* (в навечерието на) и още няколко по-редки. Всички несъщински предлози изискват генитив, с изключение на *uprkos* (въпреки) и *nasuprot* (срещу), които изискват датив-локатив (но понякога и генитив).

Само с **датив-локатив** се използват *ka* (към), *pri* (при) и *prema* (към; по, според).

Само с **акузатив** се използват *iz* (до, край; с), *niz* (надолу по) и *kroz* (през).

11.2.1. Предлози с два падежа:

С инструментал и генитив

- Предлогът *s(a)* (с, със) се използва с **инструментал** когато отговаря на въпроса *s kim* (с кого), *s čim* (с какво), напр. *došao je sa ocem* (дойде с баща си), *supa s rezancima* (супа с фиде), *sukobio se s mnogim teškoćama* (сблъска се с множество затруднения). Използва се с **генитив**, когато отговаря на въпроса *odakle* (откъде), напр. *dolazim s puta* (идвам от път), *crepovi padaju s krova* (циглите падат от покрива).

С локатив и акузатив

Предлозите *na* (на, върху), *o* (за, о; за, относно), *po* (по) се използват с **локатив**, когато означават място, където нещо се намира, напр. *čаша je na stolu* (чашата е на масата), *biću na aerodromu* (ще бъда на летището), *dugme visi o koncu* (копчето виси на един конец), или движение във вътрешността на помещение, напр. *hodaо je po sobi* (ходеше из стаята). Използват се с **акузатив**, когато означават цел на движение, напр. *ostavi čашу na sto* (остави чашата на масата), *idem na aerodrom* (отивам на летището), *okačiću torbu o ekser* (ще закача торбата на гвоздея), *idem po vodu* (вървя по вода).

С инструментал и акузатив

- Предлозите *nad* (над), *pod* (под), *pred* (пред), *među* (между, сред) се използват с **инструментал**, когато означават покой, напр. *oblaci nad gradom* (облаци над града), *pas spava pod stolom* (кучето спи под масата), *sedeli su pred kućom* (сediaхa пред къщата), *među optuženima je i jedna žena* (сред обвиняемите има и една жена). Използват се с акузатив, когато означават цел на движение, напр.

nagnuo se nad reku (наведе се над реката), *mačka se zavukla pod sto* (котката се вмъкна под масата), *izašli su pred kuću* (излязоха пред къщата), *idem među divljake* (отивам сред диваците).

11.2.2. Предлози с три падежа:

С инструментал, акузатив и генитив

- Предлогът *za* (зад) се използва с **инструментал**, когато означава *iza*, напр. *Grad mi je bio za leđima* (градът беше зад гърба му), или когато означава следене, движение по нечия следа, напр. *On ide napred, a ja za njim* (той върви напред, а аз – след него). Използва се с **акузатив**, когато означава цел на движение, напр. *Gledao sam ih dok nisu zašli za ugao* (гледах ги, докато не свиха зад ъгъла). Използва се с **генитив**, когато означава време на протичане на действието, както в израза *za života* (= dok je [neko] bio živ (докато някой е бил жив)).

С локатив, акузатив и генитив

- Предлогът *u* (в, във) се използва с **локатив**, когато означава място, където нещо се намира, напр. *zec u šumi* (заек в гората), *poglavlje u knjizi* (глава в книгата). Използва се с **акузатив**, когато означава цел на движение, напр. *Zec pobeže u šumi* (Заекът избяга в гората). Използва се с **генитив** със значение на принадлежност, напр. *Svadbeni običaj u Srba* (сватбеният обичай у сърбите) (с последното значение днес е по-обичаен предлогът *kod* (при)).

U срещу iz, na срещу sa

11.2.3. Нека отбележим още, че съществува корелация между предлозите *u* (в, във) и *iz* (от, из), респективно *na* (на, върху) и *sa* (от (повърхността на)) (+ генитив). И в двата случая първият предлог (с локатив) означава

Примери:

← - - - - - →

← - - - - - →

236

12. СЪЮЗИ

Съюзите служат за обозначаване на връзка между изречения, както и между части на изречения. Освен онези, които са само съюзи, напр. *i* (и), *a* (а), *ili* (или), *da* (че; да, нека), *ako* (ако), *dok* (докато), *čim* (щом), *jer* (защото, понеже), *mada* (въпреки че, макар че) и т.н., някои функционират и като наречия, и затова ги наричаме **несъщински съюзи**. Такива са *kad(a)* (когато), *kako* (както), *već* (а), *pošto* (тъй като, понеже; след като), *samo* (но, а), *zato* (затова) и още няколко по-редки. Например, *kad(a)* е наречие в *Kad se vraćaš?* (Кога се връщаш?), а съюз в *Razgovaraćemo kad se budem vratio* (Ще разговаряме, когато се върна).

Съюзни изрази

Функция на съюзи имат и съчетания от две, три или повече думи, напр. *kao što* (както), *tek što* (тъкмо), *zato što* (затова че), *kao da* (като че ли), *a da* (без да), *budući da* (тъй като), *ma kako* (както и да), *ma koliko* (колкото и да), *kako god* (както и да), *koliko god* (колкото и да), *osim ako* (освен ако), *pa ipak* (но все пак), *pa makar* (дори и), *a kamoli* (а какво ли, а камо ли), *zbog toga što* (затова че), *s obzirom (na to) da* (като се има пред вид, че), *bez obzira (na to) što* (независимо от това, че) и т.н.

12.1. ВИДОВЕ СЪЮЗИ

Според вида на изреченията, които свързват, съюзите могат да бъдат **съчинителни** (координативни, конюнктори) и **подчинителни** (субординативни, субюнктори). Според

значението си първите се делят на:

Видове съчинителни съюзи

- **съединителни** (копулативни), напр. *i* (и), *pa* (и, та, па), *te* (и), *ni/niti* (нито... нито): последният се използва в отрицателни изречения, в двойка с още едно *ni/niti* или някое друго отрицание;

- **разделителни** (дизюнктивни), напр. *ili* (или) (често в двойка *ili...ili*), *bilo...bilo* (било... било) (винаги в двойка), *odnosno* (или, съответно, респективно);

- **противопоставителни** (адверзативни), напр. *a* (а), *ali* (но), *nego* (а), *već* (а);

- **заключителни** (конклузивни), напр. *dakle* (значи, следователно), *stoga* (поради това), *zato* (затова).

Подчинителните съюзи се делят въз основа на видовете подчинени изречения, които въвеждат, на такива за време, причина, цел, отстъпване и други, за което ще стане дума по-подробно в глава 21.

12.2. СЪЮЗЪТ DA

Съюз с най-широка и разнообразна употреба е, без съмнение, подчинителният съюз *da* (че; да, нека, за да)⁵⁸. Той се появява преди всичко в изявителни (допълнителни и подложни) изречения, напр.:

Javio mi je *da* će zakasniti. (Обади ми се, че ще закъснее)

Vidi se *da* nemaš iskustva. (Вижда се, че нямаш опит)

⁵⁸ Както и повечето едносрични съюзи, *da* е без ударение (освен в съчетанието *da li*): по това се различава от утвърдителната частица *dà* или *dâ* (виж 13.2).

но и в изречения за цел, напр.:

Pridite *da* vas pogledam. (Приближете се, за да ви видя)

в изречения за следствие, напр.:

Toliko je vruće *da* se asfalt topi. (Толкова е горещо, че асфалтът се топи)

в условни иреални за миналото и в един вариант условни за настоящето, напр.:

Da se nije izmakao, poginuo bi. (Ако не се беше отместил, щеше да загине)
Pomagao bih vam *da* mogu (= kad bih mogao). (Бих ви помогнал, ако можех)

в някои изречения за време, напр.:

Ima tri nedelje *da* nisam izašao iz kuće. (Има три седмици, откакто не съм излизал от къщи)

в конструкции, които изразяват желание, предложение или енергична заповед:

Da se odmorimo malo. (Нека си починем малко)

Da se nisi makao! (Да не си мръднал!)

с въпросителни думи като израз на колебание, напр.:

Šta *da* se radi? (Какво да се прави?)

Kako *da* mu pomognemo? (Как да му помогнем?)

Da + сегашно време вместо инфинитив

12.2.1. Структурата *da* + сегашно време след модални глаголи е еквивалентна на инфинитив, напр. *Možemo da uđemo* (= možemo ući) (Можем да влезем); *Nisi smeo to da radiš* (= nisi to smeo raditi) (Да не си посмял да правиш това). В много случаи, поне в екавските говори, тя е много по-обичайна, напр. *Hoću da spavam* (Искам да спя); *Boje se*

da priznaju istinu (Боят се да признаят истината); *Nije stigla da se odmori* (Не успя да си почине): инфинитивът тук би звучал архаично или като кроатизъм.

Da и što

12.2.2. При употреба понякога е трудно да се разграничи съюзът *da* от съюза *što*. По принцип, изречението, въведено с *da* е изявително, а онова с *što* – причинно, защото *da* преди всичко въвежда твърдение или нещо, което тепърва трябва да се осъществи, а *što* – готов факт:

Čujem *da se* Petar vratio (Чувам, че Петър се върнал).

Dobro je *što se* Petar vratio. (Добре е, че Петър се върна)

Понякога и двата съюза могат да се окажат в един и същ контекст, с минимална разлика в значението, напр.

Žali se *da* su ga zaboravili (Оплаква се, че са го забравили) (= on tvrdi, sa žaljenjem, da su ga zaboravili (той твърди, с оплакване, че са го забравили)).

Žali se *što* su ga zaboravili (Оплаква се, че са го забравили) (= on se žali zato što su ga zaboravili (той се оплаква затова, че са го забравили)).

В разговорната реч нерядко се чуват форми като *Šteta je da niste došli* (Жалко, че не дойдохте) или *Ovaj metod ne samo da je lakši nego je i prijatniji* (Този метод не само че е по-лесен, но и по-приятен), за които повечето граматичи биха казали, че са по-правилни със съюза *što*.

12.3. ДРУГИ СЪЮЗИ

Što и *da* като номинализатори

Što, и по-рядко *da*, в комбинация с показателното местоимение *to* в съответния падеж служат като номинализатори, когато трябва подчинено изречение във функция на съществително (подлог, допълнение, обстоятелство) да се въведе в главното. Примери:

To što voli da crta još ne znači da će biti slikar.

(Това, че обича да рисува, все още не значи, че ще бъде художник)

Petlići se raspoznaju po tome što se tuku.

(Петлетата се разпознават по това, че се бият)

Nije bilo reči o tome da kandidati sami sebe predlažu. (Не стана дума за това кандидатите сами да се предлагат)

Kao što, kao da

12.3.1. Съюзите *kao* (както) и *nego* (а) свързват думи, а за въвеждане на изречение към тях се добавя *što* или *da* в зависимост от значението. Примери за едната и за другата функция:

(a) *Zaposlio se kao prodavac.* (Започна работа като продавач)

(б) *Došao sam kao što sam obećao.* (Дойдох, както обещах)

Veje kao da nikad neće prestati. (Духа, сякаш никога няма да спре)

Nego što, nego da

(a) *Imaš više sreće nego pameti.* (Имаш повече късмет, отколкото ум)

(б) *Platio si više nego što je trebalo.* (Плати повече, отколкото трябваше)

Bolje je da se vratimo nego da uzalud

čekamo. (По-добре да се върне,
отколкото да чакаме напразно)

Предлогът *osim* (освен) става съюз в съчетание с
što:

Nije uradila ništa *osim što* je obrisala prašinu.
(Не направи нищо, освен че избърса праха)

И към съюза *tek* (едва) се добавя *što*, когато
въвежда изречение, но с промяна на значението. Само *tek*
насочва към действие, което закъснява, напр.:

Mogu da dođem *tek* iduće nedelje. (Мога да
дойда едва следващата седмица)

Tek sam danas saznao za nesreću. (Едва днес
научих за нещастieto)

а *tek što* е еквивалентно на *čim*, т.е. посочва краткостта на
периода от време:

Tek što sam zaspaо, probudio me telefon.
(Щом (едва що) заспах, ме събуди
телефона)

12.3.2. Съюзът *i* има основно значение на съчинителна
връзка както между думи (*juče i danas* (вчера и днес)), така
и между изречения (*Uključio sam peć i sada je toplo*
(Включих печката и сега е топло)). Трябва да го
разграничаваме от частицата *i* със значение 'takође' (също),
като напр. в:

I danas će padati kiša. (И днес ще вали)
Slično dejstvo ima *i* azotna kiselina. (Подобно
действие има и азотната киселина)

А вместо *i*

12.3.3. Когато съществува семантична разлика между две
изречения, макар и без изрично противопоставяне, вместо *i*
ще се употреби противопоставителният съюз *a*, напр.:

U Novom Sadu je pet stepeni, *a* u Beogradu sedam. (В Нови Сад е пет градуса, а в Белград – седем)

Mališan recituje *a* njegova sestra peva.
(Малчуганът рецитира, а сестра му пее)

A ще се употреби и също, когато свързваме две утвърдителни изречения, второто от които съдържа частицата *i* (= *takođe*), или две отрицателни, от които второто съдържа съюза *ni*:

Juče je padala kiša, *a i* danas će (= *a* padaće *i* danas). (Вчера вали дъжд, а и днес ще вали)
Juče nije padala kiša, *a ni* danas neće (*a* neće *ni* danas). (Вчера не е валил дъжд, а и днес няма да вали)

Съчетанието *a da* (без да) се употребява за изречения за изключване, аналогично на немското *ohne dass*, френското *sans que* и подобни⁵⁹, но с глагол в отрицателна форма:

Prešao je granicu *a da* mu nisu tražili pasoš.
(Мина границата, без да му искат паспорт)

Ni и niti

12.3.4. Съюзът *ni* има по-дълга форма *niti*, която не е много обичайна при съчинителна връзка между думи:

Nisu sačuvani njegovi portreti *ni(ti)* fotografije. (Не са запазени [ните] негови портрети, нито снимки; Не са запазени негови портрети и снимки)

но е задължителен при свързване на изречения:

Nemam zaštitnika *niti* mi je potreban. (Нямам

⁵⁹ Под влияние на чужди форми и в сръбски се появява *bez da* (*Prešao je granicu bez da su mu tražili pasoš* (Мина границата, без да му искат паспорт)), но тази форма е недопустима в стандартния език.

защитник, а и не ми е необходим)

Съюзът *pa*

13.3.5. Съюзът *pa* означава последователност (напр. *Operi prednje pa zadnje staklo* (Измий предното, а след това и задното стъкло)) или причинно-следствено отношение (*Radili su pa se umorili* (Работиха и се умориха)) и служи за изброяване (*Najbliži Suncu je Merkur; pa Venera, pa Zemlja...* (Най-близка планета до Слънцето е Меркурий, след това Венера, след това Земята...)); често се комбинира с предлога *do* (*od petka pa do ponedeljka* (от петък та до понеделник); *Vodio je loptu do centra pa [sve] do gol-linije* (Водеше топката до центъра, а след това – чак до гол линията)). За употребата на *pa* като частица виж 13.4.4 по-долу.

13. ЧАСТИЦИ

13.1. ДЕФИНИЦИЯ

Частиците са много разнородна група, съставена предимно от думи, които не могат да се класифицират към останалите девет части на речта, или от други, които в по-стари граматики са причислявани към наречията или предлозите. В настоящата граматика признахме възможността на наречията да поясняват цели изречения (виж 10.1), с което броят на частиците донякъде се намалява.

Според значението им можем да поделим частиците на следните подвидове: частици за потвърждение или отрицание, въпросителни частици и други частици.

13.2. ЧАСТИЦИ ЗА ПОТВЪРЖДЕНИЕ ИЛИ ОТРИЦАНИЕ

За **потвърждение**, съответно за **отрицание**, служат частиците *da*, съответно *ne*. Втората има една и съща форма и когато се употребява самостоятелно (напр. *Hvala, ne* (Не, благодаря), при отговор на покана), и когато служи за образуване на отрицателна форма при глаголите (напр. *Ne pušim* (Не пуша)).

13.3. ВЪПРОСИТЕЛНИ ЧАСТИЦИ

Частицата *li*

За образуване на въпросителни изречения служи частицата

li, поставена след глагола (*Mogu li da uđem?* (Мога ли да вляза?)) или пред него, в съчетанието *da li* (*Da li mogu da uđem?* (Мога ли да вляза?)). След въпросителна дума означава неизвестност, напр.:

Koliku li platu ima ministar? (Каква ли заплата има министърът?) (= *Pitam se koliku platu ima...* (Питам се каква заплата има...))
Gde li sam ostavio ključeve? (Къде ли съм оставил ключовете?)

Частицата *zar*

Въпросителната частица *zar* изразява учудване (*Zar je već podne?* (Нима вече е обед?)), служи за въпроси, на които се очаква отрицателен отговор (*Zar želiš da nastradaš?* (Да не искаш да пострадаш?)), съответно утвърдителен отговор, ако въпросът е с отрицателна форма (*Zar nisam lep?* (Не съм ли хубав?)).

13.4. ДРУГИ ЧАСТИЦИ

Nek(a)

Частицата *nek(a)* с глагол в 3 лице единствено или множествено число изразява желание (*Neka nam nova godina bude srećnija* (Нека Новата година ни донесе повече късмет)), съответно служи за еквивалент на императив в трето лице (виж 9.5.1).

Evo, eto, eno

13.4.1. За посочване, респективно за привличане на вниманието, служат частиците *evo, eto, eno* (ето). Те образуват система, свързана с близост до първо, второ или трето лице, аналогична на онази, която видяхме при

показателните местоимения (7.3) и при наречията (10.4.1). Съществителното или местоимението след тях обикновено е в генитив. Примери:

Evo me, stigao sam. (Ето ме, пристигнах)
Eto šta si uradio. (Ето какво направи)
Eno tvog auta, tamo na kraju parkinga. (Ето колата ти, там, на края на паркинга)

Ма, god, bilo, makar

13.4.2. Значение на неограниченост на избора или на отстъпка имат частиците, които видяхме в съчетание с местоимения (7.6.4) или с наречия: пред местоимението или наречието се поставя *ma* (*ma koji* (който и да е), *ma gde* (където и да е)), след местоимението, съответно след наречието *god* (*koji god* (който и да е), *kako god* (както и да е)), и в двете позиции *bilo* (*bilo kakav* = *kakav bilo* (какъвто и да било), *bilo kako* = *kako bilo* (както и да било)). Такова значение може да има и *makar* (*makar koji* (който и да е), *makar kako* (както и да е)), освен че е и съюз за отстъпване, в изречения като *Ne povlačim se makar me ubili* (Не се оттеглям, ако ще и да ме убият).

Частии, сродни с наречия

13.4.3. Различни видове отношение към действието, потвърждение, изтъкване, неизвестност, съмнение, противопоставяне и т.н. се изразяват от частици, сродни с наречия, каквито са *baš*, *upravo*, *taman* (тъкмо, точно, именно) (напр. *Baš sam tebe tražio* (Точно теб търсех)), *možda*, *valjda* (може би, вероятно) (напр. *Možda se varam* (Може би се лъжа)), *ipak* (все пак), *međutim* (впрочем, обаче), *doduše* (наистина, действително) (за отстъпване, напр. *Ipak se okreće* (Все пак се върти) = итал. *Eppur si muove*), *čak* (чак; дори), *štaviše* (нещо повече) (напр. *Poreo*

se čak na Himalaje (Изкачи се чак на Хималаите); *Nije hladno, štaviše vruće mi je* (Не е студено, нещо повече – горещо ми е)), *bar* или *barem* (поне) (напр. *Trebaće ti bar pola sata hoda* (Ще ти е необходимо поне половин час ходене)), *ionako* (така и така) (напр. *Ne smeta što je rasprodato, ionako nemam para* (Не пречи, че е разпродадено, така и така нямам пари)), *zbilja* (основното значение е 'zaista' (действително, наистина), но по-често се използва за въвеждане на нова тема, напр. *Zbilja, šta je bilo s tvojom diplomom?* (Всъщност, какво стана с твоята диплома?)), *naime* (именно) (за по-подробно обяснение на казано преди това, напр.: *Lekove treba uzimati uz jelo. Naime, lekari kažu...* и т.н. (Лекарствата трябва да се вземат по време на хранене. С други думи, лекарите казват...)) *uostalom* (впрочем), *najzad* (най-после, най-сетне) и други.

Частици за изразяване на емоции

13.4.4. Подобни на междуметия, емоционално оцветени, са частиците *ama*, *ta* (преди всичко във функция на емфатично обръщение, напр. *Ama čoveče, slušaj me!* (Ама, човече, слушай ме!) *Ta vi se šalite!* (Ама вие се шегувате!)), *ma* (най-често в израза *Ma nemoj[te]?* (А стига, бе! (Какви ги приказваш)), който означава изненада, а още по-често иронично съмнение), *ala* (за възхищение, напр. *Ala je lepa ova bašta!* (Ех че е красива тази градина!)), *pa*, с повече значения: учудване, негодувание (*Pa zar sam ja za to kriv?* (Че аз ли съм виновен за това?) *Pa dokle ti misliš da čekamo?* (Та докога мислиш да чакаме?)), енергично потвърждение (*Pa naravno!* (Ами разбира се!)), отстъпване (*Pa dobro, neka bude po tvome* (Абе добре, нека бъде по твоята)), нерешителност, обърканост (в отговори на въпроси: - *Kako si roserao košulju?* - *Pa... ne znam* (Как си скъса ризата? - Ами... не знам)) и други. За съюза *pa* виж

12.3.5 по-горе.

13.4.5. Към частиците могат да се причислят и **„патериците“** (паразитните думи, *бел. прев.*) - думи, чиято функция е да запълнят паузите в речта. Най-честа е *ovaj* (...такова...) (от показателно местоимение, но винаги в тази форма), напр.:

Hteo sam, ovaj, da pitam da li je danas, ovaj,
bilo nekih poruka za mene... (Исках, такава,
да питам имаше ли днес, такава, някакви
съобщения за мен...)

По подобен начин се употребяват и някои глаголни форми, напр. *znaš* (знаеш), *znači* (значи), *kaže* (казва) (при преразказ на чужда реч) и други.

14. МЕЖДУМЕТИЯ

Междуметията не влизат в синтактични връзки с другите думи, а или са самостоятелни, или към останалата част от изречението се отнасят така, както две съчинени изречения едно към друго (напр. *Jao, pogrešio sam* (Олеле, сбърках)), понякога съпроводени от частицата *pa* (*Oho, pa ovo je ukusno* (Охо, това било вкусно)). Могат да се поделят на три групи: междуметия, които изразяват чувства, междуметия за повикване и ономатопея (звукоподражателни, *бел. прев.*).

14.1. МЕЖДУМЕТИЯ, КОИТО ИЗРАЗЯВАТ ЧУВСТВА

Смях означават *ha-ha, ho-ho, hi-hi, he-he* (два или три пъти повторени, разделени с чертички или запетаи), мъка или болка *jao* (с варианти *jaoj, joj, ajaoj, ajoj*), вайкане *avaj, kuki* и днес предимно регионалното *lele*, изненада (*i*)*ju*. Другите като *a, e, o* (и трите с дълга гласна), *ah, aha, eh, ih, oh, oho, uh, uf, hm, ora* и т.н., могат да изразяват различни емоции, в зависимост от контекста и ситуацията. Трябва да се обърне внимание, че в *ah, eh, ih, oh, uh* звукът *h* винаги се изговаря и че *a, o, u* не са техни варианти, а отделни междуметия.

14.2. МЕЖДУМЕТИЯ ЗА ПОВИКВАНЕ

Междуметия за повикване, привличане на внимание и насърчаване: *alo* (*halo*: обичайно и като начало на телефонен разговор), *ej* (*hej*), *glë* (по произход съкратен

форма от *gledaj* (гледай, виж)), *nâ* (при подаване на нещо, със значение 'uzmi' (вземи)), *pst* (предупреждение, че трябва да се мълчи, или тихо повикване), *dě* (хайде, де, я) и т.н. *hō-rûk* е междуметие за синхронизиране на движенията при вдигане на товар и някоя друга колективна работа. Към животните се отправят междуметията *ajs* (при гонене на добитък), (повторено много пъти, при хранене на домашни птици), *mac-mac-mac* (пис-пис-пис) (повикване на котка), *šic* (прус) (гонене на котка), *iš* (къш) (гонене на домашни и други птици) и т.н.

14.3. ОНОМАТОПЕЯ

Звукоподражателните междуметия като *bum*, *dum*, *tras* (удари), *zvrrr* (електрически звънец или телефон), често са равни на основата на съответните звукоподражателни глаголи, като напр. *tres* (тряс), *pljus* (пляс), *kvrc* (пук, щрак, чук), *škljoc* (щрак), *fiju* (фюууу) (виж в речника *tresnuti* (тресна), *pljusnuti* (плесна, ударя), *kvrcnuti* (изпукам, щракна, чукна), *škljocnuti* (щракна), *fijukati* (фуча)). Животински гласове се подражават с *av(-av)* (лай), *grrr* (ръмжене), *m(i)jau* или *m(i)jao* (мяукане), *dživ-dživ* (чуруликане), *bee* или *be-e-e* (блеене), *kukuriku* (кукуригане) и др.

СЛОВООБРАЗУВАНЕ

Както и другите славянски езици, сръбският в значителна степен се ползва от словообразуването с цел обогатяване на речника. Най-продуктивна словообразователна процедура е **суфиксацията**, в по-малка степен се използват **префиксацията** и **съчетаването** (композиция), а само по изключение се появява **конверсията** (преобразуването)

15. СУФИКСАЦИЯ

Терминът **суфиксация** обикновено се разбира като синоним за **образуване на нови думи** (деривация), макар че в по-широк смисъл и префиксацията представлява образуване на нови думи. Чрез суфиксация, т.е. чрез добавяне на наставка към основата, принадлежността на думата към дадена част на речта може да се промени, напр. когато от съществителното *rat* (война) получим прилагателното *rat-ni* (военен), глагола *rat-ovati* (воювам), но може и да остане също такава част на речта, напр. *mleko* (мляко), *mlek-ar* (млекар), *mlek-ara* (млекозавод) (и трите съществителни)

Многозначност на суфиксите

Няма много суфикси само с едно, специфично значение. По-чести са онези, които са многозначни, напр. суфиксът *-ica*, който може да служи за образуване на женски род от мъжки род (*kralj – kraljica* (крал – кралица)), може да бъде деминутивен (умалителен, *бел. прев.*) (*kuća – kućica* (къща – къщичка)), може да означава човешко същество от мъжки или женски род (*pijanica* (пияница)), предмет (*lojanica* (лоеница) = *lojana sveća* (лоена свещ)), абстрактно понятие (*olakšica* (облекчение) от глагола *olakšati* (облекча)), число (*petica* (петица)) и много други неща.

15.1. ФОНЕТИЧНИ РЕДУВАНИЯ

На границата между основата и суфикса може да настъпят различни фонетични промени:

- **асимиляция по звучност**: *golub + -če → golpurče*

(гълъбче), *Englez* + *-kinja* → *Engleskinja* (англичанка), *belež(iti)* + *-ka* → *beleška* (бележка), *top* + *-džija* → *tobdžija* (артилерист), *primet(iti)* + *-ba* → *primedba* (забележка);

- **асимиляция по място на учленение**: *stan* + *-beni* → *stambeni* (жилищен), *pas* + *-če* → *pašče* (кученце), *danas* + *-nji* → *današnji* (днешен);

- **изпадане на съгласни**: *kost* + *-ka* → *koska* (костилка), *lut(ka)* + *-če* → *luče* (кукличка), *krst* + *-ni* → *krsni* (кръстен);

- **преминаване на l в o**: *sel(o)* + *-ce* → *seoce* (селце), *sel(o)* + *-ski* → *seoski* (селски), *del(iti)* + *-ba* → *deoba* (делба), *bran(iti)* + *-lac* → *branilac* (защитник), генитив *branioca*;

- **палатализации** k → č, g → ž, h → š, c → č, s → š, z → ž: *uzrok* (причина) + *-ni* → *uzročni* (причинен, каузален), *krug* + *-ić* → *kružić* (кръгче), *greh* + *-an* → *grešan* (грешен), *zec* + *-ica* → *zečica* (заица), *ukras(iti)* + *-avati* → *ukrašavati* (украсявам), *izraz(iti)* + *-avati* → *izražavati* (изразявам);

- **йотация** t → ć, d → đ, l → lj, n → nj, p → plj, b → blj, v → vlj, m → mlj: *prut* + *je* → *pruće* (пръчки, пръти), *medved* + *-ji* → *medvedi* (мечи, мечешки), *sel(o)* + *-(j)ak* → *seljak* (селянин), *kamen* + *nje* → *kamenje* (камъни, камънак), *snop* + *je* → *snoplje* (снопи), *žab(a)* + *ji* → *žablji* (жабешки), *drv(o)* + *je* → *drvlje* (дървета), *Rim* + *(j)anin* → *Rimljanin* (римлянин).

Множествени редувания

Две или повече фонетични редувания могат да се комбинират в една и съща производна дума. Така например имаме:

list + *-je* → **lišće* (йотация) → *lišće* (листа)
(асимиляция по място на учленение);

drug + *-stvo* → **družstvo* (палатализация) → **drušstvo* (асимиляция по звучност) → *društvo* (дружество, общество, компания) (изпадане на съгласна).

Варианти на суфикса *-ski*

15.1.1. С разнообразие от фонетични промени особено се проявява суфикса за образуване на прилагателни *-ski*, който, в зависимост от завършека на основата, може да придобие и формите *-ški*, *-čki* или *-ki*. Всяка от тези форми може да възникне по различен път, както показват следните примери:

<i>sport</i> + <i>-ski</i>		<i>sportski</i> (спортен)
<i>tenis</i> + <i>-ski</i>	(<i>*tenisski</i>)	<i>teniski</i> (тенисен)
<i>Francuz</i> + <i>-ski</i>	(<i>*francuzski</i> <i>*francusski</i>)	<i>francuski</i> (френски)
<i>varoš</i> + <i>-ski</i>	(<i>*varoški</i>)	<i>varoški</i> (градски)
<i>stalež</i> + <i>-ski</i>	(<i>*staleški</i>)	<i>staleški</i> (съсловен)
<i>knjig(a)</i> + <i>-ski</i>	(<i>*knjižski</i> <i>*knjiški</i>)	<i>knjiški</i> (книжен)
<i>Vels</i> + <i>ski</i>	(<i>*velški</i>)	<i>velški</i> (уелски)
<i>Čeh</i> + <i>-ski</i>	(<i>*češki</i>)	<i>češki</i> (чешки)
<i>Njujork</i> + <i>-ski</i>	(<i>*njujorčki</i> <i>*njujorški</i>)	<i>njujorški</i> (нюйоркски)
<i>Beč</i> + <i>-ski</i>	(<i>*bečki</i>)	<i>bečki</i> (виенски)
<i>junak</i> + <i>-ski</i>	(<i>*junački</i>)	<i>junački</i>
<i>lovač</i> + <i>-ski</i>	(<i>*lovački</i>)	<i>lovački</i> (ловджийски)
<i>mladić</i> + <i>-ski</i>	(<i>*mladički</i>)	<i>mladički</i> (младежки)
<i>Suec</i> + <i>-ski</i>	(<i>*suecski</i>)	<i>suecki</i> (Суетски)

Непостоянно *a*

Отделни суфикси на съществителни и прилагателни могат да имат непостоянно *a*. Такова *a* в граматиката е

необходимо да се отбележи по специален начин, напр. чрез поставяне в скоби, понеже, ако *a* е постоянно, става дума за съвсем друг суфикс, различни изменения и значения. Например, не е един и същ суфиксът *-(a)k* в *ùčínak* (ефект), генитив *ùčínka* (от глагола *učiniti* (направля, извърша)) и суфиксът *-āk* в *zèmljāk* (земляк; сънародник), генитив *zèmljāka* (от *zemlja* (земя, страна)); не е един и същ суфиксът на прилагателните *-(a)n* в *plodan* (плодоносен), *plodna*, *plodno* и суфиксът *-an* в *zvezdan* (звезден), *zvezdana*, *zvezdano*.

15.2. СУФИКСИ НА СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

От няколкостотин суфикса на съществителни тук ще посочим само няколко десетки най-чести и най-разпространени. В съответствие с онова, което казахме по-горе относно многозначността на суфиксите, ще се забележи, че отделни суфикси се появяват в много различни групи по значение.

Суфикси и род

Сред суфиксите за човешки същества преобладаващото мнозинство се отнася за мъже. Съответните думи за жени се образуват предимно от мъжките чрез добавяне на суфикси, които наричаме моционни (виж 15.2.6 по-долу). Някои съществителни важат еднакво и за двата рода (преди всичко онези на *-ica* и *-lica*, виж 15.2.3), а за някои (напр. *borac* (боец; борец), *debeljko* (шишко), *glavonja* (човек с голяма глава)) изобщо няма женска форма.

С буква *a* в скоби обозначаваме непостоянно *a*.

15.2.1. Суфикси за извършители на действие (*nomina*

agentis)

-**(a)с**, напр. *pisac* (писател) (генитив *pisca*), *borac* (боец; борец), *trgovac* (търговец), *prodavac* (продавач) и т.н.

-**l(a)с**, напр. *nosilac* (носител) (генитив *nosioca*, мн.ч. *nosioци*, генитив мн.ч. *nosilaca*), *prevodilac* (преводач), *čitalac* (читател) и т.н.

-**āč**, (дълго *a*): *vozač* (шофьор), *pevač* (певец), *nosáč* (носач) и т.н.

-**telj**: *učitelj* (учител), *ljubitelj* (любител), *snimatelj* (кинооператор) и т.н.

-**nik**: *putnik* (пътник), *savetnik* (съветник), *predsednik* (председател;; президент) и т.н. (виж и следващия раздел).

-**ar**: *kuvar* (готвач), *čuvár* (пазач), *zidar* (зидар) и т.н. (виж и следващия раздел).

Два суфикса, ограничени в малък брой думи, се отнасят само за жени като извършители на действие:

-**lja**, напр. *pralja* (перачка), *tkalja* (тъкачка), *dojilja* (доячка);

-**ara**, напр. *vračara* (врачка), *gatara* (гадателка).

15.2.2. Суфикси за професии

-**ar**: *knjižar* (книжар), *mesar* (месар), *krčmar* (кръчмар), *časovničar* (часовникар), *matematičar* (математик) и т.н.

-**nik**: *radnik* (работник), *nastavnik* (учител), *privrednik* (стопански деец) и т.н.

-**āš**, (дълго *a*): *harmonikaš* (акордеонист), *orguljaš* (органист) и т.н., *košarkaš* (баскетболист), *rukometas* (хандболист), *skijaš* (скиор) и т.н.

-**džija**: *šeširdžija* (шапкар), *čamdžija* (лодкар), *jorgandžija* (юрганджия) и т.н.

-ist(a)⁶⁰: *ekonomist(a)* (икономист), *mašinist(a)* (машинист) и т.н.; *violinist(a)* (цигулар), *flautist(a)* (флейтист) и т.н.; *ragbist(a)* (ръгбист), *džudist(a)* (джудист) и т.н.

15.2.3. Суфикси за особености на хора

-(a)с: *belac* (бял човек) (генитив *belca*), *starac* (старец), *stranac* (чужденец), *brbljivac* (бърборко) и т.н.

-āk, (дълго *a*): *veštak* (експерт, вещо лице), *čudak* (чудак), *divljak* (дивак), *glupak* (глупак) и т.н.

-ar: *kockar* (комарджия), *spletkar* (интригант), *besposličar* (безделник) и т.н.

-nik: *jadnik* (клетник), *otpadnik* (ренегат), *ljubavnik* (любовник) и т.н.

-džija: *kavgadžija* (кавгаджия), *galamdžija* (гюрултаджия), *siledžija* (насилник, побойник) и т.н.

-onja: *glavonja* (човек с голяма глава), *nosonja* (човек с голям нос), *mlakonja* (тромав човек) и т.н.

Еднакво служат и за мъжки, и за женски лица:

-ica: *tvrdica* (скъперник, скъперница), *gladnica* (гладник, гладница), *ulizica* (подлизурко; подмазвач, подмазвачка) и т.н.

-lica: *svadalica* (кавгаджия), *varalica* (измамник), *propalica* (нехранимайко, пропаднал човек) и т.н.

15.2.4. Суфикси със значение на принадлежност

-(a)с: *omladinac* (член на младежка организация) (генитив *omladinca*), *artiljerac* (артилерист), *akademac* (курсант) и т.н.

-ov(a)/ev(a)с: *esesovac* (есесовец) (генитив

60 В единствено число по-обичаен е завършекът на *-ista*, а не *-ist*, макар че тези съществителни са от мъжки род и множественото им число е на *-isti*.

esesovca), *tolstojevac* (толстоист), *franjevac* (францисканец) и т.н.

-**āš**, (дълго *a*): *logoraš* (концлагерист), *seкташ* (сектант), *robijaš* (пленник) и т.н.

15.2.5. Етнически суфикси⁶¹

-(**j**)**anin**: *Beogradanin* (белградчанин), *Atinjanin* (атинянин), *Švedanin* (швед), *Evropljanin* (европеец) и т.н.

-(**a**)**c**: *Crnogorac* (черногорец) (генитив *Crnogorca*), *Berlinac* (берлинчанин), *Danac* (датчанин), *Brazilac* (бразилец) и т.н.

-**an(a)c**: *Vranjanac* (вранец, жител на Враня) (генитив *Vranjanca*), *Austrijanac* (австриец), *Amerikanac* (американец) и т.н.

-**lija**: *Nišlija* (нишлия), *Sarajlija* (сарайлия) (от *Sarajevo*), *Bečlija* (виенчанин) и т.н.

Етноиди:

-(**j**)**anin**: *državljanin* (гражданин, поданик), *građanin* (гражданин, жител на град), *ostrvljanin* (островитянин), *palančanin* (жител на паланка, провинциалист) и т.н.

15.2.6. Моционни суфикси

-**ica**: *pevačica* (певица), *Mađarica* (унгарка), *lavica* (лъвица) и т.н.; (*učen-ik* →) *učenica* (ученичка), (*svet-ac* →) *svetica* (светица) и т.н.

-**ka**: *dobrotvorka* (благодетелка), *frizerka* (фризюрка), *muslimanka* (мюсюлманка) и т.н.; (*Bugar-in* →) *Bugarka* (българка), (*Jap-an-ac* →) *Japanka* (японка) и т.н.

-**inja**: *boginja* (богиня), *robinja* (робиня), *pesnikinja*

61 Под **етник** се разбира не само обозначение за националност, но и производно от имена на градове, държави, области, континенти и подобни. Производни с еднакви суфикси от общи съществителни се наричат **етноиди** (виж по-долу).

(поетеса) и т.н.

-kinja: *slavistkinja* (славистка), *vojvotkinja* (херцогиня) и т.н.; (сгн-ас →) *crnkinja* (негърка), (Srb-in →) *Srpkinja* (сръбкиня) и т.н.

-uša: *divljakuša* (дивачка), *prostakuša* (простачка) и т.н.

15.2.7. Събирателни (колективни) суфикси

-je: *klasje* (класове), *perje* (пера), *granje* (клони), *lišće* (листа), *cveće* (цветя) и т.н.

-stvo: *građanstvo* (гражданите), *seljaštvo* (селячеството), *sveštenstvo* (свещеничеството) и т.н.

-ad: *uničad* (внучета), *burad* (бурета), *dugmad* (копчета, бутони) и т.н.

-ići: *uničići* (внучета), *pilići* (пилета), *jarići* (ярета) и т.н.⁶²

15.2.8. Умалителни (и гальовни) суфикси

-ić: *mužić* (мъжле), *crvić* (червейче), *papirić* (хартийка), *brodić* (корабче) и т.н.

-čić: *sinčić* (синче), *trbuščić* (коремче), *ekserčić* (гвоздейче) и т.н.

-ica: *ženica* (женичка), *bubica* (буболечка), *šumica* (горичка) и т.н.

-čica: *grančica* (клонче), *stvarčica* (нещице), *cevčica* (тръбичка) и т.н.

-(a)с: *krevetac* (креватче) (генитив *kreveca*), *bratac* (братче, братле) и т.н.

-(a)k: *cvetak* (цветче, цветенце) (генитив *cvetka*), *đavolak* (дяволче, палавник) и т.н.

62 Тъй като тези съществителни заместват множествено число, суфиксите *-ad* и *-ići* могат да се смятат и за окончания за множествено число, виж 5.4.2.3.

-**ce**: *zvonce* (звънче), *ostrvce* (островче), *pisamce* (писъмце) и т.н.

-**ence** (генитив *-éceta*): *detence* (детенце), *pilence* (пиленце), *burence* (буренце) и т.н.

-**če** (генитив *-četa*): *momče* (момче), *devoјče* (момиче), *prozorče* (прозорче) и т.н.

15.2.9. Увеличителни (и пейоративни) суфикси

-**ina**: *vojničina* (едър войник), *volina* (голям вол), *komadina* (голямо парче) и т.н.

-**čina**: *lažovčina* (голям лъжец), *kafančina* (голяма кръчма) и т.н.

-**etina**: *babetina* (бабушкера), *ribetina* (голяма риба), *mačketina* (голяма котка) и т.н.

-**ura**: *kožura* (удебеляване на кожата), *seljančura* (селяндур), *devoјčura* (непорядъчно момиче) и т.н.

-**urda** (дълго *u*): *ručurda* (ръчище), *požurda* (крачище), *glavurda* (голяма глава) и т.н.⁶³

15.2.10. Суфикси за инструменти и уреди

-**āč**, (дълго *a*): *prekidač* (прекъсвач), *brisač* (чистачка), *upaljač* (запалка) и т.н.

-**lica**: *grejalica* (печка), *prskalica* (пръскачка), *brusilica* (бглошлайф) и т.н.

-**lo**: *brojilo* (електромер), *vozilo* (превозно средство), *pojačalo* (усилвател) и т.н.

-**ālјka** (дълго *a*): *štјpalјka* (щипка), *pisalјka* (калем), *pecalјka* (въдица) и т.н.

63 Съществуват още няколко увеличително-пейоративни суфикси, които са добре познати, но се употребяват само за по едно или две съществителни, напр. *kuća* → *kućerina*, *bara* → *baruština*, *trava* → *travulјina*, *čovek* → *lјudeskara* (от основата на множествено число *lјudi*, само в увеличително значение).

-iljka (дълго *i*): *cediljka* (цедка), *nosiljka* (носилка) и т.н.

15.2.11. Суфикси за места и помещения

-ište: *lovište* (ловен резерват), *ognjište* (огнище), *stepenište* (стълбище), *sajmište* (панаир), *bojište* (бойно поле) и т.н.

-lište: *šetalište* (алея за разходка), *klizalište* (пързалка за кънки), *lečilište* (санаториум) и т.н.

-āna: *šećerana* (захарна фабрика), *krečana* (варджийница), *elektrana* (електроцентрала) и т.н.

-ara: *pivara* (пивоварна), *gvoždara* (железарски магазин), *knjižara* (книжарница) и т.н.

-nica: *pivnica* (кръчма), *mesnica* (месарница), *kovačnica* (ковачница), *ludnica* (лудница) и т.н.

-onica: *spavaonica* (спалня), *čekaonica* (чакалня), *učionica* (класна стая, аудитория) и т.н.

-ionica: *perionica* (обществена пералня, автомивка), *predionica* (предачна работилница), *štedionica* (спестовна каса) и т.н.

-arnica: *mlekarnica* (млекарница), *biletarnica* (билетна каса), *pečenjarnica* (кебапчийница) и т.н.

-injak: *zverinjak* (менажерия), *mravinjak* (мравуняк) и т.н.

-ik, (дълго *i*): *šljivik* (сливак), *borik* (борова гора), *višnjiik* (вишнева градина) и т.н.

15.2.12. Разни суфикси за неодушевени понятия

-nica: *ulaznica* (входен билет), *uplatnica* (вносна бележка), *propusnica* (пропуск), *dopusnica* (пропуск) и т.н.

-ka: *petrolejka* (газена лампа) (= *petrolejska lamp*a), *mašinka* (автомат) (= *mašinska puška*), *nuklearka* (атомна централа) (= *nuklearna centrala*) и т.н.

-ina: *govedina* (говеждо месо), *teletina* (телешко месо), *piletina* (пилешко месо) и т.н. (видове месо).

-etina: *svinjetina* (свинско месо), *ovčetina* (агнешко месо) и т.н. (видове месо).

-ovina: *hrastovina* (дъбова дървесина), *borovina* (боров дървесина), *jelovina* (чам) и т.н. (видове дървен материал).

-arina: *putarina* (пътна такса), *mostarina* (такса за преминаване по мост) и т.н. (такса за минаване).

-ovača/-evača: *lozovača* (гроздова ракия), *jabukovača* (ябълкова ракия), *višnjevača* (вишновка, вишнева ракия) и т.н. (напитки).

15.2.13. Суфикси с абстрактно и обобщено значение

От съществителни:

-stvo: *junaštvo* (героизъм), *prijateljstvo* (приятелство), *siromaštvo* (беднотия) и т.н.; *slikarstvo* (живопис), *pčelarstvo* (пчеларство), *stvaralaštvo* (творчество) и т.н.⁶⁴

От прилагателни:

-ost: *starost* (старост), *hrabrost* (смелост), *ludost* (лудост), *pravilnost* (правилност), *upornost* (упоритост) и т.н.

-ōta: *dobrota* (доброта), *lepota* (красота), *sramota* (срамота) и т.н.

-ōća: *hladnoća* (студ), *skupoća* (скъпотия), *teškoća* (трудност) и т.н.

-ina: *brzina* (скорост), *vrelina* (жега), *gorčina* (горчивина), *veličina* (големина, размер), *praznina*

64 Примерите от първата група означават особености, а от втората – дейности. За още едно, събирателно значение на суфикса *-stvo*, виж „Събирателни суфикси“ по-горе.

(празнина) и т.н.

-ilo: *ludilo* (лудост), *rumenilo* (червенина), *mrtvilo* (мъртвило) и т.н.

От глаголи:

-a: *tuča* (сбиване; градушка), *osuda* (присъда), *zaštita* (защита), *dodela* (присъждане, възлагане), *upotreba* (употреба) и т.н.

-nja: *patnja* (страдание), *gradnja* (строеж), *mržnja* (омраза) и т.н.

-ba: *borba* (борба, бой), *žalba* (жалба), *pogodba* (споразумение) и т.н.

-idba: *ženidba* (женитба), *veridba* (годеж), *plovidba* (корабоплаване) и т.н.

-(j)ava: *lomljava* (трясък, шум от трошене), *zvonjava* (камбанен звън) и т.н.

-nja: *kuknja* (оплакване, вайкане; олелия), *puščjava* (стрелба), *dernjava* (крясъци, врява) и т.н.

-(j)aj: *trzaj* (трепване, конвулсия; откат), *dogadaj* (случка, събитие), *zagrljaj* (прегръдка), *oproštaj* (сбогуване) и т.н.

-(a)k: *odlazak* (заминаване) (генитив *odlaska*), *boravak* (пребиваване), *postupak* (процедура), *nastavak* (продължение) и т.н.

-ež: *dremež* (дрямка), *grabež* (грабеж), *crtež* (рисунка; чертеж) и т.н.

-Ø (нулев суфикс): *plač* (плач), *rast* (ръст), *prepis* (препис), *odmor* (почивка), *nazeb* (настинка, простуда) и т.н.

Отглаголни съществителни

15.2.14. Суфикси -nje и -će – Суфиксът *-nje* служи за образуване на отглаголни съществителни. За разлика от суфиксите, изброени в предходния раздел, от които всеки

се свързва едва с малък брой глаголни основи, съществителни на *-nje* съществуват почти от всички несвършени глаголи, както и от значителен брой свършени. По това те са сравними със съществителните на *-ing* в английски или с немския субстантивиран инфинитив от типа *das Lesen*.

-Anje и -enje

Основата на тези съществителни е както у миналото страдателно причастие (там, където съществува)⁶⁵, така че глаголите на *-ati* имат отглаголно съществително на *-anje* (напр. *čitanje* (четене), *disanje* (дишане), *gledanje* (гледане), *zapažanje* (забелязване), *približavanje* (приближаване)), а всички останали на *-enje*. Ударението е същото и на същата сричка, както в инфинитива. При съществителните на *-enje* настъпва йотация навсякъде, където тя съществува в миналото страдателно причастие, напр. *pamtiti – pamćenje* (помнене), *čistiti – čišćenje* (чистене), *suditi – suđenje* (съдене), *paliti – paljenje* (палене), *goniti – gonjenje* (гонене), *kvasiti – kvašenje* (квасене), *gaziti – gaženje* (газене, тъпчене), *topiti – topljenje* (топене) и т.н. Без йотация са *plesti – pletenje* (плетене), *bosti – bodenje* (бодене), *tresti – tresenje* (тръскане), *gristi – grizenje* (гризене) и т.н., тъй като го няма и в миналото страдателно причастие (*pleten, boden, tresen, grizen*). От *liti* (лея), *šiti* (шия), *mleti* (меля) съществителното е *livenje* (леене), *šivenje* (шиене), *mlevenje* (мелене) според миналото страдателно причастие *liven* (лят), *šiven* (шит), *mleven*

65 Исторически тези съществителни са възникнали чрез добавяне на суфикса *-je* към миналото страдателно причастие, при което настъпила йотация *-n + -je → -nje*. Днес не можем да ги образуваме по този начин, тъй като съществуват и от непреходни глаголи, които нямат минало страдателно причастие.

(млян). За непреходните и възвратните глаголи формата на отглаголното съществително трябва да се научи специално. Обикновено и при тях се появява йотация, по аналогия, напр. *roniti – ronjenje* (гмуркане), *kasniti – kašljenje* (закъсняване), *truliti – truljenje* (гниене), *trubiti – trubljenje* (тръбене), *diviti se – divljenje* (възхищение) и т.н., но понякога са без йотация, напр. *ići – idenje* (вървене, ходене), *sedeti – sedenje* (седене), *bdeti – bdenje* (бдене), *leteti – letenje* (летене), *rasti – rastenje* (растене) и др.

Специфични значения

15.2.14.1. По принцип, съществителното на *-nje* изразява само субстантивирано глаголно действие. Някои все пак получават и специфични значения: такава е и самата дума *značenje* (значение), такива са *letovanje* (летуване) (= *godišnji odmor* (годишен отпуск)), *zvanje* (звание) (= *titula* (титла)), *dugovanje* (задължение) (= *dug* (дълг)), *bolovanje* (болнични) (= *odsustvo zbog bolesti* (отпуск по болест)) и др. Някои от тях при промяна на значението променят и ударението и така от *imanje* (имане) става *imánje* (имение, имот) (= *posed*), от *pèčenje* (печене) – *pečénje* (= *pečeno meso* (печено месо)), *om jedínjenje* (съединяване) – *jedinjénje* (съединение) (*hemijski spoj dva ili više elemenata* (химическо съединение на два или повече елемента)).

Съществителни на *-nje* от свършени глаголи

15.2.14.2. Отглаголните съществителни от **свършени** глаголи винаги имат дълго възходящо ударение, което пада върху сричката пред *-nje*. Те съществуват само от отделни глаголи и то предимно от онези, които са преходни и с префикси. Могат да означават свършено действие като *rođenje* (рождение), *izvršenje* (изпълнение), *izlečenje* (излечение), *oslobođenje* (освобождение), *ispunjenje*

(изпълнение), *razoružanje* (разоръжение) и т.н. или състояние, като *uzbuđenje* (вълнение), *poniženje* (унижение), *zagađenje* (замърсяване), *zapaljenje* (възпаление), *zasićenje* (засищане) и т.н., респективно промяна на състояние, като *poboljšanje* (подоброение), *pogoršanje* (влошаване), *uvećanje* (увеличение), *smanjenje* (намаление), *pojačanje* (подкрепление), *ubrzanje* (ускорение) и т.н.

Специфични значения

Още по-често от онези от несвършени глаголи, тези производни могат да придобият пълно субстантивно значение. Така имаме *predskazanje* (предсказание) (= prognoza (прогноза)), *dopuštenje* (разрешение) (= dozvola (разрешително)), *naređenje* (заповед) (= naredba), *utvrđenje* (укрепление) (= tvrđava (крепост)), *odeljenje* (отделение) (= deo, odsek (отдел)), *oboljenje* (заболяване) (= bolest (болест)), *izdanje* (издание), *udubljenje* (вдлъбнатина) и много други.

Съществителни на -će

15.2.14.3. Отглаголни съществителни се образуват и със суфикс -će, но те са далеч по-малко от онези на -nje. Повечето от тях завършват на -nuće (от глаголите на -nuti), а по-рядко на -iće (от глаголите на -iti) или на -éće (от глаголите на -eti). Всички имат дълго възходящо ударение на предпоследната сричка. Точни правила за образуване на отглаголните съществителни е трудно да се дадат, затова е по-добре да се търсят в речника⁶⁶.

66 По аналогия на онези на -nje, и тези съществителни са възникнали с добавяне на суфикс -je към миналото страдателно причастие, завършващо на -t (напр. *dostignut* (постигнат) + -je → *dostignuće* (постижение)). Много глаголи днес са заменили миналото

От несвършените глаголи много малко са съществителните на *-će*: общо взето това са *bíće* (битие; същество), *piće* (питие) (с две значения: 'пиене' и 'онова, което се пие – напитка'), *uméće* (умение), *čeznúće* (копнеж)⁶⁷. Останалите са образувани от свършени глаголи и означават субстантивизирано свършено действие, напр. *začéće* (зачатие), *prispéće* (пристигане) (= *dolazak*), *zauzéće* (завземане, превземане), *izčeznúće* (изчезване), *iskliznúće* (изплъзване; дерайлиране), *uginúće* (загиване, изчезване), *vaskrsnúće* (възкресение), *svaníće* (съмване) (= *svitanje* (зазоряване)) и т.н., а също така и резултат от действието, респективно състояние, както в *otkriće* (откритие) (= *ono što je otkriveno* (онова, което е открито), *pronalazak* (откритие)), *ulegnúće* (слягане) (= *uleglo, udubljeno mesto* (слегнало се, вдлъбнатото място)), *uganíće* (навяхване) (= *iščašenje noge ili ruke* (навяхване на крак или ръка)), *dostignúće* (постижение), *nadahnúće* (вдъхновение), *očvrsnúće* (закаляване) и т.н. *Razvíće* (развитие) днес означава *razvoj* (развой) или *razvitak* (развитие). Чисто субстантивно значение са придобили *raspéće* (разпятие) (= *raspelo, krucifiks*) и *preduzéće* (предприятие) (= *firma, kompanija*).

15.3. СУФИКСИ НА ПРИЛАГАТЕЛНИ

страдателно причастие на *-t* с такова на *-n* (напр. *otkriti* (открива) – *otkriven* (открит) вместо архаичното *otkrit*), но съществителното на *-će* е останало (*otkriće* (откритие)). Освен това, има доста непреходни глаголи, които са получили съществително на *-će* по аналогия.

- 67 Отбелязваме дълго възходящо ударение на предпоследната сричка на тези съществителни, защото се пишат еднакво с 3 лице единствено число на бъдеще време на съответния глагол (*bíće* (ще бъде) от *biti*, и *uméće* (ще умее) от *umeti*)

Качествени и относителни прилагателни

Прилагателните по значение могат да се разделят приблизително на две големи групи: **качествени**, които изразяват някаква особеност (напр. *hladan* (студен)), и **относителни**, които означават връзка с някое друго понятие (напр. *državni* (държавен) = *koji se odnosi na državu* (който се отнася до държавата)). Това деление има доста допирни точки с определената и неопределената форма на прилагателните (виж 6.2). Качествените прилагателни имат и определена, и неопределена форма. От относителните, прилагателните на суфикси *-ski* (*-čki*, *-ški*, *-ki*), *-ji*, *-nji*, *-ći* имат само определена форма, а притежателните на суфикси *-ov* или *-in* имат само неопределена форма.

Форма в речника

В прегледа на суфиксите по-долу ги посочваме така, както се постъпва с прилагателните в речника: даваме ги в неопределената форма (със завършек на съгласна), при което (освен за прилагателните на *-ov* и *-in*) се подразбира, че съществува и определена (със завършек на *-ī*). Ако суфиксът е посочен само с формата на *-ī*, това означава, че съществува само в определена форма.

За някои прилагателни обаче, не е известно дали имат неопределена форма, т.е., дали са относителни или качествени, затова нерядко се случва едно и също прилагателно в един речник да го открием със завършек на съгласна, а в друг – с форма на *-ī*. Нещо повече, едно и също прилагателно може в някои значения да спада към качествените, а в други – към относителните: така например *zvučan* (звучен) означава 'koji jako zvuči, čujan' (който звучи силно, който може да се чуе), а *zvučni* (звуков) (само в определена форма) 'koji se odnosi na zvuk' (който се

отнася до звук); *borben* (боек, войнствен) е 'spreman za borbu, ratoboran (готов за борба (бой), войнствен)', а *borbeni* (борчески) (само в определена форма) 'koji se odnosi na borbu' (който се отнася до борба). Такива двойки прилагателни някои лексикографи дават в едно и също гнездо, а други ги третираат като две отделни думи.

-ski

15.3.1. Относителни прилагателни. - Най-често употребяваният относителен суфикс *-ski* (със своите аломорфи, които видяхме в 15.1.1 по-горе). Той означава различни видове връзки и принадлежност: по отношение на човешки същества (*ženski* (женски), *carski* (царски), *kaluđerski* (калугерски), *bogataški* (богаташки), *junački* (геройски)), по отношение на места и учреждения (*morski* (морски), *brdski* (планински), *seoski* (селски), *školski* (училищен), *fabrički* (фабричен), *redakcijski* (редакционен)), по отношение на дейности (*zanatski* (занаятчийски), *filozofski* (философски), *umetnički* (художествен), *politički* (политически), *biološki* (биологически)) и други. Чрез него се образуват географски и етнически прилагателни: *evropski* (европейски), *dunavski* (дунавски), *alpski* (алпийски), *rumunski* (румънски), *češki* (чешки), *beogradski* (белградски), *pariski* (парижки) и т.н.

Вместо със самия суфикс *-ski*, особено ако завършекът на основата е в конфликт с група съгласни *sk*, много прилагателни се образуват с помощта на сложни суфикси, които съдържат още една морфема пред *-ski*: *-ānski* (*poštanski* (пощенски), *proročanski* (пророчески), *grobļanski* (гробнищен), *venecijanski* (венетциански)), *-īnski* (*majčinski* (майчински), *sestrinski* (сестрински), *gostinski* (гостен, който служи за гости)), *-ovski*, след палатална съгласна *-evski* (*divovski* (гигантски), *topovski*

(артилерийски), *orlovski* (орлов), *kraljevski* (кралски), *marševski* (маршов)).

-ji

15.3.1.1. Суфиксът *-ji* служи предимно за образуване на прилагателни от наименования на животни, по-рядко на човешки или свръхестествени същества. Остава неизменен в *pasji* (кучи, кучешки), *kozji* (кози), *mačji* (котешки), *lisičji* (лисичи), *čovečji* (човешки), *dečji* (детски), *božji* (божи), *vražji* (дяволски) и т.н., а предизвиква йотация на крайната съгласна на основата в *medveđi* (мечешки), *riblji* (рибешки), *kravlji* (крави, кравешки), *đavolji* (дяволски), *jesenji* (есенен) и т.н. Появява се и във форма *-iji* (напр. *dečiji* (детски), *božiji* (божи)), но тя се смята по-малко правилна, освен в производни като *ovčiji* (овчи), *guščiji* (гъши), *vrapčiji* (врабешки), където заради групата съгласни е по-лесна за изговор от *-ji*.

-ni

15.3.1.2. Суфиксът *-ni* всъщност е определена форма на суфикса *-(a)n*, който разглеждаме по-долу при качествените прилагателни. В много думи обаче, *-ni* се появява без неопределена форма и има относително значение, напр. *ručni* (ръчен) (от *ruka*), *nožni* (крачен) (от *noga*), *trbušni* (коремен), *leđni* (гръбен), *kućni* (къщен), *sobni* (стаен), *krovni* (покривен), *zidni* (стенен), *ulični* (уличен), *državni* (държавен), *severni* (северен) (а също така и *južni* (южен), *istočni* (източен), *zapadni* (западен)), *noćni* (нощен), *podnevni* (следобеден), *mesečni* (месечен) и т.н.

За чужди съществителни на *-ija* по произход от латинските на *-io*, *-ionis*, този суфикс придобива форма *-ōni* респективно *-iōni*: *organizacioni* (организационен), *koncentracioni* (концентрационен), *orijentacioni*

(ориентационен), *invazioni* (инвазионен), *diskusioni* (дискусионен) и т.н. С морфемата *-ov-* (*-ev-* след палатална съгласна) се образува сложен суфикс *-ōvni/-ēvni*, както в *poslovni* (делови), *kućevni* (къщен), *duševni* (душевен) и т.н.

-an

15.3.1.3. Суфиксът *-an*, с постоянно *a* (понякога се появява само в определена форма на *-ani*), служи предимно за прилагателни от материали като *zemljan* (пръстен, от пръст), *peščan* (пясъчен) (от *pesak*), *koštani* (костен) (от *kost*), *voštani* (восъчен) (от *vosak*), *uljani* (маслен) и т.н., плюс още няколко като *zvezdani* (звезден), *novčani* (паричен), *lančani* (верижен) (от *lanac*) и др.

-en(i)

15.3.1.4. Подобен на предходния е суфиксът *-en* (*-eni*). И него го откриваме в прилагателни от материали като *drven* (дървен), *voden* (воден), *staklen* (стъклен), *gvozd* (железен), *platnen* (платнен), *vinen* (вълнен), заедно с доста други като *kazneni* (наказателен), *crkveni* (църковен), *službeni* (официален), *jedinstven* (единен), *zdravstveni* (здравен) и т.н. Такива като *vatren* (огнен), *leden* (леден), *meden* (меден), по-често отколкото като относителни ('koji se odnosi na vatru' (който се отнася до огън) и подобни), се употребяват при описване на характер или поведение.

-nji

15.3.1.5. Суфиксът *-nji* се появява в сравнително малък брой производни от съществителни, като *krajnji* (краен), *jutarnji* (утринен), *večernji* (вечерен), *subotnji* (съботен), *maternji* (майчин), понякога и от наречия, като *današnji* (днешен), *noćasnji* (нощешен) (от *dan* (днес), *noć* (нощес)). Формата *-šnji* или *-ašnji* се появява в

прилагателни от наречия, *sadašnji* (сегашен), *sutrašnji* (утрешен), *unutrašnji* (вътрешен), *spoljašnji* (външен), *jučerašnji* (вчерашен), *skorašnji* (скорошен), както и в *godišnji* (годишен) (неправилно от *godina*).

-eći

15.3.1.6. Суфиксът **-eći** в *pileći* (пилешки), *teleći* (телешки), *jareći* (ярешки), *praseći* (прасешки) и т.н. възниква от суфикса *-ji*, който е добавен към основата на генитива (*pilet-a* и т.н.), но се появява и при съществителни, които нямат такава основа, като напр. *kereći* (кучешки) (= *pseći*) или *srneći* (сърнешки).

-aći

15.3.1.7. Прилагателните на **-aći** от глаголни основи, означават, че нещо е предназначено за действие, което се изразява от глагола, напр. *pisaći* (пищещ; писален) (*pisaći sto* (писална маса, бюро)), *šivaći* (шевен) (*šivaća mašina* (шевна машина)), *jahaći* (ездитен) (*jahaće odelo* (ездитен костюм)).

Прилагателни със значение на причастия

15.3.1.8. В по-ново време, под влияние на чужди езици, се появяват множество прилагателни на **-ći** от глаголна основа. В номинатив единствено число мъжки род те имат форма, която е еднаква със сегашното деепричастие (виж 9.8.3), но се изменят като прилагателни и имат значение на сегашно деятелно причастие: *važeći* (валиден), *vodeći* (водещ), *noseći* (носещ), *leteći* (летящ), *postojeći* (съществуващ), *tekući* (текущ), *rastući* (растящ), *putujući* (пътуващ), *vladajući* (управляващ), *odgovarajući* (съответен), *zadivljujući* (удивителен), *odlučujući* (решителен), *zастрашujući* (застрашителен), *umirujući*

(успокоителен), *iznenadujući* (изненадващ) и подобни. Все пак това не са истински причастия, защото означават **постоянна особеност** и не могат да заменят относително изречение. Така напр. се казва *leteća riba* (летяща риба), *leteće bube* (летящи насекоми), *neidentifikovani leteći objekt* (неидентифициран летящ обект), но не е възможно **i letećem avionu* (трябва да се каже *i avionu koji leti* (в самолета, който лети)); съществува *viseći most* (висящ мост) като наименование на вид мост, но не е възможно **slika viseća na zidu* вместо *slika koja visi na zidu* (картина, която виси на стената).

Някои от тези прилагателни се употребяват само с дадено съществително, в установени изрази, като *olakšavajuće okolnosti* (смекчаващи вината обстоятелства), *osiguravajući zavod* (застрахователен институт), *uveličavajuće staklo* (увеличително стъкло), *drečeca boja* (крещящ цвят), *stojeći* (изправено) (*sedeći* (седнало), *ležeć* (легнало)) *stav* (положение) и подобни.

Притежателни прилагателни на -ov

15.3.1.9. Притежателният суфикс **-ov** (след палатални съгласни **-ev**) образува прилагателни от съществителни от първо и второ склонение и то преди всичко от онези, които означават хора: *predsednikov* (на президента), *detetov* (на детето), *mladićev* (на младежа), *kraljev* (на краля), *učiteljev* (на учителя) и т.н. При съществителните на **-r** суфиксът се колебае между **-ov** и **-ev**: *direktorov* (на директора), *carev* (на царя/ императора), *pastirov* (на пастира) и *pastirev* и т.н.

От неодоушевените съществителни притежателни прилагателни могат да имат наименованията на небесните тела (*Sunčev* (слънчев, на Слънцето), *Mesečev* (лунен, на Луната), *Marsov* (марсиански, на Марс)), както и имената на предприятия, организации, клубове и подобни (*Fijatov*

(на „Фиат“), *Partizanov* (на „Партизан“)). С този суфикс се образуват и прилагателни от наименования на дървета, и то не само от наименования от мъжки род (*borov* (боров), *hrastov* (дъбов), *orahov* (орехов)), а и от женски (*jabukov* (ябълков), *brezov* (брезов), *trešnjev* (черешов)).

При съществителните със завършек на -v суфиксът придобива формата -ljev: *Jakovljev*, *Čehovljev*, *Miroslavljev*. Три съществителни за обозначаване на близко родство, *sin* (син), *brat* (брат) и *muž* (мъж), днес получават предимно сложен суфикс -ovljev/-evljev: *sinovljev* (синов), *bratovljev* (братов), *muževljev* (мъжов).

Притежателни прилагателни на -in

15.3.1.10. Втори притежателен суфикс, **-in**, се добавя към съществителните на -a, както от женски род (*ženin* (женин), *sestrin* (сестрин), *majčin* (майчин), *bakin* (бабин), *doktorkin* (на докторката), *učiteljičin* (на учителката)), така и от мъжки род (*tatin* (татков), *sudijin* (на съдията), *vojvodin* (на войводата/ херцога), *kolegin* (на колегата), *Nikolin* (на Никола)).

И тук неодушевените понятия включват небесни тела (*Zemljin* (земен, на Земята), *Venerin* (венерин, на Венера)) и имена на организации (*Akademijin* (на Академията), *Matičin* (на Академията), *Zvezdin* (на „Звезда“)). От колективните съществителни притежателни прилагателни могат да получат *vlada* (правителство) (→ *vladin* (правителствен, на правителството), понеже няма прилагателно с друг суфикс) и още няколко от тях в установени изрази, като напр. *dugine boje* (цветовете на дъгата) (= боје spektra (цветовете на спектъра)), *ružino ulje* (розово масло), *sojino brašno* (соево брашно) и т.н.

-(a)n

15.3.2. Качествени прилагателни. - Най-честия от всички суфигкси, **-(a)n**, вече споменахме при относителните прилагателни, където има само определена форма **-ni**. С негова помощ се образуват прилагателни от съществителни, напр. *plodan* (плодоносен) (*plodna*, *plodno*), *uzoran* (образцов), *slobodan* (свободен), *radostan* (радостен), *tužan* (тъжен), *strašan* (страшен), *mračan* (мрачен) и т.н., от глаголи (*prolazan* (преходен), *ugodan* (приятен), *zavisan* (зависим), *iscrpan* (изчерпателен), *razoran* (унищожителен) и т.н.), понякога и от други части на речта (напр. *suvišan* (излишен, в повече) от наречието *suviše* (прекалено, твърде много)).

Прилагателни от чужд произход, чиито суфигкси произлизат от гръцкия **-ikós**, респективно от латинските **-alis** или **-ivus**, запазват чуждия суфигкс, но му добавят **-(a)n**, при което се получават сложните суфигкси **-ič(a)n** (*idiličan* (идиличен), *fantastičan* (фантастичен), *simboličan* (символичен), *hroničan* (хроничен), *drastičan* (драстичен), *ekonomičan* (икономичен) и т.н.), **-al(a)n** (*centralan* (централен), *formalan* (формален), *maksimalan* (максимален), *muzikalan* (музикален), *senzacionalan* (сензационен) и т.н.), **-iv(a)n** (*eksplozivan* (експлозивен), *agresivan* (агресивен), *aktivan* (активен), *sugestivan* (сугестивен) и т.н.).

-av

15.3.2.1. Суфигкът **-av** служи за описание на типични особености. Добавя се към основи от съществителни, напр. *ćelav* (плешив), *znojav* (потен), *mišičav* (мускулест), *pegav* (луничав), *bodljikav* (бодлив), *čađav* (саждив, покрит със сажди) и т.н., или към глаголни основи, напр. *drhtav* (треперещ), *blistav* (лъскав), *klizav* (хлъзгав), *golicav* (гъделичкащ; щекотлив), *hvalisav* (самохвален) и т.н.

-at

15.3.2.2. Суфиксът **-at** означава набиваща се на очи или особено развита част на тялото: *glavat* (главест) (= *koji ima veliku glavu* (който има голяма глава)), *nosat* (носест, който има голям нос), *brkat* (мустакат), *bradat* (брадат), *zubat* (зъбат), за животни *rogat* (рогат), *repat* (опашат) и т.н. Чрез сливане на този суфикс с прилагателни на *-ni* се получава суфиксът *-nat*, като в *mesnat* (месест), *pernat* (пернат, перест), *lisnat* (листат, който има листа), *travnat* (тревист) и т.н.

-ast

15.3.2.3. Суфиксът **-ast** означава прилика със съществителното, което е в основата, по форма (*kukast* (с форма на кука, пречупен), *kockast* (с форма на куб, четвъртит; кариран), *jajast* (яйцевиден, овален), *loptast* (топчест) и т.н.), по цвят (*maslinast* (маслинен), *narandžast* (оранжев), *ljubičast* (виолетов) [от *ljubica* = *ljubičica* (теменужка)], *ružičast* (розов) [от *ružica* = *ruža* (роза)] и т.н.) или по други особености, напр. *vazdušast* (въздухообразен), *svilast* (подобен на коприна), *penast* (пенест), *budalast* (глуповат) и т.н. В производни от прилагателни изразява приблизителна особеност, напр. *okruglast* (възкръгъл, кръгловат) (*pretežno okrugao* (предимно кръгъл)), *slatkast* (сладникав) (*delimično sladak* (отчасти сладък)), *vodenast* (воднист) (*koji sadrži dosta vode* (който съдържа доста вода)) и подобни.

-it

15.3.2.4. Суфиксът **-it** означава различни връзки със съществителни или глаголи, като напр. *zakonit* (законен), *različit* (различен), *rečit* (красноречив), *istinit* (истински),

kamenit (каменист), *ponosit* (горделив), *izrazit* (изразителен) и т.н. В съчетание със суфикса *-ov* респективно *-ev* възниква сложният суфикс *-ovit/-evit*: *lekovit* (лековит), *vetrovit* (ветровит), *šumovit* (горист), *duhovit* (духовит), *slojevit* (слоест, на пластове), *žuljevit* (мазолест) и т.н.

-iv (-ljiv)

15.3.2.5. Суфиксът *-iv* се появява и във формата *-ljiv*; пред *-iv* най-често настъпва йотация, както напр. *zapaljiv* (запалим, запалителен) от *zapaliti* (запаля) или *ranjiv* (раним) от *raniti* (раня). Има две основни значения. Едното е значение на типична особеност или поведение, почти винаги с форма на *-ljiv*, който се добавя към основа на глагол, напр. *stidljiv* (срамежлив), *lažljiv* (лъжлив), *govorljiv* (приказлив), *ćutljiv* (мълчалив), *štedljiv* (пестелив), *zanimljiv* (интересен), *promenljiv* (променлив), *varljiv* (лъжлив, измамен), *izdržljiv* (издръжлив), *lepljiv* (леплив), *smrdljiv* (смрадлив) и т.н. По-рядко се добавя към основа на съществително, напр. *ćudljiv* (капризен), *brižljiv* (грижлив), *milostiv* (милостив), *vašljiv* (въшлив) и т.н.

Второто значение е онова, което съответства на латинския *-abilis/-ibilis*, на английския и френския *-able/-ible*, на немския *-bar*, т.е. значение на възможност на извършване на действието, което означава глагола в основата. Някои от тези производни имат *-iv*, а някои *-ljiv*, а понякога и двата са възможни в една и съща дума, както в *ostvariv* = *ostvarljiv* (и двата: *koji se može ostvariti* (който може да се осъществи, осъществим)). Примери: *dopustiv* (допустим), *oprostiv* (простим), *uporediv* (сравним), *izlečiv* (лечим), *kažnjiv* (наказуем), *upotrebljiv* (употребяем), *razumljiv* (разбираем), *ćitljiv* (мълчалив), *opipljiv* (осезаем) и още много други. Особено често тези прилагателни се появяват в отрицателна форма, напр. *neuporediv*

(несравним), *neizlečiv* (неизлечим), *neostvarljiv* (неосъществим), *neshvatljiv* (неразбираем), *nerazumljiv* (неразбираем) и подобни (виж и 15.5.2., 16.2).

Умалителни

15.3.2.6. Няколко суфикса служат за образуване на **прилагателни със субективна оценка**, и то преди всичко **умалителни**, подобни на онези от съществителни (виж 15.2.8). В прилагателни като *majušan* (мъничък) (от *mali* (малък)), *sićušan* (дребничък) (от *sitan* (дребен)), *tanušan* (тъничък) (от *tanak* (тънък)), *slabašan* и *slabačak* (слабичък, възслаб) (и двете от *slab* (слаб)) суфиксът изтъква значението на самото прилагателно. При други показва, че особеността е изразена частично, напр. *lepuškast* (хубавичък) (= *prilično lep* (достатъчно хубав)), *debeljuškast* (дебеличък) (= *debeo, ali ne previše* (дебел, но не прекалено)), *slabunjav* (слабичък) (= *prilično slab* (доста слаб)), *bledunjav* (бледичък) (= *romalo bled* (възблед)) и т.н. Приблизителен нюанс на цвят изразяват суфиксите **-kast**, напр. *crvenkast* (червеникав), *zelenkast* (зеленикав), *sivkast* (сивкав), *žučkast* (жълтеникав) (от *žut* (жълт)) и **-ičast** напр. *beličast* (белезникав) (от *beo* (бял)) и *plavičast* (синкав).

-cat и -cit

За енергично наблягане служат производни със суфиксите **-cat** и **-cit**, които почти винаги се употребяват успоредно с основната форма на прилагателното. Така имаме *sām samcat* (сам-самичък) (= *potpuno sam* (напълно сам)), *nov novcat* (нов-новеничък) (= *sasvim nov* (съвсем нов)), *gol golcat* (гол-голеничък), *zdrav zdravcat* (здрав-здравеничък), и със същото значение *sam samcit* (сам-самичък), *zdrav zdravcit* (здрав-здравеничък) и т.н.

15.4. ГЛАГОЛНИ СУФИКСИ

За суфиксите за промяна на глаголния вид стана дума в 9.4.5 – 9.4.5.2.

Производните глаголи не могат лесно да се разпознаят, понеже много от тях имат еднаква форма с простите глаголи: напр. *blatiti* (калям) от съществителното *blato* (кал) се изменя по същия начин, както и *klatiti* (клатя) или *mlatiti* (бия), прости глаголи. Тук можем да посочим само няколко суфикса, които образуват по-голям брой производни, и то само в техните основни значения.

-ati

15.4.1. Със суфикса **-ati** се образуват глаголи от съществителни, напр. *gomilati* (трупам) (от *gomila* (куп)), *cvetati* (цъфтя) (от *cvet* (цвят)), *oružati* (въоръжавам) (от *oruž-je* (оръжие)), *koračati* (крача) (от *korak* (крачка)) и т.н. Образуваните от основа на прилагателно, най-често от сравнителната степен, означават постепенно придобиване на качеството, обозначено чрез прилагателното, както в *jačati* (укрепвам, засилвам), *debljati* (дебелея) (от *debeo* (дебел), сравнителна степен *deblji* (по-дебел)), *mekšati* (омеквам) и подобни.

-iti

15.4.2. Със суфикса **-iti** се, от основа на съществително, се образуват глаголи, които означават действие, присъщо на това съществително, напр. *svedočiti* (свидетелствам) (от *svedok* (свидетел)), *prosjačiti* (прося) (от *prosjak* (просяк)), *stražariti* (стоя на стража/ пост), *gospodariti* (властвам) и подобни. Могат да значат пълнене или покриване с материала, обозначен от съществителното, напр. *blatiti*

(калям), *mastiti* (намазвам с мазнина), *bojiti* (боядисвам; оцветявам), *soliti* (соля), *šećeriti* (подслаждам със захар) и подобни.

С основа на прилагателно същият суфикс изразява придаване на качества, обозначени с прилагателното, както в *puniti* (пълня), *oštriti* (остря), *hrabriti* (насърчавам), *veseliti* (радвам) и т.н.

-ovati

15.4.3. Суфиксът **-ovati**, след палатална съгласна **-evati**, с основа, която означава човешко същество, показва начина на живот, характерен за това същество, напр. *robovati* (робувам), *kraljevati* (царувам, кралувам), *carevati* (царувам). От основи на съществителни с неодушевено значение, се образуват глаголи като *ratovati* (воювам), *školovati* (изучавам някого), *imenovati* (назовавам), *bičevati* (бичувам, бия с камшик) и др. Редки са производните от основи на прилагателни, напр. *ludovovati* (лудувам), или от адвербиални, както *napredovovati* (напредвам).

Със суфикса **-ovati** се образуват и много глаголи от чужди основи, обикновено заети през немски (на **-ieren**) или френски (на **-er**), като *diskutovati* (дискутирам), *trijumfovati* (триумфирам), *apelovati* (апелирам), *interesovati* (**se**) (интересувам (**се**)) и т.н.

Суфикси от чужд произход

15.4.4. Още два суфикса, които се появяват в заемките от този вид, са **-irati** (напр. *programirati* (програмирам), *drogirati* (дрогирам), *asfaltirati* (асфалтирам), *filozofirati* (философствам)) и **-isati** (сегашно време на **-išem**, напр. *operisati* (оперирам), *informisati* (информирам), *koncentrisati* (концентрирам), *fotografisati* (фотографирам)). Всички тези глаголи са от несвършен вид или са

двувидови.

Суфиксът *-isati* се появява и при малък брой сръбски или отдавна заети основи, като *ugljenisati* (овъгля), *testerisati* (режа с трион), *kaldrmisati* (настилам калдъръм).

Фреквентативни суфикси

15.4.5. Фреквентативни (за често повтарящо се действие, бел. *прев.*), деминутивни (умалителни) или итеративни (повтарящи се) наричаме онези суфикси, които показват, че действието се върши учестено и на пресекулки. Най-разпространение са **-kati**, напр. *pipkati* (попипвам) (= *romalo, više puta pipati* (пипвам леко, много пъти)), *gurkati* (побутвам), *kopkati* (чопля, човъркам), *govorkati* (шушукам) и т.н., **-ucati**, напр. *svetlucati* (просветвам), *kašljucati* (кашлюкам), **-uckati**, напр. *sviruckati* (свирукам), *pijuckati* (попийвам), *dremuckati* (подремвам) и т.н. Деминутивно значение откриваме и в много други суфикси, като напр. **-karati** (*trčkarati* (тичам насам-натам), *piskarati* (драскотя, пиша по малко)), **-akati** (*moljakati* (досаждам с молби)), **-utati** (*skakutati* (подскачам)), **-cati** (*jurcati* (препускам)) и т.н.

15.5. ПРЕФИКСАЛНО-СУФИКСАЛНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ

В по-старите граматики този тип словообразуване се представя като словообразуване със суфикс **от синтагма** (напр. *besposlica* (безработица) от *bez posla* плюс суфикс **-ica**), което от историческа гледна точка е и начинът, по който много от тези думи са възникнали. Все пак, има думи, които не могат да се извеждат от синтагми (напр. *ro-vetar-ac* (ветрец), *na-reč-je* (диалект), както и всички

производни от глаголи), затова в синхроничен план е оправдано да се наричат префиксално-суфиксални, което означава, че към основата се добавят едновременно и префикс, и суфикс. По-долу в текста ще употребяваме съкращението ПСП = префиксално-суфиксална производна.

Съществителни

15.5.1. ПСП от съществителни най-често се образуват със следните суфикси:

-je, напр. *bespuće* (безпътица) (от *bez-* + *put -je*), *narečje* (диалект), *predvečerje* (привечер; навечерие), *Podunavlje* (Подунавие) (= *oblast uz Dunav* (областта покрай Дунав)), *podneblje* (поднебесното пространство; климат), *razdoblje* (период), *sazvežđe* (съзвездие) и т.н.;

-ica, напр. *besposlica* (безработица), *dokolenica* (¾ чорап), *prikolica* (ремарке), *poslastica* (сладкиш; лакомство), *potpetica* (токче), *susnežica* (лапавица) и т.н.;

-nik, напр. *načelnik* (началник), *beskućnik* (бездомник), *sagovornik* (събеседник), *doušnik* (доносчик), *priručnik* (наръчник) и т.н.;

-ina, напр. *zavetrina* (завет), *poledina* (обратна страна, гръб), *pokrajina* (област), *omladina* (младеж) и т.н.;

-(a)k, напр. *ponedeljak* (понеделник) (генитив *ponedeljka*), *pikrajak* (кътче), *naprstak* (напръстник), *podbradak* (двойна брада, гуша), *dovratak* (каса на врата) и т.н.;

-(a)c, напр. *vanzemaljac* (извънземен) (генитив *vanzemaljca*), *povetarac* (ветрец) и т.н.

В думи като *nemar* (небрежност, немарливост), *nerovrat* (невръщане), *nedogled* (необозримост), освен префикс *ne-* и основата на глагола *mariti* (грижа ме е), *povratiti* (върна), респективно *gledati* (гледам), имаме нулев

суфикс (-Ø).

Прилагателни

15.5.2. ПСП от прилагателни имат предимно суфикс **-(a)n** респективно **-ni**, както в *beskrajan* (безкраен) (*bez-* + *kraj* + *-(a)n*), *bespomoćan* (безпомощен), *nezaboravan* (незабравим), *prekobrojan* (излишен, в повече), *pristrastan* (пристрастен), *potkožni* (подкожен), *predizborni* (предизборен), *vanbračni* (извънбрачен), *međunarodni* (международен), *zagrobni* (задгробен) и т.н.

Доста ги има и със суфикс **-ski**: *bescarinski* (безмитен), *pomorski* (морски), *nadmorski* (надморски), *prigradski* (крайградски), *prekookeanski* (презокеански), *vanevropski* (извъневропейски), с префикс от чужд произход *postdiplomski* (следдипломен) и т.н.

Прилагателни от типа *nezajazljiv*

Тук можем да причислим прилагателни като *nezajazljiv* (ненаситен) (от *ne-* + *zajaz[iti]* + *-ljiv*), *neopisiv* (неописуем), *neuništiv* (неунищожим), *neukrotiv* (неукротим), *nesalomljiv* (несломим), тъй като се появяват едновременно с префикс и суфикс. Напротив, такива като *neostvarljiv* (неосъществим) (виж 16.2) се числят към префиксалното словообразуване, тъй като са възникнали като отрицателни форми на вече готови прилагателни като *ostvarljiv* (осъществим) и т.н.

Глаголи

15.5.3. Най-многобройни ПСП са глаголните. Суфиксът при тях е обикновено *-iti*, рядко *-ati* или *-eti*. Основите са от съществителни или прилагателни, по изключение от местоимения и числителни.

15.5.3.1. Префикс *o-*, основи от съществителни: *osloboditi* (освободя) (*o-* + *sloboda* + *-iti*), *ostvariti* (осъществя), *ozakoniti* (узаконя), *opametiti se* (вразумя се), *okončati* (завърша) и т.н.

Основи от прилагателни: *odobriti* (одобря), *omogućiti* (осигуря възможност), *osvežiti* (освежа), *otopeliti* (отопля), *olakšati* (облекча), *otežati* (отежня, затрудня), *osigurati* (осигуря) и т.н.

Преходни и непреходни глаголи

Със суфикс *-eti* първоначално са образувани само непреходни глаголи от основи от прилагателни, като напр. *onemeti* (онемее), *ogoleti* (оголея), *osédeti* (побелея) (= *postati sed*), а преходните имат суфикс *-iti*. Оттук и днес различаваме *oslepeti* (ослепея) '*izgubiti vid*' (да изгубя зрение) от *oslepiti* (ослепя) (*koga*) '*oduzeti (kome) vid*' (да отнема някому зрението), *otupeti* (затъпея) '*postati tup*' (да стана тъп) от *otupiti* (затъпя) '*učiniti (što) tupim*' (да направя нещо [да стане] тъпо). Днес тази разлика до голяма степен се е изгубила и така напр. *oživeti* (оживея; съживя) се употребява и в непреходно значение '*postati živ*' (да стана жив), и в преходно '*vratiti (koga) u život*' (да върна някому живота), а много непреходни глаголни имат суфикс *-iti*, като *ozdraviti* (оздравея; излекувам), *ostvariti* (осъществя), *omršaviti* (отслабна) (освен *omršaveti* със същото значение).

u-

15.5.3.2. Префикс *u-*, основи от съществителни: *uobličiti* (оформя) (*u-* + *oblik* + *-iti*), *uvrstiti* (включва в класификация), *uskladiti* (съгласувам), *unakaziti* (обезобразя), *uobičajiti (se)* (свикна; (*se*) стане навик), *užurbati (se)* (разбързам се) и т.н.

Основи от прилагателни: *uprostiti* (опростя),

umanjiti (намаля), *uozbiljiti (se)* (стана сериозен), *ubrzati* (ускоря), *učestati* (зачестя), *ulepšati* (разкрася) и т.н.

Основа от местоимение: *usvojiti* (усвоя; приема).

Основи от числителни: *udvojiti* (удвоя), *utrojiti* (утроя) и т.н.

po-

15.5.3.3. Префикс *po-*, основи от съществителни: *posiniti* (осиновя), *požumiti* (залеся), *pozlatiti* (позлатя), *pogospoditi (se)* (направля/ стана господин), *posrbiti* (посърбя, сърбизирам) и т.н.

Основи от прилагателни: *ponoviti* (повторя), *povisiti* (повиша), *poniziti* (понижа; унижа), *pojeftiniti* (поевтиня; поевтинява) и т.н.; *poskupeti* (поскъпна), *poružneti* (погрозnea), *pozeleneti* (позелenea) и т.н. (със суфикс *-eti* са само непреходни глаголи)

Основа от местоимение: *poništi* (унищожа; анулирам).

iz-

15.5.3.4. Префикс *iz-*, основи от съществителни: *izobličiti* (обезобразя; изопача), *izvestiti* (известя), *iskoreniti* (изкореня) и т.н.

Основи от прилагателни: *ispraviti* (изправя), *izjednačiti* (изравня), *izveštiti se* (обиграя се) и т.н.

ob-

15.5.3.5. Префикс *ob-*, основи от съществителни: *obdariti* (надаря, даря), *obuzdati* (обуздая), *opseniti* (измамя) и т.н.

Основи от прилагателни: *obnoviti* (обновя, подновя), *objasniti* (обясня), *obnažiti* (разголя) и т.н.

s-

15.5.3.6. Префикс *s-*, основи от съществителни: *združiti* (обединя, слея) (*s-* + *drug -iti*), *smestiti* (поставя), *sprijateliti se* (сприятеля се) и т.н.

Основи от прилагателни: *sniziti* (понижа), *smanjiti* (намаля), *zbližiti* (сближа), *smekšati* (смекча) и т.н.

raz-

15.5.3.7. Префикс *raz-*, основи от съществителни: *razmestiti* (поставя на различни места), *razglasiti* (разглася), *raspariti* (разеща) (от *par* (чифт, двойка)), *razvrstati* (класифицирам) и т.н.

Основи от прилагателни: *razjasniti* (разясня), *raznežiti* (разнежа), *rasprostraniti* (разпространя) и т.н.

pri-

15.5.3.8. Префикс *pri-*, основи от съществителни: *prikleštiti* (приклеща), *prizemljiti (se)* (приземя (се)) и т.н.

Основи от прилагателни: *pričvrstiti* (прикрепя), *pritesniti* (притисна, поставя натясно), *pripitomiti* (опитомя) и т.н.

za-

15.5.3.9. Префикс *za-*, основи от съществителни: *zaratiti* (започна война), *zastakliti* (остъкля), *zakaluđeriti* (покалугеря), *zaseniti* (засенча; заслепя) и т.н.

Основи от прилагателни: *zaslepiti* (заслепя) (*-eti*) (ослепя), *zacrniti* (почерня; зачерня), *zaokrugliti* (закръгля) и т.н.

na-

15.5.3.10. Префикс *na-*, основи от съществителни: *nastaniti* (заселя), *naumiti* (намисля), *namagarčiti* (омаскаря) и т.н.

15.6. СЛОЖНО СУФИКСАЛНО СЛОВООБРАЗУВАНЕ

Думата може да бъде съставена от две свързани основи и суфикс, както напр. в *staklo-rez-ac* (стъклар), *pobedo-nos-an* (победоносен), *slatko-reč-iv* (сладкодугмен). Такива думи наричаме суфиксални сложни. Важно е да се отбележи, че техните основи не се появяват заедно без суфикс. В това се състои разликата с думи като *kratkovid-ost* (късогледство) или *zemljoradnič-ki* (земеделски), които не са суфиксални сложни, понеже към вече съществуваща сложна дума (*kratko|vid*, *zemljo|radnik*) е добавен суфикс (*-ost* съответно *-ski*).

Отделни примери за суфиксални сложни производни (ССП) даваме в главата за съчетаването, както за съществителните, така и за прилагателните (при другите части на речта на практика няма такива).

16. ПРЕФИКСАЦИЯ

Префикси има значително по-малко от суфиксите. Думите с определен префикс можем да намерим групирани по азбучен ред в речника, а по-големите и по-добрите речници дават и отделни статии за префиксите, в които обясняват основните им значения.

Префикси и предлози

По-голямата част от префиксите са възникнали от предлози и, въпреки че не можем да поставяме знак за равенство между тях, въз основа на предлозите е възможно да се предугадят някои от значенията на префиксите: например, *potpukovnik* (подполковник) е офицер, който е *pod pukovnikom* (под полковника), т.е. с един чин по-нисш от полковника.

16.1. СЪЩЕСТВИТЕЛНИ С ПРЕФИКСИ

Между съществителните има повече префиксално-суфиксални производни (ПСП: виж 15.5.1 по-горе), отколкото чисто префиксални. Отделни префикси – сред тях първите два и последните два в следния списък – се появяват само в ПСП.

bez-

Префиксът ***bez-*** показва отсъствие на онова, което означава основното съществително, както напр. в ПСП *bezemljaš* (безимотен селянин) (*bez-* + *zemlja* + *-aš*), *beskućnik* (бездомник), *bezakonje* (беззаконие), *bezvlašće* (безвластие) и т.н.

za-

Префиксът **za-** има значение предимно на значение на *iza* [зад], както например в ПСП *zavetrina* (завет) (място „za vetrom“ = „iza vetra“, т.е. скрито от вятъра), *zapećak* (кът зад печката), *zalistak* (прицветник), *zagorje* (област *iza gora*, т.е. зад планините), *zauške* (заушка) (възпаление на жлезите *iza ušiju* (зад ушите), паротит) и т.н.

među-

Префиксът **među-** има значение на предлога (*iz*)*među*, в пространствен смисъл, както напр. в *međušprat* (мецанин), *međuprostor* (пространство между два предмета), или в темпорален, както напр. в *međuigra* (= intermeco (интермецо)).

na-

Префиксът **na-** се появява само в ПСП, със значение на предлога *na*, както напр. в *naričje* (прегръдка, обятие), *naramenica* (презрамка), *nakovanj* (наковалня) (от глагола *kovati*), *načelnik* (началник) (онзи, който е *na čelu* (на чело) на учреждение), или без определено значение, както напр. в *narečje* (= *dijalekat* (диалект)), *nasilje* (насилие) и т.н.

nad-

Префиксът **nad-** означава по-високо звание или стойност, както напр. в *nadvojvoda* (ерцхерцог), *nadbiskup* (архиепископ), *natčovek* (свръхчовек); подобно и в някои ПСП като *nadstrešnica* (козирка над вход) (от *streha*).

ne-

Префиксът **ne-** негира основното съществително, както напр. в *nepišač* (непушач), *neznanje* (незнание), *neuspeh*

(неуспех), *nemoral* (безнравственост), или означава негова противоположност, както в *neprijatelj* (враг), *nesreća* (нещастие); може да има и значение на зло, както напр. в *nečovek* (изрод, изверг), *nedelo* (злодеяние). Появява се в множество ПСП, напр. *nesanica* (безсъние), *neženja* (ерген) (със суфикс *-ja*), *nedonošče* (недоносче) (дете, което „nije doneseno“ (не е донесено), т.е. родено е преждевременно), *nekretnina* (недвижим имот) и т.н.

nuz-

Префиксът *nuz-* означава нещо странично или допълнително, както напр. в *nusprostorija* (помощно/ странично помещение), *nuspojava* (странично действие, нежелан ефект), *nuzzarada* (допълнителен доход) и т.н.

o-

Префиксът *o-* се появява само в ПСП, със значение 'око (šega)' (около нещо), както напр. в *ogrlica* (огърлица, гердан), *okućnica* (земята около къща), или без определено значение, както в *okrilje* (закрила), *ogranak* (клон, разклонение), *opušak* (фас) и т.н.

po-

Префиксът *po-* може да има значение 'posle', както напр. в *pogovor* (послеслов) или в ПСП *ponedeljak* (понеделник) (= dan posle nedelje (денят след неделята)). Адоптивно, допълнително придобито родство означава в *potajka* (мощеха, втора майка), *po(k)ćerka* (осиновена дъщеря), в ПСП *pobratim* (побратим), *posinak* (осиновено дете) и други. С различни значения се появява в многобройни ПСП, каквито са напр. *poglavlje* (= glava, odeljak knjige (глава от книга)), *poprsje* (бюст), *Posavlje* или *Posavina* (= kraj oko reke Save (областта около река Сава)), *poslastica*

(сладкиш), *poredak* (строй, система), *poglavar* (главатар, вожд), *potorac* (моряк, мореплавател), *povetarac* (ветрец) и т.н.

pod-

Префиксът ***pod-*** може да означава 'ispod' в пространството, както напр. в *podnaslov* (подзаглавие) или *potkošulja* (потник), преносно, както напр. в *potpredsednik* (вицепрезидент), *podstanar* (наемател), *podsvest* (подсъзнание), *podtekst* (контекст) или да означава съставна част от цяло, както напр. в *podvrsta* (подвид), *podgrupa* (подгрупа), *potpitanje* (подвъпрос). Пространствено значение 'ispod' има и в многобройни ПСП, каквито са *podzemlje* (подземие), *potkrovlje* (= mansarda (мансарда)), *podnožje* (подножие), *potpetica* (токче), *podmornica* (подводница), *podočnjak* (син кръг под окото) и т.н.

pra-

Префиксът ***pra-*** означава родство от трето коляно в думите *praded(a)* (прадядо), *prababa* (прабаба), *praunuk* (правнук), *praunuka* (правнучка). Значение на древност (като немското *ur-*) има в думи като *pračovek* (първобитен човек) (= *preistorijski čovek* (предисторически човек)), *praotac* (прапродител, праотец) (= *najstariji predak* (най-старият праотец)), *prastanovnik* (коренен/ исконен жител) и т.н.

pred-

Префиксът ***pred-*** означава онова, което се намира пред понятието, обозначено със съществителното в основата (*pretstraža* (аванпост)) или го предхожда темпорално (*predjelo* (ордьовър), *predigra* (прелюдия), *pretprodaja* (предварителна продажба) и т.н.). Същите значения има в ПСП, както напр. в *predgrađe* (предградия) (от *grad*),

predsoblje (антре), *predvečerje* (привечер; навечерие) и т.н.

pri-

Префиксът **pri-** със значението на предлога *pri* се появява в ПСП като *primorje* (морско крайбрежие), *prikolica* (ремарке), *prikrajak* (кътче), *priručnik* (наръчник) и т.н.

protiv-

Префиксът **protiv-** означава противоположно действие, както напр. в *protivnapad* (контраатака), *protivotpor* (контрасъпротива), *protivmera* (контрамярка, противомярка) или реципрочност, както напр. в *protivteža* (противотежест), *protivusluga* (насрещна услуга).

raz-

Префиксът **raz-** с основно значение разделяне, се появява предимно в ПСП, каквито са напр. *razvođe* (вододел) (от *voda*: *granica između rečnih slivova* (граница между речни басейни)), *razdoblje* (= period (период)), *raskršće* (= *raskrisnica* (кръстовище; кръстопът)) и т.н.

sa-

Префиксът **sa-**, подобно на *s(a)*, има значение на общност в *saputnik* (спътник), *saborac* (съратник), *sadejstvo* (съдействие) и в няколко ПСП като *sazvučje* (съзвучие).

su-

Префиксът **su-** е със същото значение и произход като *sa-*, така че в някои думи са взаимозаменяеми, напр. *suosnivač* = *saosnivač* (съосновател, съучредител); все пак, само *su-* се появява в думи като *sugrađanin* (съгражданин), *suvlasnik* (съсобственик), *suvozač* (човек, който седи до шофьора) и в ПСП като *suglasnik* (съгласна) (превод на латинизма

konsonant), *sunarodnik* (= *zemljak* (сънародник)), *susnežica* (лапавица) (= *sneg izmešan s kišom* (сняг, смесен с дъжд)) и т.н. В множество по-нови заемки го замества латинският суфикс *ko-* (*kopilot* (втори пилот), *koautor* (съавтор), *koprodukcija* (копродукция)), който понякога вече се появява и с някоя сръбска основа, както напр. в *kopredsednik* (съпредседател).

u-

Префиксът *u-* се появява само в няколко ПСП, както напр. *ukićanin* (онзи, който е *u kući* (в къщата), член на домакинството) или *ukosnica* (фуркет).

uz-

Префиксът *uz-* със значение, подобно на предлога *uz*, се появява само в малък брой ПСП като *uzrečica* (поговорка), *uzglavlje* (възглавница), *uzdarje* (взаимен подарък) (= *dar, poklon kojim se uzvrća dobijeni dar* (подарък, с който се отвърща на получен подарък)).

16.2. ПРИЛАГАТЕЛНИ С ПРЕФИКСИ

bez-

В изключително голям брой ПСП се появява префиксът *bez-*, който в зависимост от началната съгласна на основата може да получи форма *bes-*, *beš-* или само *be-* (виж примерите в 3.5.1, 3.5.2, 3.5.3), а в прилагателното *bezazlen* (безобиден) (от *bez-* + *zlo* + *-en*) се разширява със звука *-a-*. Примери: *bezbojan* (безцветен), *bezvazdušan* (безвъздушен), *bezuslovan* (безусловен), *beskrajan* (безкраен), *beščastan* (безчестен), *besposlen* (безработен), *bestežinski* (безтегловен), *bezglav* (безглав) (с нулев суфикс), с чужди

основи *bezalkoholan* (безалкохолен), *bezrezervni* (безрезервен), *beskrupulozan* (безскрупулен) (= koji nema skrupula (който няма скрупули)) и т.н.

van-

Префиксът **van-** има значението на предлога *van* или *izvan* в ПСП *vanredan* (извънреден) (= koji je *izvan reda* (който е извън реда), т.е. *izuzetan* (изключителен)), *vanbračni* (извънбрачен), *vanevropski* (извъневропейски), *vanzemaljski* (извънземен) и т.н.

do-

Префиксът **do-** има темпорално значение в *donedavni* (неотдавнашен), *doskorašnji* (доскорошен), *doživotni* (доживотен) (= koji traje do kraja života (който продължава до края на живота)) и т.н.

za-

Префикса **za-** откриваме в малък брой ПСП, като напр. *zagrobni* (задгробен) (= koji je *za grobom* (който е зад гроба), т.е. *posle smrti* (след смъртта)), *zakulisni* (задкулисен) (= koji je *iza kulisa* (който е зад кулисите)) , с основа от местоимение в *zaseban* (отделен, самостоятелен).

među-

Префиксът **među-** се появява в *međuzavisan* (взаимозависим) и в голям брой ПСП, каквито са *međunarodni* (международен) (= internacionalni (интернационален)), *međudržavni* (междудържавен), *međugradski* (междуградски); с основа от местоимение е в *međusoban* (взаимен) (от *među sobom*).

na-

Префиксът **na-** образува един вид умалителни прилагателни със значение на по-слабо изразени качества, напр. *nagluv* (възглух, глухичък) (= *delimično gluv* (частично глух)) или *nakiseo* (възкисел, киселичък) (= *romalo kiseo* (мъничко кисел)). Такова умалително значение могат да имат и префиксите *o-*, *po-*, *,pri-*, *pro-*, които ще видим по-долу.

nad-

Префиксът **nad-** се появява в ПСП с пространствено значение, напр. *nadmorski* (надморски) (предимно в израза *nadmorska visina* (надморска височина)), *nadzemni* (надземен) (от *zemlja*), *nagrobni* (надгробен) или с преносно значение *natčovečanski* = *nadljudski* (сврѣхчовешки), *natprirodan* (сврѣхестествен), *natprosečan* (над средното ниво) и т.н.

ne-

С префикса **ne-** се образува отрицателна форма на прилагателните (*nezgodan* (неудобен), *nezdrav* (нездравословен), *nepotpun* (непълнен) и т.н.) и страдателните причастия (*neviđen* (невиждан), *nepisan* (неписан), *neopran* (неизмит) и т.н.). В комбинация със суфиксите *-iv* или *-ljiv* се образуват ПСП от типа на *neuništiv* (неунищожим), *nezajažljiv* (ненаситен, алчен), които видяхме в 15.5.2. Такива ПСП се образуват и със суфикса *-(a)n*, напр. *nerazdvojan* (неразделим), *neizbežan* (неизбежен), *nenadmašan* (ненадминат) и т.н.

o-

Префиксът **o-** има ограничаващо значение в *onizak* (възнисък, нисичък) (= *prilično nizak* (доста нисък)), *ovelik* (възголям, големичък), *omalen* (възмалък) и подобни; това

значение често се подсилва с употреба на сравнителна степен (*oniži, oveći, omanji*).

po-

Подобно значение има и **po-** във форми като *povelik* (големичък) (= *dosta velik* (доста голям)), *potežak* (тежичък), *podalek* (доста далечен), често в сравнителна степен (*poveći, poteži, podalji*). Само в сравнителна степен се употребяват *postariji* (старичък) и *pobliži* (доста близък), а някои други прилагателни като *pogolem* (възголям, големичък) и *popriličan* (доста голям) нямат сравнителна степен. Употребен в превъзходна степен, както напр. в *ponajbolji, ponajveći*, префиксът дава относително значение 'може би, все пак, най-добрият (най-големият) от всички'.

В ПСП този префикс може да има темпорално значение, както напр. в *poratni* (= *posleratni* (следвоенен)), *posmrtni* (посмъртен), значение на място, както напр. *pograničan* (граничен), *pomorski* (морски), или се базира на предложни синтагми, напр. *povoljan* (изгоден) (= *koj je po volji* (който е според желанието)), *pomodan* (модерен) (= *koji je po modi* (който е по модата)). С местоименна основа е *poseban* (особен, специален; отделен).

pod-

Префиксът **pod-** образува ПСП със значение на предлога (*is*)*pod*, напр. *podzemni* (подземен), *potkožni* (подводен), *podmorski* (подводен).

pra-

Префиксът **pra-**, който вече видяхме със съществителни, подсилва значението на далечно минало при прилагателни като *prastar* (първобитен), *pradavni* (древен), *praiskonski* (исконен).

pre-

Префиксът **pre-** може да има значение на 'suviše' [твърде (прекалено) много], както напр. в *preran* (прекалено ранен), *prevelik* (прекалено голям), *prekratak* (прекалено къс) и т.н. От това значение се е развило друго, суперлативно, както в *prelep* (= divan (прекрасен)), *presrećan* (изключително щастлив), *premudar* (изключително мъдър), *prečasni* (преподобни (свещеническа титла)) и т.н.

pred-

Префиксът **pred-** се появява в синонимите *pretposlednji* и *predzadnji* (предпоследен), както и в множество ПСП, където има темпорално значение: *predratni* (предвоенен), *predizborni* (предизборен), *pretpraznični* (предпразничен), *predškolski* (предучилищен) и т.н.

preko-

Префиксът **preko-** се появява в ПСП с пространствено значение (*prekomorski* (презморски), *prekookeanski* (презокеански)) или със значение на преминаване на някаква граница, както напр. в *prekobrojan* (излишен, в повече) или *prekovremen* (извънреден).

pri-

Префиксът **pri-** е с умалително значение в прилагателни като *priglup* (глуповат) (= pomalo glup (глупавичък)), *priprost* (простоват) (= prostodušan, neuk (простодушен, неук)). В ПСП има значението на предлога *pri*, напр. *prigradski* (крайградски) (= koji je blizu grada (който е близо до града)), *prizeman* (приземен) (= koji je malo iznad zemlje (който е малко над земята)), *priobalski* (крайбрежен) и подобни. С местоименна основа е *priseban* (хладнокръвен,

спокоен) (= koji je *pri sebi*, koji ne gubi mirnoću (който запазва самообладание, не изгубва спокойствие)).

pro-

Префиксът ***pro-*** се появява с умалително значение в *prosed* (с прошарена коса) (= *delimično sed* (с частично побеляла коса)), *proćelav* (пооплешивял), *prohladan* (прохладен) и т.н.

protiv-

Префиксът ***protiv-*** има същото значение като предлога в ПСП *protivustavan* (противоконституционен), *protivzakonit* (противозаконен), *protivavionski* (противосамолетен) и т.н.

16.3. ГЛАГОЛИ С ПРЕФИКСИ

Глаголите са част на речта, при която префиксите имат най-широко и разнообразно приложение. Добавен към несвършен глагол, префиксът най-често променя вида му в свършен, напр. от несвършените глаголи *pisati* (пиша), *želeći* (желая), *vući* (влека, влача, тегля, дърпам) получаваме свършените *napisati* (напиша), *zaželeći* (пожелая), *povući* (дръпна; изтегля). Това все пак не означава, че всеки глагол с префикс е свършен, понеже някои свършени глаголи могат чрез имперфективизация (виж 9.4.5.1) да станат несвършени, напр. *podržati* (подкрепя) → *podržavati* (подкрепям), *ispiti* (изпия) → *ispijati* (изпивам), *prelomiti* (пречупя) → *prelamati* (пречупвам) и подобни.

Много непреходни глаголи стават преходни, когато получат префикс, напр. от непреходните *misliti* (мисля), *plakati* (плача), *živeti* (живея) се получават преходните *izmisлити* (измисля), *rasplakati* (разплача), *doživeti* (доживея).

Дори и това не е общо явление, понеже много глаголи остават непреходни и след добавяне на префикс (напр. *doleteti* (долетя) е непреходно както и *leteti* (летя)).

Префикси и предлози

16.3.1. Глаголните префикси са около двацет (без да се смятат онези от чужд произход). Повечето от тях произлизат от предлози, от тях получават своето основно, пространствено значение, а същият предлог често се използва и в рекцията на съответния глагол, пред съществително или местоимение, напр. *ubaciti u kutiju* (да поставя в кутия), *izneti iz kuće* (да изнеса от къщи), *navući na sebe* (да облека на себе си) и подобни. Освен основните значения обаче, всеки префикс има и редица други значения, някои от които трудно могат да се свържат с основното. В прегледа, който следва, ще посочим само най-честите значения.

do-

16.3.2. Префикс *do-*, преходно значение: *doterati* (докарам) (*do čega*), *doneti* (донеса), *dovući* (довлека) и т.н. Значение на **допир** или **връзка**: *dodirnuti* (докосна), *dotaći* (докосна), *dohvatiti* (достигам), *dogovarati se* (уговарям се), *dostaviti* (доставя) и т.н. **Комплетивно** значение: извършване на действието докрай (*dovršiti* (завърша), *dozreti* (узрея), *dogoreti* (изгоря до край)) или неговото допълнително продължаване (*dopuniti* (допълня), *dosoliti* (досоля), *dograditi* (пристроя) и т.н.).

za-

16.3.3. Префикс *za-*, пространствено значение 'iza' (зад): *zamaći* (изчезна) (*za nešto* (зад нещо)), *zaći* (заобиколя), *zaviriti* (надзърна в нещо) и т.н. Значение на ограждане или

обхващане: *zagradi* (заградя), *zakloniti* (защитя, скрия), *zatvoriti* (затворя), *zamotati* (увия) и т.н. Значение на свързване или прикрепване (*za nešto* (за нещо)): *zalepiti* (залепя), *zavezati* (завържа), *zakačiti* (закача) и т.н. Значение на нежелано или нежелателно действие имат глаголи като *zalutati* (загубя се), *zagaziti* (да затына), *zagubiti* (изгубя), а възвратните означават, че действието трае по-дълго, отколкото трябва *zasèdeti se* (заседа се), *zaraditi se* (увлека се в работа), *zaigrati se* (заиграя се) и т.н. Значение на начало на действие (ингресивно значение): *zàpevati* (запея), *zazvoniti* (започна да звъня), *zasvetleti* (започна да светя), *zaplivati* (заплувам) и т.н. Изключително за перфективизация (превърщане на несвършения глагол в несвършен) *za-* служи в много глаголи, каквито са напр. *zapitati* (запитам), *zakasniti* (закъснея), *zabeležiti* (забележа), *začuditi se* (учудя се) и т.н.

iz-

16.3.4. Префикс *iz-*⁶⁸: пространствено значение, аналогично на предлога *iz* имаме в *izvući* (издърпам, извадя) (*iz čega* (от какво)), *izneti* (изнеса), *izbaciti* (изхвърля), *izići/ izaći* (изляза), *ispasti* (изпадна; появя се внезапно), *iskočiti* (изскоча) и т.н. **Сативно** значение (от лат. *satīs*, достатъчно) наричаме онова, което показва, че действието е извършено доколкото е възможно, както напр. в *ispuniti* (изпълня), *ispričati* (разкажа), *izbrojati* (изброя), *izređati*

68 *Iz-* вследствие на асимилация по звучност се появява и във форма (напр. *isteći* (изтека)), вследствие на асимилация по място на учленение като *iš-* (*iščupati* (изскубна)), а пред глаголи, които започват със *s*, *š* или *ž*, се редуцира до *i-* (напр. *isušiti* (изсуша), *išibati* (набия, нашибам), *iživeti* (изживея)). Пред основи, които започват с две съгласни, често получава допълнително *-a-*, както напр. в *izabrati* (избера), *izazvati* (предизвикам), *izatkati* (изтъка).

(изредя), или колкото е желано, както при възвратните глаголи *ispavati se* (наспя се), *izvikati se* (навикам се), *isplakati se* (изплача се) и подобни. Дистрибутивното значение подразбира голям брой подлози, както напр. в *izumreti* (измра, изчезна), *izginuti* (изгина), или допълнения, както напр. в *izroditi* (народя) (*mnogo dece* (много деца)), *ispreturati* (изпообърна) (*razni stvari* (разни неща)) и подобни. Чиста перфективация имаме в глаголите *izraditi* (изработя), *iskoristiti* (използвам) и много други.

na-

16.3.5. Префикс *na-*, пространствено значение: *naneti* (нанеса) (*na nešto* (на/върху нещо)), *nabaciti* (нахвърлям), *naslagati* (наслагам), *navući* (навлека, нахлузя) и т.н. Със значение на започнато или частично извършено действие: *načeti* (начена), *narušiti* (наруша), *napući* (напукам се) и т.н. Сативно значение (виж предишния параграф) имаме в *nakupiti* (накупя), *nahvatati* (нахващам), *nadobijati* (напечелвам) и подобни, както и във възвратни глаголи от типа *najesti se* (наям се), *naspavati se* (наспя се), *nauživati se* (насладя се), *načekati se* (начакам се) и т.н. Само със значение на перфективация са *naučiti* (науча), *nastradati* (пострадам), *napisati* (напиша), *nasmejati se* (усмихна се) и много други глаголи.

nad-

16.3.6. Префикс *nad-*, пространствено значение: *nadviti se* (надвеса се), *nadneti se* (надвеса се) (*nad čim* (над нещо)), *nadleteti* (прелетя над) (*nešto* (нещо)) и т.н. В преносен смисъл, със значение на превъзходство *nadjačati* (надвия), *nadmašiti* (надмина, надхвърля), *nadvladati* (надделея, победа), *nadglasati* (победа при гласуване), при някои ПСП, както напр. *nadmudriti* (надхитря) (= *pokazati se mudrijim od*

koga (окажа се по-мъдър от някого)) и *nadvisiti* (надвиша) (от *visok*).

o-

16.3.7. Префиксът *o-* има пространственото значение на предлога *oko(lo)* във *okopati* (окопая, прекопая), *okovati* (окова; обкова), *ograditi* (оградя), *oplesti* (оплета) и т.н. Оттук произтича и значението на цялостно обхващане на предмета с някаква точност, както напр. в *obojiti* (оцветя), *okrečiti* (варосам), *oprati* (изпера, измия), *okupati* (окъпя) и т.н. Глаголи с основа от прилагателни могат да означават придаване на особеност на обекта, ако са преходни, напр. *osušiti* (изсуша) (от *suh/suv*), *ohrabriti* (насърча, окуража), *obogatiti* (обогатя) и подобни, или получаване на особеност, ако са непреходни (предимно ПСП), напр. *ogladneti* (огладнея), *ožedneti* (ожаднея), *ogluveti* (оглушея), *ozdraviti* (оздравея), *ostariti* (остарея) и т.н. С основа от съществителни са *oženiti* (оженя), *oploditi* (оплодя), *osramotiti* (опозоря), *obrukati* (изложа, посрамя) и т.н., както и онези, които значат раждане при животните, напр. *okotiti* (окотя), *oteliti se* (отеля се) (= *roditi tele* (родя теле)), *ojagniti se* (оагна се) (= *roditi jagnje* (родя агне)) и т.н. Виж и други примери в т. 15.5.3.1.

ob-

16.3.8. Префиксът *ob-* има същото пространствено значение, каквото има *o-*, напр. *obići* (посетя), *obuzeti* (обзема), *obleteti* (обиколя с летене), *obigrati* (обиграя), *obrezati* (обрежа) и т.н. При някои глаголи получава аломорф *oba-*, напр. *obavezati* (задължа), *obasjati* (озаря, осветя), *obasuti* (*obaspem* (обсипя)). С по-различно значение се явява при ПСП, за които виж 15.5.3.5.

od-

16.3.9. Префиксът *od-*⁶⁹ взема от предлога значението на отдалечаване или разделяне, напр. *odneti* (занеса), *odbaciti* (отхвърля), *odseći* (отсека), *oduzeti* (отнема), *otkinuti* (откъсна) и т.н., и в непреходни *odjuriti* (изтичам, побегна), *odšetati* (отида разхождайки се), *odlutati* (отида в неизвестна посока), *otpasti* (отпадна; окапя) и т.н. Често глаголите с префикс *od-* означават действие противоположно на онези с префикс *za-*, напр. *zavezati* (завързва) – *odvezati* (отвързва), *zaključati* (заклуча) – *otključati* (отключва), *zakačiti* (закача) – *otkačiti* (откача), *zavrnuti* (завинтя) – *odvrnuti* (отвинтя) и т.н. Само свършено действие *od-* означава в някои глаголи като *otpevati* (изпея), *odigrati* (изиграя), *odgajiti* (отгледам) и т.н.

po-

16.3.10. Префикс *po-*: пространствено значение в *politi* (поля) (*po* чему (по нещо)), *posuti* (посипя), *poprskati* (напръскам), подобно в *pogaziti* (стъпча всичко наред), *pokriti* (покроя) и т.н. Дистрибутивно значение (сравни по-горе за *iz-*) може да има, когато действието се извършва от множество подлози, напр. *poustajati* (стана, изправя се (един след друг всички)), *polegati* (изполягам), *pomreti* (измра) и т.н., или се извършва върху множество допълнения, напр. *popisati* (описа, преброя), *poubijati* (избия), *pohvatati* (изловя), *pobacati* (изхвърля (всичко наред)), *pokupovati* (изпонакупя) и т.н. При много глаголи

69 *Od-* има аломорфи *ot-* пред беззвучни съгласни (напр. *otpasti* (отпадна; окапя)), и *oda-* пред две съгласни, напр. *odabrati* (избера), *odagnati* (прогоня), *odasuti* (*odaspem* (отсипя)). Пред основи, започващи с *d-* и *t-* се губи съгласната, така че можем да го различаваме само по смисъл от префикса *o-*, напр. *odeliti* (отделя) (→ *od-deliti*), *oterati* (изгоня) (→ *od-terati*).

означава начало на действието (ингресивно значение), напр. *povesti* (поведа), *potrčati* (затичам се), *pokrenuti* (задвижа; започна), *poći* (тръгна), *ponadati se* (надявам се известно време) и т.н. Може да означава, че действието е продължило известно време (континуативно значение), напр. *potrajati* (продължа), *poživeti* (поживея), *popričati* (поприказвам) и т.н. Само свършено действие означава при множество глаголи като *pojesti* (изям), *pozvati* (повикам), *pogledati* (погледна, видя), *poslati* (изпратя), *porasti* (порасна), *pobeći* (побегна), *pokajati se* (покая се) и т.н. За ПСП виж 15.5.3.3.

pod-

16.3.11. Префикс *pod-*: пространствено значение в *podmetnuti* (поставя) (*pod nešto* (под нещо)), *podvući* (подчертая), *potpasti* (падна под нечия власт), подобно и в *potkopati* (подкопая), *potpisati* (подпиша), *podvezati* (подвързва) и т.н. От конкретното значение 'ispod' произлизат и множество преносни, напр. *podneti* (поднеса), *podrazumevati* (подразбирам), *potkupiti* (подкупя), *potceniti* (подценя), *potpomagati* (подпомагам), *podleći* (бивам победен/ покорен) и т.н.

pre-

16.3.12. Префикс *pre-*: пространствено значение в *preneti* (пренеса) (*preko čega* (през нещо)), *prevući* (покрыя (с калъф)), *preskočiti* (прескоча), *preplivati* (преплувам), *preći* (премина), *preleteti* (прелетя) и т.н. Действие, което се извършва от край до край на някакъв предмет: *prekriti* (покрыя), *prekopati* (прекопая), *pregledati* (прегледам), *preznojiti se* (изпотя се) и т.н. Действие, което се извършва до края на някакъв период, докато е необходимо: *preživeti* (преживея), *pretrpeti* (претърпя), *preboleti* (оздравея);

прежаля), *preležati* (преболедувам на легло) и т.н. Значение на промяна или на действие, повторено по друг начин, имат *preraditi* (преработя), *prekrojiti* (прекроя), *preurediti* (преустроя), *preudati se* (омъжа се повторно) и т.н. Както и при прилагателните (виж 16.2) може да има значение 'previše' (прекалено много), напр. *prepuniti* (препълня), *pretrpati* (претъпча), *preceniti* (искам прекалено висока цена), *presoliti* (пресоля), *prejesti* (преям) и т.н.

pred-

16.3.13. Префиксът *pred-* рядко има пространствено значение, и то предимно преносно, напр. *predstaviti* (представя), *pretpostaviti* (предложа), *predsedavati* (председателствам) и т.н. По-често има темпорално значение: *predosetiti* (предусетя), *predvideti* (предвидя), *prethoditi* (предшества), *predstojati* (предстоя), *pretplatiti se* (абонирам се) и т.н.

pri-

16.3.14. Префикс *pri-*: пространствено значение в *približiti* (приближа), *primaći* (приближа), *privući* (привлека), *prići* (приближа) (*pri-* + *ići*) и т.н. Подобно е значението на свързване в *prilepiti* (прилепя), *privezati* (привързва), *prišiti* (пришия), *prikucati* (прикрепя с гвоздеи) и т.н. Значение на непълно или ограничено по време действие има в *pridržati* (поддържа малко), *prитvoriti* (притворя), *pričekati* (почакам), *pričuvati* (попазя малко), *prileći* (полегна; прилегна) и т.н. Виж 15.5.3.8.

pro-

16.3.15. Префикс *pro-*: пространствено значение съответства на предлога *kroz*, напр. *provući* (провра, прекарам) (*kroz nešto* (през нещо)), *pronet* (разпространя),

proći (мина, премина) (*pro-* + *ići*), *protrčati* (протичам, мина разстояние с тичане), *proviriti* (надникна) и т.н. Оттук се появява и в глаголи, които означават правене на дупка, отвор, като напр. *probiti* (пробия), *probušiti* (пробия), *probosti* (пробода), *prorezati* (прорежа) и т.н. Ингресивно значение (начало на действие) има в много глаголи, като напр. *proraditi* (проработя), *prohodati* (проходя), *progovoriti* (проговоря), *propevati* (пропея), *progledati* (прогледам) и т.н. Значение на цялостно, изчерпателно извършване на действието се явява в *proučiti* (проуча), *pročitati* (прочета), *proživeti* (преживея, изживея), *propatiti* (претегля, изстрадам), *promrznuti* (измръзна) и т.н. Чиста перфективизация има в *probuditi* (пробудя), *produžiti* (продължа), *proliti* (пролея), *prokleti* (прокълна) и други глаголи.

raz-

16.3.16. Префикс *raz-*⁷⁰: първоначалното пространствено значение би било движение в различни посоки от центъра, както в *razvući* (разтегля, разтегна), *razdati* (раздам), *rasterati* (разгоня), *razići se* (разотидем се), *razbežati se* (разбягаме се) и т.н., откъдето се появява и разделянето, раздробяването на някакво цяло на части, както в *razbiti* (разбия, разделя на части), *rasturiti* (разтуря, разпусна), *rastaviti* (разглобя), *razdvojiti* (разделя), *rastrgnuti* (разкъсам), *raskinuti* (прекъсна, преустановя) и т.н.

70 *Raz-* е подложен на същите фонетични промени, както *iz-* (виж по-горе), следователно има аломорфи *ras-* като в *rastopiti* (разтопя, разтворя), *raš-* като в *raščešljati* (разреша), *ra-* като в *raseći* (разсека, разрежа), *raširiti* (разширя, разпространя), *ražalostiti* (наскърбя), *raza-* в множество глаголи с две съгласни в началото на основата, като *razaznati* (разпознава), *razaslati* (разпратя), *razabрати* (проумея) и т.н.

Пораждането на някакво настроение у хората се изразява с глаголи като *razveseliti* (развеселя), *ražalostiti* (наскърбя), *razbesneti* (разбеснея), *razljutiti* (ядосам) и т.н., а причиняване на някакво състояние в одушевени и неодушевени обекти – с глаголи като *raspaliti* (разпаля), *rashladiti* (разхладя), *razbuditi* (разбужда), *raščistiti* (разчиства) и подобни. Премахване на някакво действие или неговата противоположност означават глаголи като *razuveriti* (разубежда) (срещу *uveriti* (убежда)), *razočarati* (разочаровам) (срещу *očarati* (очаровам)), *razgraditi* (разруша) ($\neq$ *sagraditi* (построя)), *razmrsiti* (разплета) ($\neq$ *zamrsiti* (заплета, объркам)) и други. Виж 15.5.3.7.

s(a)-

16.3.17. Префикс *s(a)*-⁷¹: Основното значение е свързване, свойствено за предлога *s(a)* с инструментал, напр. *skupiti* (събера), *sabirati* (събирам), *svezati* (свързва), *sliti* (слея; отлея), *srasti* (срасна), *sastati se* (срещна се) и т.н. От употребата на предлога *s(a)* с генитив произлиза значението на отделяне (аблативно), напр. *svući* (съблека), *skloniti* (скрия), *zbaciti* (сваля), *smaknuti* (сваля; екзекутирам), *sjahati* (сляза от кон) и т.н. Различни видове деструктивни действия се изразяват с глаголи като *slomiti* (счупя), *smrviti* (раздробя), *zdrobiti* (раздробя), *samleti* (смеля), *zgnječiti* (смачкам), *spaliti* (изгоря, опожаря) и т.н.

71 *S-* се озвучава пред звучни съгласни, напр. *zbaciti* (сваля). По-дългата форма *sa-* се появява задължително пред *s*, *š*, *z*, *ž*, напр. *saseći* (съсека; изсека), *sašiti* (съшия; ушия), *sazidati* (съзидам; иззидам), *saživeti se* (свикна, привикна), а често и пред основи с различно начало, като *sačekati* (почакам), *sagoreti* (изгоря), *sahraniti* (погребя), *saopštiti* (съобщя). Някои глаголи се появяват и в двете форми, напр. *skupiti* и *sakupiti* (събера), *svladati* и *savladati* (овладее; надвия).

Само за перфективизация служи в *svršiti* (свърша), *sačuvati* (съхраня, запазя), *sakriti* (скрия), *smiriti* (успокоя), *zgrejati* (сгрея, стопля) и други глаголи. Виж и 15.5.3.6.

u-

16.3.18. Префикс *u-*: пространствено значение в глаголите *uneti* (внеса; въведа) (*u* nešto (в нещо)), *ubaciti* (вмъкна), *investi* (въведа), *uliti* (налея в), *useliti* (настаня в жилище) и т.н., както и в непреходните глаголи *ući* (вляза) (*u-* + *ići*), *upasti* (нахлуя), *uskočiti* (скоча в), *utrčati* (вляза тичешком) и т.н. От различен произход (от старославянския предлог *ou*) са глаголите, които означават агесивно действие като *ubiti* (убия), *ukloniti* (отстраня), *udaviti* (удуша), *ugušiti* (задуша), *ugasiti* (угася) и т.н., и някои непреходни, които означават изчезване, напр. *umreti* (умра), *uginuti* (загина; изчезна), *umaći* (изплъзна се, избягам), *ivenuti* (увехна). Има множество глаголи, в които *u-* означава само завършено действие: *uraditi* (направя), *učiniti* (извърша), *upitati* (попитам), *umiriti* (успокоя), *ugrejati* (затопля, загрея), *uslediti* (последвам, настъпя) и т.н. Многобройни са и ПСП, за които виж 15.5.3.2.

u-

16.3.19. Префикс *uz-*⁷²: пространственото значение е движение нагоре, както в *uzdići* (издигна, повдигна), *uzjahati* (яхна, възседна), *ustrčati* (изтичам нагоре), *uzleteti* (литна нагоре, излетя), *uspuzati se* (изпълзя нагоре, изкатери се) и т.н. Добавен към глаголи, които означават някакво живо, неспокойно действие, *uz-* показва начало на действието: *uzbuniti* (разбуня; разтревожа), *uzvitlati*

72 *Uz-* става *us-* пред беззвучни съгласни, а удължена форма *uza-* има само в два по-обичайни глагола - *uzabрати* (откъсна плод) и *uzavreti* (завря, кипна).

(завихря), *uscomešati* (развълнуват се, за голям брой хора), *uzdrmati* (разклатя), *ushodati se* (започна да ходя нагоре-надолу), *uzmuvati se* (раздвижа се, разтичам се) и т.н. Глаголите *ustrebat* (потрябва, дотрябва) и *uzmoći* (смогна, успя) в езика на литературата се употребяват само в сегашно време със значение на футурум екзактум (виж 9.7.6): *ako ustreba* (= *ako bude trebalo* (ако трябва)), *kad uzmognem* (= *kad budem mogao* (когато успя)) и подобни.

16.4.20. Глаголи с два префикса. - Към глагол, който вече има префикс, може да се добави още един, напр. *trpati* (тъпча) → *natrpati* (натъпча) → *prenatrpati* (претъпча).

Най-често това става с префиксите *iz-* и *po-* с дистрибутивно значение, напр. *iz-o-pijati se* (за голям брой хора, които са се напили) или *po-sa-krivati* (да скрия много неща едно след друго). Освен тези, съществуват доста глаголи, които са получили и двата префикса едновременно, а чието значение трябва да се научи поотделно за всеки от тях. Такива са *od-u-stati* (откажа се), *pret-po-staviti* (предположа), *o-pre-deliti* (определя), *s-po-taknuti* (препъна), *ras-po-rediti* (разпределя) и други.

По изключение, при глаголите с дистрибутивно значение могат да се появят и **три** последователни префикса, напр. *is-po-raz-bolevati se* (изпоразболеят се) (усилване от *porazbolevati se* = *razboleti se jedan za drugim* (разболеят се един след друг)).

16.4. НАРЕЧИЯ С ПРЕФИКСИ

Наречията най-често имат префикс, ако са възникнали от прилагателни с префикс, напр. *bez-dušno* (бездушно) от *bez-dušan* (бездушен). Истинска префиксация на наречията

срещаме само в малък брой думи, обикновено със същите префикси, които видяхме при прилагателните.

ne-

ne-: отрицание в *nerado* (неохотно), *nemalo* (немалко), *neretko* (нерядко), *nedugo* (недълго).

po-

po-: смекчава значението на наречието в *podosta* (много), *pomalo* (до известна степен), често в сравнителна степен (*poviše* (повечко, доста), *pobliže* (по-точно), *podalje* (малко по-далеч)) или превъзходна степен (*ponajviše* (най-вече, най-много)).

pre-

pre-: със значение 'suviše' в *premalo* (прекалено малко), *premnogo* (прекалено много), *previše* (прекалено много), *preblizu* (прекалено близко) и т.н.

prek(o)-

Специфично значение имат префиксите **prek(o)-** в *prekjuče* (оня ден) 'pre dva dana, dan pre jučerašnjeg' (преди два дена, денят пред вчерашния), *prek(o)sutra* (в други ден) 'kroz dva dana, dan posle sutrašnjeg' (след два дена, денят след утрешния) и днес редкият *nak(o)* в *nakjuče* (по-оня ден) 'pre tri dana' (преди три дена), *nak(o)sutra* (в по-други ден) 'kroz tri dana' (след три дена).

17. СЪЧЕТАВАНЕ (КОМПОЗИЦИЯ)

Всяка сложна дума е съставена от основите на две думи. Ако накрая има добавен и суфикс, такава дума наричаме **суфиксална сложна производна** (ССП: виж и 15.6).

Съединителна гласна

Между първата и втората част на повечето сложни думи има **съединителна гласна**, като знак за взаимна връзка. Тази гласна обикновено е *-o-*, напр. *ribolov* (риболов), *poljoprivreda* (селско стопанство), *spasonosan* (спасителен), *rukovoditi* (ръководя), по-рядко *-e-*, напр. *oceubica* (отцеубиец), *očevidan* (очевиден), *svojeručan* (собственоръчен). Ако първата дума в сложната завършва на *o* (както в *drvored* (редица дървета покрай улица, алея, шосе), *dobrotvor* (благодетел), *stonoga* (стоножка), *malokrvan* (анемичен)) или на *e* (както в *moreplovac* (мореплавател), *višeglasan* (многогласен)), самият този завършек поема функцията на съединителна гласна.

Сложни думи без съединителна гласна са напр. *buba|švaba* (хлебарка), *pali|kuća* (подпалвач на къщи), *oči|gledan* (очевиден), *hiljadu|godišnji* (хилядогодишен), *dva|deset* (двадесет) (с вертикална черта отбелязваме границата между първата и втората част). При тях първата част обикновено завършва на гласна, но понякога и на съгласна, както в *zim|zelen* (зеленика) или *imen|dan* (имен ден).

17.1. СЛЕТИ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ

Слети словосъчетания

Слети словосъчетания наричаме онези сложни думи, в

които първата и втората част запазват същата форма и същите взаимоотношения, каквито са имали в синтагмата от две думи, а единственият признак на съединяване е общото ударение. Такива са напр. *kućèvlāsnīk* (собственик на къща) (= *kuće vlasnik* (на къща собственик)), *znàtižēljan* (любопитен, любознателен) (= *znati željan* (да знае желаещ)), *takòzvānī* (така наречен) (= *tako zvanī* (така наричан)), *jedànpūt* (веднъж) (= *jedan put* (един път)) и подобни. Слетите словосъчетания могат да причинят затруднения в правописа, тъй като не винаги е ясно, дали трябва да ги пишем като една дума или като две.

17.2. ПОЛУСЛЕТИ ДУМИ

Полуслети думи

Полуслетите сложни думи са изрази от две думи, които представляват едно понятие, но всяка запазва ударението си, а при писане се отделят с тиренце: *spòtmēn-plòčā* (паметна плоча), *lěptīr-stàklo* (странично триъгълно стъкло на кола), *rāk-rāna* (язва), *vīše-mānje* (горе-долу) и подобни. Сред тях има много изрази от чужд произход *nātrijum-hlòrīd* (натриев хлорид), *dīzel-mòtōr* (дизелов двигател), *cìmer-koléga* (съквартирант в студентско общежитие) и подобни.

В прегледа, който следва, ще изброим най-честите типове сложни думи по части на речта. Втората част на сложната дума обикновено принадлежи към същата част на речта, както и цялата сложна дума, напр. съществителното *kuća* (къща) в сложната дума съществително *pali|kuća* (подпалвач на къщи), прилагателното *nem* (ням) в сложната дума прилагателно *gluvo|nem* (глухоням) и подобни. Това обаче не важи за суфиксалните сложни производни, тъй

като при тях вида на думата определя суфиксът: напр. в *krivo|klet-nik* (лъжесвидетел) втората част е основата на глагола *kleti* (кълна (се)), а суфиксът *-nik* дава на сложната дума стойност на съществително.

17.3. СЛОЖНИ СЪЩЕСТВИТЕЛНИ

Сложни думи от две съществителни

Сложните думи от **две съществителни** обикновено имат съединителна гласна като в *paro|brod* (параход), *grado|načelnik* (градоначалник, кмет), *puško|mitraljez* (лека картечница). Без съединителна гласна са сложните думи (още по-често полуслетите) от чужд произход, от турски като *sahat-kula* (часовникова кула), от немски като *gas|maska* (противогаз), *vizit|karta* (визитна картичка, визитка), *general-major* (генерал-майор), в по-ново време често с първа част от английски, като напр. *čarter-let* (чартърен полет), *video-igra* (видео-игра) и подобни.

Сложни думи с глагол

Сложните думи от **съществително и глагол** винаги са суфиксални сложни производни (ССП). Най-често имат нулев суфикс като *brodo|lom* (корабокрушение) (*brod* + *-o-* + *lom(iti)* + *Ø*), *ruko|pis* (ръкопис), *ljudo|žder* (човекоядец), *kišo|bran* (чадър) и т.н.; появяват се и суфикси *-(a)c* (*staklo|rez-ac* (стъклар), *zakono|dav-ac* (законодател) и т.н.), *-a* (мъжки род: *šteto|čin-a* (вредител), *krvo|pij-a* (кръвопиец), *drvo|delj-a* (дърводелец)) и други.

С прилагателно

От **прилагателно и съществително** рядко са безсуфиксни (*puno|moć* (пълномощно), *Beo|grad*), а по-често са ССП

(*crveno|kož-ac* (червенокож, индианец), *malo|građ-anin* (еснаф), *belo|uš-ka* (водна змия) и подобни).

С местоимение

Местоимение + съществително: тук спадат многобройни сложни думи с първа част *samo-* от местоимението *sâm* (сам) (*samo|obmana* (самоизмама), *samo|volja* (своеволие), *samo|uništenje* (самоунищожение)) и някои на *sve-* (*sve|moć* (всемогъщество), *sve|znanje* (всезнание, енциклопедия)).

С числително

Числително + съществително: *dvo|broj* (два броя на списание, издадени заедно), *tro|list* (нещо, което има три листа), *četvero|ugao* (четириъгълник) и т.н. ССП: *dvo|kol-ica* (двуколка), *tro|nož-ac* (триножник), *tro|meseč-je* (тримесечие) и т.н. Подобни на тези са сложните думи с първа част *polu-*⁷³, напр. *polu|krug* (полукръг), *polu|mrak* (полумрак), *polu|proizvod* (полуфабрикат) и подобни.

С глагол

Глагол + съществително: тези сложни думи означават предимно човешки същества, напр. *pali|kuća* (подпалвач на къщи), *deri|koža* (кождер), *vrti|rep* (въртиопашка), рядко предмети (напр. *vadi|čep* (тирбушон)). Наричат се и **императивни** сложни думи, защото първата част е възникнала от повелителната форма за второ лице единствено число на *-i* (*pali*, *deri*, *vrti*), а понякога и от повелителната форма на *-ij*, където звукът *j* се губи, както в *razbi|briga* (развлечение), *ispi|čutura* (голям пияница).

73 От акузатива на някогашното съществително *pola* (= *polovina*), което днес се употребява непроменено, като наречие (напр. *Ženi dajem pola plate* (На жена си давам половината заплата)). Някои граматичи причисляват формата *polu-* към префиксите.

С наречие и глагол

Наречие + глагол + суфикс: с нулев суфикс като в *pravo|pis* (правопис), *daleko|vod* (далекопровод) или с други суфикси, както в *krivo|klet-nik* (лъжесвидетел), *pravo|sud-e* (правосъдие) (*pravo + sud(iti) + -je*) и т.н.

17.4. СЛОЖНИ ПРИЛАГАТЕЛНИ

Съществително + прилагателно: *krvo|žedan* (кръвожаден), *vatro|stalan* (огнеупорен) и т.н.

Съществително + съществително + нулев суфикс: *čoveko|lik* (човекоподобен), *svilo|run* (тънкорунен) и т.н.

Съществително + глагол + суфикс: *spaso|nos-an* (спасителен), *dobro|tvor-an* (благодетелен), *oči|gled-an* (очевиден) и т.н.; *miro|ljub-iv* (миролюбив), *zimo|grož-ljiv* (зиморничав) и т.н.

Прилагателно + съществително + суфикс: *razno|vrst-an* (разнообразен), *oštro|um-an* (остроумен), *prosto|duš-an* (простодушен) и т.н.; *donjo|grad-ski* (долноградски), *spoljno|politič-ki* (външнополитически) и т.н.; *mlado|lik* (младолик), *sedo|kos* (белокос), *prazno|glav* (празноглав), *boso|nog* (босоног) и т.н. (нулев суфикс).

Прилагателно + прилагателно: *gluvo|nem* (глухоням), *svetlo|plav* (светлосин), (полуслети:) *crno-žut* (черно-жълт), *kulturno-umetnički* (културно-художествен) и т.н.

Местоимение + прилагателно: *samo|zadovoljan* (самодоволен), *samo|pouzdan* (самоуверен) и т.н.

Местоимение + съществително + суфикс: *svoje|vrst-an* (своеобразен), *svoje|ruč-an* (собственоръчен), *sve|*

sloven-ski (всеславянски), *ovo|zemalj-ski* (от този свят) и т.н.

Числително + съществително + суфикс: *jedno|smer-an* (еднопосочен), *dvo|sob-an* (двустаен), *tro|del-an* (триделен), *sto|procent-an* (стопроцентов) и т.н.; *jedno|partij-ski* (еднопартиен), *tro|četvrtin-ski* (от три четвърти) и т.н.; *tro|cifr-en* (трицифрен), *dvo|smisl-en* (двусмислен) и т.н.; (с числително редно:) *prvo|klas-an* (първокласен), *treće|razred-an* (третокласен) и т.н.

Polu + прилагателно: *polu|mrtav* (полумъртъв), *polu|prazan* (полупразен) и т.н.

Наречие + прилагателно: *puno|mastan* (пълномаслен), *opšte|narodni* (общонароден) и т.н.; (с минало деятелно причастие:) *dobro|došao* (добродошао), *novo|nastali* (нововъзникнал) и т.н.; (с минало страдателно причастие:) *tako|zvani* (така наречен), *mnogo|poštovani* (многоуважаем) и т.н.

Наречие + съществително + суфикс: *mnogo|ljud-an* (многолюден), *malo|krv-an* (анемичен), *više|slož-an* (многоосричен) и т.н.

Наречие + глагол + суфикс: *sporo|voz-ni* (с малко скорост), *lako|misl-en* (лекомислен) и т.н.

17.5. СЛОЖНИ ГЛАГОЛИ

Сложни глаголи има значително по-малко, отколкото сложни съществителни и прилагателни. Най-често се срещат три типа словообразуване:

съществително + глагол: *ruko|voditi* (ръководя), *bogo|huliti* (богохулствам), *dan|gubiti* (губя си времето напразно) и т.н.

местоимение + глагол: *samo|upravlјati* (самоуправлявам се), *samo|finansirati se* (самофинансирам

се) и т.н.

наречие + глагол: *zlo|upotrebiti* (злоупотребя), *krivo|tvoriti* (фалшифицирам) и т.н.

Глаголи с префикс *o-*

Освен това, отделни глаголи са образувани с префикса *o-* и основа на наречие и на глагол, напр. *o-zlo|jediti* (озлобя), *o-malo|važiti* (омаловажа), *o-dugo|vlačiti* (разтакавам). От тях трябва да се различават онези като *o-zlovolj-iti* (разваля настроението), *u-dvostruč-iti* (удвоя), *po-jedno|staviti* (опростя), които също съдържат по две лексикални основи, но не са сложни, а префиксално-суфуксални, образувани от сложните прилагателни *zlo|volj-an* (с лошо настроение), *dvo|struk* (двоен), *jedno|stav-an* (прост) и подобни.

17.6. СЛОЖНИТЕ ДУМИ СРЕД ОСТАНАЛИТЕ ЧАСТИ НА РЕЧТА

Местоимения, числителни, наречия

Съчетаване има и при местоименията и числителните, както и при неизменяемите части на речта, но тук то е тясно свързано със значението, поради което на него попаднахме още при запознаване с тези части на речта в морфологията. Така видяхме, че при неопределителните местоимения формантите *i-*, *ni-*, *ne-*, *sva-* се комбинират с въпросителните местоимения, напр. *i|kakav* (какъв да е), *ni|čiji* (ничий), *ne|čiji* (нечий), *sva|ko* (всякой) и подобни (виж 7.6, 7.6.1). Числителните почти всички са сложни думи, като напр. числителното *sedamsto pedeset osam* (758) съдържа пет основи – *sedam*, *sto*, *pet*, *deset* и *osam*. За наречията видяхме (10.5), че могат да бъдат съставени от предлог с друга дума, напр. *iz|jutra* (сутрин), *na|veliko* (до

голяма степен), *za|malo* (насмалко) и подобни; могат да съдържат и същите форманти, които съдържат и неопределителните местоимения, напр. *ni|kuda* (наникъде), *sva|kako* (всякак). Значение на неопределеност имат наречията с редупликация *gdegde* (= *ponegde*) (тук-там) и *katkad* (= *ponekad*) (понякога), както и полуслетите сложни думи от две подобни наречия *kako-tako* (криво-ляво), *manje-više* (горе-долу), *kad-tad* (кога да е; все някога) и подобни.

Сложни предлози

Сред несъщинските предлози можем да различим две групи сложни думи. Едните като *iz|nad* (над), *is|pod* (под), *is|pred* (пред), *iz|među* (между) и др. са съставени от по два същински предлога: по значение са равни на простите предлози *nad*, *pod*, *pred*, *među*, но докато последните вървят с инструментал, сложният предлог изисква генитив (*nad zemljom* = *iznad zemlje* (над земята)). Вторият вид сложни думи представляват свързване на предлог със съществително, като напр. *na|vrh* (на върха; отгоре на), *po|vrh* (на всичко отгоре; освен), *na|kraj* (на края на), *u|mesto* (вместо), *na|mesto* (вместо), *po|put* (като) и т.н., също с генитив.

18. КОНВЕРСИЯ

Конверсия (превръщане, преобразуване) се нарича преминаването на една дума от една към друга част на речта, без добавяне на каквито и да било афикси. Този начин на словообразуване, обичаен в английски, в сръбски е далеч по-малко застъпен от другите три.

Четири вида конверсия

Въз основа на това, към коя част на речта преминава, различаваме превръщане в съществителни (субстантивация), превръщане в прилагателни (адективизация), превръщане в наречия (адвербиализация) и превръщане в предлози (препозиционализация).

18.1. СУБСТАНТИВАЦИЯ

В съществителни се превръщат отделни прилагателни, запазвайки само един от трите рода. Склонението остава предимно като при прилагателните, с някои изключения, които ще видим по-долу.

Мъжки род

В мъжки род е субстантивирано *dragi* (мили) (генитив *dragog(a)*: название за любим мъж, сравни немски *der Liebste*, френски *chéri*; оттук е и мъжкото име *Dragi*), *dežurni* (дежурен), *bližnji* (ближний) (религиозен термин), някои титли като *presvetli* (пресветлий), *velečasni* (преподобен) и т.н. Субстантивират се и причастия като *optuženi* (обвиняем), *pretpostavljeni* (по-високопоставен), *potčinjeni* (подчинен), *predsedavajući* (председателстващ),

glavnokomandujući (главнокомандващ) и т.н.

Фамилни имена

И фамилни имена като *Crnjanski*, *Rački*, *Mušicki*, включително и такива от други славянски езици (*Čajkovski*, *Stravinski*, *Paderevski* и т.н.), по произход са прилагателни и запазват склонението на прилагателни: генитив *Crnjanskog(a)*, датив *Crnjanskom(e)* и т.н.

Фамилни имена със суфикс на притежателни прилагателни *-ov/-ev*, напр. *Miljanov*, *Markov*, *Delčev*, се скланят като съществителни, напр. *Miljanova*, *Miljanovi* и т.н. Все пак, инструментал поне при сръбските фамилни имена има окончание на прилагателно *-im* (*Miljanovim*), а при руските фамилни имена се появява инструментал с окончание и на съществително, и на прилагателно (*Korsakovom* и *Korsakovim*).

Женски род

18.1.1. В женски род е субстантивизирано *draga* (мила), аналогично на *dragi* (сравни немски *die Liebste*, френски *chérie*; оттук е и женското име *Draga*), още: *mlâda* (= *nevesta* (булка)), геометричните термини *prava* и *kriva* (= *prava linija* (права линия), *kriva linija* (крива линия)) и т.н. Склонението тук се колебае между това на прилагателните и на съществителните, което се вижда по формата за датив-локатив: *veran svojoj dragoj* (верен на своята мила), но *veran gospođi Dragi* (име) (верен на госпожа Драга), *mladoj* и *mladi* (към/на булката), *tačka na pravoj* (точка върху правата), но и *na pravi*. При имената на държави и области като *Engleska* (Англия), *Češka* (Чехия), *Nemačka* (Германия), *Vačka* (Бачка), склонението е изключително като при прилагателните (*u Nemačkoj* (в Германия) и т.н.). От женски род са и някои имена на градове като *Makarska*

(и *Makarskoj* (в Макарска)), *Grocka*, *Bijela* и т.н.

Среден род

18.1.2. В среден род най-важни субстантивации са *dobro* (добро) и *zlo* (зло). Склонението е предимно като при съществителните, както виждаме по формата за инструментал (напр. *Ja to smatram velikim zlom* (Смятам това за голямо зло)) и генитив множествено число, който гласи *dobárā*, *zálā* (с непостоянно *a*, както при съществителните от типа *rebro* (ребро), виж 5.4.2.1).

18.2. ПРЕВРЪЩАНЕ В ПРИЛАГАТЕЛНИ

От причастия

За превръщане в прилагателни можем да говорим, когато причастията станат същински прилагателни, което се вижда по възможността да стоят при съществително като определение. При страдателното причастие такава употреба по принцип винаги е възможна, затова имаме безброй примери като *pobeđeni neprijatelj* (победеният враг), *izmenjeni uslovi* (изменени условия), *otvoren prozor* (отворен прозорец), *kuvano meso* (варено/ готвено месо), *prodاتا roba* (продадена стока) и т.н. Някои прилагателни като *razuzdan* (разюздан), *zabačen* (затънтен), *usiljen* (неестествен), *uklet* (клет, злочест) и подобни, днес са много по-обичайни от глаголите, от които са произлезли.

18.2.1. От минало деятелно причастие е възможна атрибутивна употреба само в малък брой случаи, обикновено там, където се изразява видимо променено състояние или особеност, напр. *omršavele ruke* (измършавели/ отслабнали ръце), *promukli glas* (пресипнал

глас), *odrasla žena* (възрастна жена), *zaspalo dete* (заспало дете), *požutelo lišće* (пожълтели листа), *zarđali nož* (ръждясал нож) и подобни. Понякога употребата като прилагателно води след себе си стесняване на значението. Казва се напр. *pali borac* (паднал боец) в смисъл на боец, който е загинал във война, но не е възможно **pali čovek* вместо *čovek koji je pao* (човек, който е паднал) (напр. по стълбите). Всички такива прилагателни в по-добрите речници са дадени като отделни речникови единици.

Прилагателни на -ći

18.2.2. Прилагателните на -ći, -ća, -će (като в *svetleći natpis* (светещ надпис), *svetleća reklama* (светеща реклама), *odgovarajući smeštaj* (подходяща квартира), *odgovarajuće izmene* (съответните изменения) и подобни) също спадат към конверсията, ако се смята, че са произлезли от сегашното деепричастие на -ći. Ако пък третираме -ći като суфикс (сравни руското -щий, -щая, -щее), който в мъжки род единствено число случайно съвпада с деепричастието, то тогава такива прилагателни ще ги класифицираме като суфиксални (виж 15.3.1.8).

18.3. ПРЕВРЪЩАНЕ В НАРЕЧИЯ

Наречия от прилагателни

Превръщането в наречия е редовно и широко разпространено явление. Както видяхме в 10.3, наречия могат да възникнат от качествени прилагателни в среден род (напр. *Ona tiho govori* (Тя говори тихо)), включително и от страдателните причастия (напр. *Gledao ju je zaljubljeno* (Гледаше я влюбено)), или от отделни прилагателни на -ski (-čki, -ški), където за наречие служи

мъжки род единствено число, само че без дължина на крайното *-i* (напр. ***Drugarski*** *me je posavetovao* (Приятелски ме посъветва); ***politički*** *neprikladan* (политически неподходящ/ неуместен)).

18.4. ПРЕВРЪЩАНЕ В ПРЕДЛОЗИ

Превръщане в предлози видяхме при несъщинските предлози (11.1 а-в), които по произход са наречия или съществителни.

СИНТАКСИС

19. СИНТАГМА

Синтаксисът изучава свързването на думите в изречение и техните взаимоотношения. По-малка единица от изречението е **синтагмата**, която дефинираме като съвкупност от две или повече думи, свързани по смисъл и по граматични функции.

Управляваща дума

Една дума в синтагмата е **управляваща** (или **главна** или **център** на синтагмата), а другите зависят от нея. Така напр. в *toj verni pas* (моето вярно куче) местоимението *toj* (мой) и прилагателното *verni* (верен) зависят от съществителното *pas* (куче); в *imati uspeha* (имам успех) съществителното в генитив зависи от глагола *imati* (имам).

19.1. ВИДОВЕ СИНТАГМИ

Въз основа на това към коя част на речта принадлежи управляващата дума, разделяме синтагмите на няколко типа. Два най-важни са **номинативните синтагми** (както в дадената по-горе *toj verni pas* (моето вярно куче) или *izložba slika* (изложба на картини), или *čaj sa limunom* (чай с лимон)) и **глаголните синтагми**, напр. *imati uspeha* (имам успех) или *glasno vikati* (викам силно). Може да се говори и за адективни синтагми (напр. *sasvim logičan* (съвсем логичен)) или адвербиални (напр. *nešto sporije* (малко по-бавно)). Номинативната синтагма изпълнява в изречението функцията на съществително (сравни *Moj verni pas je zalajao* (Моето вярно куче заля) и *Pas je zalajao* (Кучето залая)), глаголната синтагма е сказуемо, както и отделният глагол, адективната синтагма определя

съществителното, както това върши прилагателното, адвербиалната синтагма има функция на наречие.

Предложно-падежна конструкция

В литературата се среща и терминът **предложна синтагма** за съвкупности като *s velikim zadovoljstvom* (с голямо удоволствие/ задоволство/ удовлетворение) или *u uglu sobe* (в ъгъла на стаята). Тъй като такава синтагма **съдържа** предлог, а по функция не е равна на предлог, а на наречие, по-добър израз би бил **предложно-падежна синтагма** или **предложно-падежна конструкция**.

19.2. СЛОЖНИ СИНТАГМИ

Синтагмите в изречението се добавят една след друга, но и много често се включват една в друга. В такъв случай говорим за **сложна синтагма**. Напр. сложната синтагма *otvoriti fabriku plastičnog posuđa* (да открия завод за пластмасови съдове) е съставена от глаголната синтагма *otvoriti fabriku* (да открия завод) (управляваща дума: *otvoriti* (открива)), номинативната синтагма *fabrika posuđa* (завод за съдове) (управляваща дума: *fabrika* (завод)) и номинативната синтагма *plastično posuđe* (пластмасови съдове) (управляваща дума: *posuđe* (съдове)).

20. ПРОСТО ИЗРЕЧЕНИЕ

20.1. ЧАСТИ НА ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

Сказуемо и подлог

Изречението по-лесно да се разпознае, отколкото теоретично да се дефинира (обичайната лексикографска дефиниция, „мисъл, изказана с думи“, е недостатъчно прецизна за нуждите на граматиките). Съществена особеност на изречението, по която се различава от синтагмата, е че изразява връзката на **сказуемото** (което винаги е глагол или глаголна синтагма) с **подлога** (с думата или синтагмата, за която говори сказуемото). Подлогът и сказуемото са двата основни елемента на изречението. Изречение, което съдържа само тях, напр. *Voz kasni* (влакът закъснява), в училищните граматики се нарича **просто** изречение, а **просто разширено** изречение е онова, което съдържа други думи (пояснения на подлога, на сказуемото или и на двете), напр. *Voz iz Niša danas prilično kasni* (Влакът от Ниш днес доста закъснява). От втория термин няма реална необходимост, тъй като на практика преобладаващото мнозинство от изреченията съдържа и други думи освен подлога и сказуемото, с което характерът на изречението не се променя съществено. В този смисъл, всеки изказ с по един подлог и едно сказуемо наричаме просто изречение, за разлика от сложното (виж 21.1. и нататък), което е съвкупност от повече [от 1] прости изречение.

Останалите части на изречението

Освен подлога и сказуемото, в изречението различаваме и допълнения, обстоятелствени пояснения, а като особен вид

пояснения: определение и апозиция.

20.2. ПОДЛОГ

Граматическият подлог (за разлика от логическия, за който виж по-долу, 20.2.2) винаги е в номинатив. Ролята на подлог може да изпълнява съществително (*Voz kasni* (Влакът закъснява)), номинативна синтагма (*Sednica upravnog odbora je u toku* (В момента се провежда заседание на управителния съвет); *Te godine je počeo Prvi svetski rat* (През тази година започна Първата световна война)) или местоимение съществително (*Oni će ti pomoći* (Те ще ти помогнат); *Ovo je poklon za vas* (Това е подарък за вас); *Šta se dogodilo?* (Какво се е случило)), а понякога и числително (*Od cele družine ostao je samo jedan* (От цялата дружина остана само един)).

Изпуснат подлог

20.2.1. В много изречения подлогът се изпуска. Това не е в противоречие с направеното малко по-горе заключение, че подлогът и сказуемото са двата основни елемента на изречението, понеже подлогът съществува и тогава, само че не се изрича или пише, а се „подразбира“ (според обичайния школки термин). Това става в два случая:

(а) Ако сказуемото е в първо или второ лице единствено или множествено число, самата глаголна форма показва, че подлогът е *ja*, *ti*, *mi* или *vi*, затова личното местоимение не е необходимо, напр.:

Čekaću te pred kućom. (Ще те чакам пред къщата)

Varaš se. (Лъжеш се)

Poznajete li ovog čoveka? (Познавате ли този човек?)

Местоимение би се употребило, само ако се поставя логическо ударение върху извършителя на действието (напр. *Ovde ja odlučujem* (Тук аз решавам)), а често при енклитични форми на глагола *biti*, тъй като те не могат да се поставят в началото на изречението (напр. *Mi smo za opoziciju* (Ние сме за опозицията); *Ti si genije* (Ти си гений)).

(б) Подлогът в трето лице може да се намира в някое от предходните изречения или в изречението на събеседника, напр.:

(Neću više da gajim *kamelije*). Zahtevaju previše vode. ((Не искам вече да отглеждам камелии.) Искат прекалено много вода)
(- Je li tu *vlasnik radnje*?) - Izašao je. ((- Тук ли е собственикът на магазина?) - Излезе.)

Безподложни изречения

Подлогът напълно липсва в безличните (безподложните) изречения, където извършителят на действието не е определен, напр. *Sviće* (Съмва); *Hladno je* (Студено е). *Dobro se živi* (Добре се вижда) (виж 9.9.3).

20.2.2. Логически подлог се нарича онова съществително, местоимение или номинативна синтагма, които означават източника на действието или носителя на ситуацията, но които не са в номинатив, а в някой друг падеж. Това могат да бъдат следните падежи:

(а) Генитив при *biti* или *imati* със значение на съществуване или несъществуване, напр.:

Bilo je dosta ljudi na šetalištu. (Имаше доста хора по главната)
Biće velikih iznenađenja. (Ще има големи изненади)

Ima hrane za sve. (Има храна за всички)
Nema nikakvih problema (Няма никакви проблеми)⁷⁴.

(б) Датив при безлични глаголи или глаголни изрази, които означават някакво субективно чувство, напр.:

– *Kako vam je ovde?* – Лепо *nam* је. (Как се чувствате тук? - Хубаво/ добре ни е)
Vojnicima je hladno. (На войниците е студено)

Detetu se sprava. (На детето му се спи)

(в) Акузатив при *biti* със съществително или при някои глаголи, които изразяват субективно (най-често негативно) чувство, напр.:

Sve nas je strah. (Всички нас ни е страх)
Sram neka ih bude! (Как не ги е срам!)
– *Zašto nije došao?* – *Mrzelo ga je.* (Защо [той] не дойде? - Мързеше го)

20.3. СКАЗУЕМО

Глаголно сказуемо

Задължителна съставка на сказуемото е глагол. Ако не съдържа нищо, освен глагол, в проста или сложна форма, наричаме го **глаголно сказуемо**, както в примерите:

Zvoni telefon. (Звъни телефона)

Jutros smo se okupali и *reci.* (Тази сутрин се изкъпахме в реката)

Именно сказуемо

74 В утвърдително изречение за броими съществителни в единствено число ще се употреби номинатив, напр. *Ima jedan problem* (Има един проблем).

20.3.1. Именното сказуемо се състои от глагола *biti*, за който казваме, че изпълнява функцията на **копула (връзка)**, и друга дума, която наричаме **именна част на сказуемото**. Тази друга дума може да бъде съществително:

Moј brat је *inženjer*. (Брат ми е инженер)

прилагателно:

Predavanje је bilo *kratko*. (Лекцията беше кратка)

наречие:

Moја kuća је *blizu*. (Къщата ми е близо)

местоимение-съществително или местоимение-

прилагателно:

Ja nisam *ti*. (Аз не съм теб)

Sve su žene *takve*. (Всички жени са такива)

числително:

Četiri i tri su *sedam*. (Четири и три прави седем)

Като именна част на сказуемото може да се появи и синтагма от прилагателно със съществително в генитив:

Deda је uvek bio *dobre volje*. (Дядо винаги беше в добро настроение/ Дядо винаги имаше добро настроение)

или предложна синтагма:

Narukvica је *od srebra*. (Гривната е от сребро)

Podaci su *u kompjuteru*. (Данните са в компютъра)

Прилагателно в сказуемото

20.3.1.1. Прилагателното като именна част на предиката трябва да бъде в неопределена форма (виж 6.2), напр. *Vaš predlog је zanimljiv* (Вашето предложение е интересно). Това, разбира се, не важи за прилагателни, които имат само

определена форма (напр. *Ovaj avion nije **mlazni*** (Този самолет не е реактивен)), към които спадат всички прилагателни в сравнителна и превъзходна степен: *Drugi tepih je **veći*** (Другият/ вторият килим е по-голям); *Vaš predlog je **najzanimljiviji*** (Вашето предложение е най-интересно).

Съгласуване по род и число

20.3.2. И глаголното, и именното сказуемо се съгласуват с подлога по род и число:

Avion/Ptica leti (Самолетът/ птицата лети)	Avioni/Ptice lete (Самолетите/ птиците летят)
Avion je leteo (Самолетът летеше)	Avioni su leteli (Самолетите летяха)
Ptica je letela (Птицата летеше)	Ptice su letele (Птиците летяха)
Avion je brz (Самолетът е бърз)	Avioni su brzi (самолетите са бързи)
Ptica je brza (Птицата е бърза)	Ptice su brze (Птиците са бързи)

Изключение са изречения с показателно местоимение и глагол *biti*, от типа *Ovo je moja ćerka* (Това е дъщеря ми) (виж 7.3.2).

Сказуемно определение

20.3.3. На именното сказуемо прилича сказуемото с **копулативни глаголи**, т.е. глаголи с непълно значение, които изискват **сказуемно определение**. То може да бъде съществително или прилагателно, а в зависимост от глагола е в различни падежи. Най-често е в номинатив:

Postao je *umetnik*. (Стана човек на изкуството)

Ostala sam *poslednja*. (Остана последна)
Isprašćemo *smešni*. (Ще станем за смях)
Zovem se *Marija*. (Казвам се Мария)
Nemoj se praviti *glup*. (Недей да се правиш на глупак)

В акузатив:

Njegova izjava predstavlja *uvredu* veličanstva.
(Изявлението му е обида за негово величество)
Poslednja odluka znači *izmenu* propisa
(Последното решение означава изменение на разпоредбата)⁷⁵.

20.4. ДОПЪЛНЕНИЕ

Пряко допълнение

20.4.1. Пряко допълнение. - Допълненията в някои граматики се третират като еднозначни с термина **обекти**, като различаваме **директен обект (пряко допълнение)** и различни видове **индиректни обекти (непреки допълнения)**. Прякото допълнение е именна дума в акузатив без предлог, която допълва значението на преходните глаголи, напр.:

Napišite mi *adresu*. (Напишете ми адреса)
Video sam *nekoga* u dnu sobi. (Видях някого (някакъв човек) в дъното на стаята)

Местоположение на допълнението

Мястото на допълнението по правило е след глагола, но

⁷⁵ В случай, че се тълкува **значението на думата**, с глагола *značiti* (означавам) върви номинатив: *Latinska reč mutatio znači izmena* (Латинската дума *mutatio* означава промяна).

може да стои и пред глагола, когато смисълът на изказа го изисква, при което акузативната форма показва, че не е подлог, напр.:

Lekove treba uzimati redovno. (Трябва да вземате редовно лекарствата)
Nekoga od njih sam već video. (Вече бях видял някой от тях)

Местоположението на неударените местоимения като допълнения зависи изключително от правилата за енклитиките (*Poznajem ga* (Познавам го), но *Ja ga poznajem* (Аз го познавам): виж 3.3.3.3).

20.4.1.1. Акузативът на прякото допълнение се заменя с генитив в два случая:

(а) Когато допълнението означава неопределено количество от нещо или част от общ брой (партитивен генитив), напр.

Kupiću hleba i vina. (Ще купя хляб и вино)
Imate li vremena? (Имате ли време?)
Doneo sam vam kolača. (Донесох ви кейк)

Генитив при отрицание

(б) След отрицателен глагол често се употребява допълнение в генитив (т. нар. славянски генитив), напр.:

Neću im dati ni dinara. (Няма да им дам нито динар)

(Сравни с положителната форма: *Daću im dinar.* (Ще им дам динар))

Ne vidim načina da se to uradi. (Не виждам начин това да се направи)

Славянският генитив е типичен за по-стария и народния език, а в съвременния разговорен език и след отрицание най-често се употребява акузатив. Така

например, изречението на Вук Караджич „*Ali on ovoga obećanja svojega ne ispuni*“ днес без съмнение би гласило: *Ali on ovo svoje obećanje ne ispuni (nije ispunio)* (Но той това свое обещание не изпълни).

Непряко допълнение

20.4.2. Непряко допълнение. - Непреки допълнения или индиректни обекти наричаме всички онези, които допълват значението на непреходните глаголи. В зависимост от рекцията на глагола те могат да бъдат в генитив, датив или инструментал. Към тях обикновено причисляваме и **предложните допълнения**, т.е. онези, които се състоят от предлог с именна дума в генитив, акузатив, датив-локатив или инструментал.

Генитив без предлог се появява почти винаги с възвратни глаголи, напр.:

Seti se obećanja. (Спомни си обещанието)
Više ga se ne plašim. (Вече не се плаша от него)

Генитив с предлог:

Sve zavisi od rezultata. (Всичко зависи от резултата)

Датив:

Ne prija mi sladoled. (Не ми харесва сладолед)
Verujte stručnjaku. (Вярвайте на специалиста)

Акузатив с предлог:

Princ se zaljubi u pastiricu. (Принцът се влюбил в пастирката)
Nisam mislio na vas. (Не мислех за вас)

Инструментал:

Vladao je ogromnim carstvom. (Царуваше

над огромно царство)
Čime se sada bavite? (С какво се занимавате сега?)

Инструментал с предлог:

Nastavićemo s vežbama. (Ще продължим упражненията)
Nemojte žaliti za prošlošću. (Не съжалявайте за миналото)

Глаголи с две допълнения

20.4.3. Отделни глаголи изискват по две допълнения – пряко и непряко, пряко и предложно или непряко и предложно. Такъв типичен случай са глаголите за даване, с едно допълнение в акузатив и друго в датив:

Pružite šansu mladima. (Дайте шанс на младите)
Poslali smo vam pozivnicu. (Изпратихме ви покана)

Някои други възможни комбинации виждаме в примери като:

Pošteditе starce tih napora (Спестете на старците тези усилия) (пряко + непряко в генитив).
Premazaćemo tortu čokoladom (Ще покривем тортата с шоколад) (пряко + непряко в инструментал).
Zahvalio sam mu na ljubaznosti (Благодарих му за любезността) (непряко в датив + локатив с предлог).

20.4.4. Допълнения на съществителни, прилагателни и наречия. - Аналогични на непреките допълнения на глагола са падежни, респективно предложни, форми, които

допълват смисъла на съществителни, прилагателни, а в по-редки случаи – и на наречия. При съществителните, това преди всичко се отнася до отглаголни съществителни (със суфикс *-nje* или *-će*) и онези, които означават някакво действие или процес. Допълненията в датив и инструментал са еднакви за съществителните и за съответните глаголи: *izvinjenje čitaocima* (извинение към читателите), както *izviniti se čitaocima* (да се извиня на читателите); *rukovanje aparatom* (боравене с уреда), както *rukovati aparatom* (боравя с уреда). Предимно непроменени остават и предложните допълнения, напр. *pad s krova* (падане от покрива), както *pasti s krova* (да падна от покрива); *težnja ka savršenstvu* (стремеж към съвършенство), както *težiti savršenstvu* (стрема се към съвършенство).

Генитивно допълнение

Напротив, съществителните, които съответстват на преходните глаголи, вместо пряко допълнение получават генитив (генитивно допълнение), а понякога и предложно допълнение: *uvoziti hranu* (вносям храна) → *uvoz hrane* (внос на храна); *otkriti Ameriku* (открива Америка) → *otkriće Amerike* (откриване на Америка); *želeći promene* (желая промени) → *želja za promenama* (желание за промени); *loviti zečeve* (ловя зайци) → *lov na zečeve* (лов на зайци).

Рекция на прилагателните

Много прилагателни, както глаголите, имат своя рекция, която в по-добрите двуезични речници би трябвало да бъде посочена. Така например, прилагателното *željan* (желаещ) изисква генитив (*željan promenâ* (желаещ промени)), *zadovoljan* (доволен) изисква инструментал (*zadovoljan presudom* (доволен от присъдата)), *umoran* (уморен) изисква *od* с генитив (*umoran od napora* (уморен от

усилия)), *siguran* (сигурен) изисква *и* с акузатив (*siguran u sebe* (сигурен в себе си)) и подобни.

Допълнение при сравнителна и превъзходна степен

След сравнителна и превъзходна степен идва допълнение *od* с генитив (*skuplji od zlata* (по-скъп от злато); *najveći od svih filozofa* (най-големият от всички философи)). Същото важи и за сравнение на наречията, напр. *Ti ćeš to uraditi bolje od mene* (Ти ще направиш това по-добре от мен).

20.5. ОПРЕДЕЛЕНИЕ

Когато адективна дума (прилагателно, причастие, местоимение-прилагателно или числително редно) определя съществително и се съгласува с него по род, число и падеж, тази нейна функция в изречението се нарича определение. Атрибутите са изписани с курсив в:

Žale se na gradski saobraćaj. (Оплакват се от градския транспорт)

Prošla sezona je bila uspešna. (Миналият сезон беше успешен)

Mogu li da uzmem tvoje naočare? (Мога ли да взема очилата ти?)

Četvrto poglavlje je najduže. (Четвъртата глава е най-дълга)

Две или повече определения могат да се отнасят към едно и също съществително, напр.:

Ovaj prašnjavi seoski put vodi do mlina. (Този прашен селски път води до мелницата)

Синтагми като определения

20.5.1. Към определенията обикновено спадат и падежните

и предложните синтагми, които стоят след съществителното, ако го определят (описват) по същия начин, както прилагателното. Такива примери биха били *devojčica plave kose* (момиче с руса коса) (= *plavokosa devojčica* (русокосо момиче)), *gume za automobil* (гуми за автомобил) (= *automobilske gume* (автомобилни гуми)), *udžbenik za srednju školu* (учебник за средното училище) (= *srednjoškolski udžbenik* (средношколски учебник)). Такива определения е трудно да се различават от споменатите малко по-горе допълнения на съществителното. Съществената разлика е в това, че в примерите от предишния раздел съществителните със самия си смисъл изискват допълнение (*otkriće čega?* (откритие на какво?) *želja za čim?* (желание за какво?) и т.н.), а за съществителните като *devojčica* (момиче) или *guma* (гума) такъв въпрос не се поставя.

И наречията, особено онези за място и време, могат да изпълняват ролята на определение: *kretanje nizbrdo* (движение нагоре/ по нагорнище), *saobraćaj noću* (транспорт нощем/ през нощта), *fioka gore levo* (чекмедже горе вляво) (= *gornja leva fioka* (горното ляво чекмедже)).

20.5.2. Временното определение, наречено и сказуемно име, предикатив или актуален квалификатив, показва някаква особеност на съществителното, която не е постоянна, а важи само по време на действието, изразено със сказуемото:

Otac se *iscrpljen* srušio na ležaj. (Бащата изтощен рухна на леглото)
 Naši su *prvi* stigli na cilj, a vaši *poslednji*.
 (Нашите първи стигнаха до целта, а вашите – последни)
 Nikad te nisam video *ovakvog*. (Никога не

съм те виждал такъв)

Апозитив

Преходна категория между временното определение и апозицията (виж следващия раздел) представлява

апозитивът, както в примерите:

Vlažna od kiše, zemlja se ugibala pod nogama.

(Влажна от дъжда, земята се огъваше под краката)

Moj kolega, iznenađen, nije stigao da reaguje.

(Моят колега, изненадан, не успя да реагира)

Onako mladoj i neiskusnoj, Sombor joj se učinio kao velegrad. (На нея, така млада и неопитна, Сомбор ѝ се стори като голям град)

За разлика от временното определение, той е отделен от останалото изречение с интонация и пауза (съответно паузи, ако е в средата на изречението), което при писане се отбелязва със запетая (запетаи). Както и при сказуемото (20.3.1.1), прилагателното в предикатива, съответно в апозитива, винаги е в неопределена форма: не е възможно **Otac se iscrpljeni...* нито **Moj kolega, iznenađeni...*

20.6. АПОЗИЦИЯ

Две съществителни

Казваме, че в *апозицията* две съществителни са поставени едно до друго, така че едното по-точно определя другото; и самото това определение се нарича апозиция. Най-често апозициите са пред собствени имена: *gospođa Lukić*

(госпожа Лукич), *profesor Kašanin* (професор Кашанин), *kralj Petar* (крал Петър), *čika Jova* (чичо Йова), *baba Milica* (баба Милица), *restoran „Proleće“* (ресторант „Пролет“), *jezero Balaton* (езеро Балатон), *reka Misisipi* (река Мисисипи) и подобни. По-рядко апозицията се поставя СЛЕД името и тогава се отделя със запетая: *Stojan Matić, novinar* (Стоян Матич, журналист).

Атрибутиви

Особен вид апозиция са т. нар. атрибутивни апозиции или атрибутиви, в която второто съвместно съществително стеснява значението на първото: *kamen temeljac* (основен камък), *zvezda padalica* (падаща звезда), *suze radosnice* (= *suze od radosti* (сълзи от радост)) и подобни. Думи като *temeljac*, *padalica* и подобни само така се и употребяват, въпреки че апозицията е възможна и със съществителни, които имат самостоятелна употреба, напр. *pas čuvar* (куче пазач).

Падеж на апозицията

20.6.1. И двете съществителни в апозицията по принцип имат един и същ падеж (*doktor Simić* (доктор Симич), *doktora Simića, s doktorom Simićem* и т.н.). От това правило все пак има няколко изключения:

- Фамилните имена, завършващи на съгласна, както и онези на *-ski*, граматически са в мъжки род, така че остават неизменени, когато се отнасят за жена: *doktorka Simić, doktorke Simić, s doktorkom Simić* и т.н.

- Неизменени остават и имената, които обикновено се пишат в кавички: *u hotelu „Union“* (в хотел „Юнион“), *iz hotela „Union“* (от хотел „Юнион“), *u časopisu „Duga“* (в списание „Дъга“), *saradnja s časopisom „Duga“* (сътрудничество със списание „Дъга“) и т.н.

- Географските имена могат да останат в номинатив, ако са малко познати, за да бъде по-ясна тяхната истинска форма. Така напр. казваме *na reci Dunavu* (по река Дунав), *na reci Volgi* (по река Волга) и т.н., но без изменение *na reci Jangce* (по река Янцзъ), *na reci Orinoko* (по река Ориноко) и подобни.

- Във фамилиарния говор роднинските названия като *teta* (леля), *baba* (баба), *čika* (чичо), *kum* (кум) и т.н., и някои титли като *knez* (княз), *gazda* (чорбаджи), *gospa* (госпожа) и др. могат да останат неизменени пред имената: *teta Zora* (леля Зора), *teta Zori*, *teta Zorin stan* (леля Зориния апартамент, апартаментът на леля Зора) и подобни⁷⁶.

Синтагма като апозиция

20.6.2. Апозиция в по-широк смисъл е цяла номинативна синтагма, която определя някое съществително, както в:

Uzor mu je bio Demosten, *najslavniji govornik starog veka*. (Пример за подражание му беше Демостен, най-славният оратор от античността)
Ovde se dobija šalitra, *osnovni sastojak crnog baruta*. (Тук се добива селитра, основната съставка на черния барут)

20.7. ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ

Видове обстоятелствени пояснения

⁷⁶ Такава форма е приложена и в имената на някои стари белградски улици, като напр. *Knez Mihajlova*, *Čika Ljubina*, *Baba Višnjina* и др. Правописът допуска и писане на чертичка между двете думи (*teta-Zori*, *Knez-Mihajlova* и подобни), за да се подчертае неизменяемостта на първата.

Функцията на обстоятелствените пояснения е да предоставят допълнителна информация за действието, изказано със сказуемото. Като части на речта те могат да бъдат наречия, съществителни в зависим падеж (най-често инструментал) или предложно-падежни конструкции. По значение ги делим на много видове, най-важните от които са:

Обстоятелства за място:

Sreli smo se u parku. (Срещнахме се в парка)
Ovde se prodaje posude. (Тук се продават съдове)

Обстоятелства за време:

Sutra se vraćam. (Утре се връщам)
Grad je razrušen zemljotresom godine 1667.
(Градът е разрушен от земетресението през 1667 год.)

Обстоятелства за начин:

Radio tiho svira. (Радиото тихо свири)
S krajnjom oprežnošću podigao je poklopac.
(С изключителна предпазливост повдигна капака)

Обстоятелства за средство:

Prebrišite staklo vlažnom krpom. (Избършете стъклото с влажна кърпа)
Pretraživali su teren pomoću helikoptera.
(Претърсваха терена с помощта на хеликоптер)

Обстоятелства за причина:

Prebledela je od straha. (Тя преbledня от страх)
Meč je prekinut zbog kiše. (Мачът беше прекъснат поради дъжда)

Обстоятелства за цел или предназначение:

Sastali smo se *radi dogovora*. (Срещнахме се,
за да сключим договор)

U tom cilju preduzete su posebne mere
bezbednosti. (За тази цел бяха предприети
специални мерки за сигурност)

Обстоятелства за количество или мярка:

Sobu treba *malo* provetriti. (Трябва малко да
проветрим стаята)

Deca će moći da se igraju *do mile volje*.

(Децата ще могат да си играят до насита)

Задължителни обстоятелствени пояснения

20.7.1. По принцип, обстоятелството е факултативна част от изречението, за разлика от допълнението, което е необходимо за пълно разбиране на глагола. Съществуват обаче и глаголи, които изискват задължително обстоятелство за място или за време, напр.:

Marko stanuje *na petom spratu*. (Марко
живее на петия етаж)

To se obično događa *petkom*. (Това
обикновено става в петък)

Такива примери не винаги е лесно да се различат от допълненията.

21. СЛОЖНО ИЗРЕЧЕНИЕ

21.1. ОТНОШЕНИЯ НА ПРОСТИТЕ ИЗРЕЧЕНИЯ В СЛОЖНОТО

Координация

Сложно наричаме изречението, което е съставено от две или повече прости изречения. Ако всяко от тези изречения може да бъде и самостоятелно, за сложното изречение казваме, че е със **съчинително свързване** (или независимо свързване). Такива прости изречения помежду си са **съчинени** (координирани), а отношението между тях се нарича **координация** или **паратаксис**.

Субординация

Ако едно просто изречение зависи от друго, за сложното изречение казваме, че е с **подчинително свързване**, а такова отношение се нарича **субординация** или **хипотаксис**.

Макар че в текста по-долу ще даваме примери предимно с по две прости изречения, на практика се срещат изречения със значително повече елементи, като свързването между някои от тях е съчинително, а между други – подчинително. Такъв е примерът:

Ne videći drugog izlaza (1), on je odlučio (2) da ode do šefa (3) i da mu prizna (4) šta se stvarno dogodilo (5). (Не виждайки друг изход (1), той реши (2) да отиде при шефа (3) и да му признае (4) какво всъщност се е случило (5))

Тук само изречение (2), *On je odlučio* (Той реши), е независимо и за него казваме, че е **главно**. От него от една

страна зависи изречение (1), а от друга – изречения (3) и (4). Тези две изречения са **координирани** помежду си, тъй като и двете зависят от едно и също изречение и са свързани със съчинителния съюз *i*. Изречение (5) зависи от изречение (4), което по отношение на него е **управляващо**.

21.2. СЛОЖНИ СЪЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Със съюз или без него

В тези изречения простите изречения обикновено са свързани със съчинителни съюзи (виж 12.1), наречия или частици. Могат и само да се нареждат едно след друго, без видими свързващи елементи, в който случай казваме, че са **асиндетични** (от гръцки α - 'не' и σύνδετος 'свързан') [*безсъюзни*, Б. пр.].

Вметнати изречения

Независимо изречение може да бъде **вметнато** в друго независимо, напр.:

Stadion – to je sada jasno – neće biti završen na vreme. (Стадионът – това сега е ясно – няма да бъде завършен на време)
„Moji planovi“, hladno odgovori Ana, „tebe se ne tiču!“ (- Моите планове – студено отвърна Ана, – теб не те засягат!)

Според семантичните връзки между изреченията и според значението на свързващите елементи, различаваме пет основни вида отношения в сложното съчинено изречение: съединителни, заключителни, противопоставителни, разделителни и изключителни.

Съединителни изречения

21.2.1. Изреченията в **съединително (копулативно)**

отношение означават действия, които по значение са сходни, които се извършват едновременно или се навързват едно след друго. Могат да бъдат асиндетични или свързани със съюзите *i*, *pa* (и), *te* (и), съответно със съюза *niti* (*ni*) (и/нито), ако са отрицателни. Примери:

Naoblačilo se, sneg provejava, uskoro će zima.
(Заоблачи се, сняг пехвърча, скоро ще дойде зима)

Idi do kioska i kupi mi novine (Idi do kioska pa mi kupi novine). (Отиди до будката и ми купи вестник)

Optuženog ne poznajem niti sam ga ikada sreo. (Не познавам обвиняемия и никога не съм го срещал)

Заклучителни изречения

21.2.2. Изреченията в **заклучително (конклузивно)**

отношение могат да се разглеждат и като подвид на съединителните изречения, като второто изказва заключение, което следва от първото. Съставят се предимно със съюзите или наречията *dakle* (значи, следователно), *(i) zato* ((и) затова), *stoga* (затова, поради това), *te* (та), *pa* (та, и затова). Примери:

Brave su nedirnute, dakle nije u pitanju provalnik. (Ключалките са недокоснати, следователно не става въпрос за взломаджия)

Momci su se mnogo trudili, zato ih treba nagraditi. (Момчетата се трудиха много, затова трябва да ги наградим)

Ja sam već triput uzimao reč, pa je bolje da ćutim. (Аз вече три пъти вземах думата и

затова е по-добре да мълча)

Противопоставителни изречения

21.2.3. Изреченията в **противопоставително**

(адверзативно) отношение изразяват действия, които се противопоставят помежду си по значение. Свързват се със съюзите *a* (а, но), *ali* (но), *dok* (а, докато), *međutim* (обаче), *nego* (а), *već* (а), изразите *a ipak* (а/но все пак), *pa ipak* (и все пак), *a opet* (а пак), *a ono* (а то) и други. Примери:

Kuća je visoka, a nema lifta. (Къщата е висока, но няма асансьор)

Plate jesu male, ali ne gladujemo. (Заплатите наистина са малки, но не гладуваме)

Bakar je sve skuplji, dok gvožđe pojeftinjuje. (Медта е по-скъпа, а желязото – по-евтино)

Nije magla, nego su prozori prljavi. (Не е мъгла, ами прозорците са мръсни)

Разделителни изречения

21.2.4. Изреченията в **разделително (дизюнktivно)**

отношение излагат две възможности, които взаимно се изключват. Съставят се с помощта на съюза *ili*, който може да се постави или само в началото на второто, или в началото и на двете изречения. Примери:

Možeš li to da poneseš, ili da ti pomognem?
(Можеш ли да занесеш това или да ти помогна)

Ili ćemo pobediti ili ispadamo iz takmičenja.
(Или ще победим, или отпадаме от състезанието)

Исключителни изречения

21.2.5. Исключителните (ексклузивните) изречения излагат

някакво изключение или ограничение по отношение на действието в предходното изречение. Изключващи наречия или съюзи са *samo* (само), *samo što* (само че), *osim što* (освен че), *jedino što* (само дето), *tek* (само (че)) и други.

Примери:

Svuda je tišina, samo u dvorištu skiči usamljeni pas. (Навсякъде е тишина, само на двора скимти самотно куче)

Mala dobro uči, osim što ima problema s matematikom. (Малката се учи добре, освен че има проблеми с математиката)

Možda je pravedno, možda ne, tek presuda je doneta (= kako god bilo, presuda je doneta). (Може да е справедливо, може да не е, само че (обаче) присъдата е произнесена (така или иначе, присъдата е произнесена))

21.3. СЛОЖНИ ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

В тези сложни изречения подчиненото просто изречение най-често е след главното, съответно управляващото. В случай, че е пред него, това се смята за инверсия на нормалната последователност и при писане се отбелязва със запетая: *Iako sam je pozvao, nije došla* (Макар че я поканих, не дойде) (Сравни без запетая: *Nije došla iako sam je pozvao* (Не дойде, макар че я поканих)).

Вметнати изречения

Подчиненото изречение може да бъде и вметнато в главното, както в:

Moje ključeve, ako ih nađeš, ostavi kod portira. (Моите ключове, ако ги намериш, ги

остави при портиера)
Podaci koje objavljujemo dobijeni su iz
Statističkog zavoda. (Данните, които
публикуваме, са получени от
Статистическия институт)

Видове подчинени изречения по функция

21.3.1. Отношението на подчиненото изречение към главното може в повечето случаи да се сравни с ролята, която частите на изречението (подлогът, сказуемото и др.) играят в простото изречение. Това означава, че, по функция, сред подчинените изречения могат да се различават **подложни, сказуемни, допълнителни, определителни, апозиционни и обстоятелствени**. Последните, които са и най-многобройни, отговарят на обстоятелствените пояснения в простото изречение.

Подложни

21.3.1.1. Подложните изречения представляват субект на глагола на главното изречение, напр.:

Poznato je *da kafa škodi srcu*. (Известно е, че кафето вреди на сърцето)

(Сравни простото изречение: Poznato je *štetno dejstvo kafe* (Известно е вредното действие на кафето)).

Допълнителни

21.3.1.2. Допълнителните изречения са обекти на глагола на главното изречение:

Tražili smo *da se ukine porez na knjige*.

(Настоявахме да се отмени данъкът върху книгите)

(Сравни простото изречение: Tražili smo *ukidanje poreza na knjige* (Настоявахме за отмяна на данъка върху книгите)).

Сказуемни

21.3.1.3. Сказуемните изречения имат такова поведение към глагола на главното изречение, каквото има именната част на сказуемото:

Cilj ove rezolucije je *da se prekinu sukobi*.

(Целта на тази резолюция е да се прекратят стълкновенията)

(Сравни: Cilj ove rezolucije je *prekid sukoba* (Целта на тази резолюция е прекратяване на стълкновенията)).

Определителни

21.3.1.4. Определителните изречения определят някое съществително или местоимение в главното изречение така, както това върши в простото изречение определението:

Životinje *koje žive na dalekom severu* imaju debelo krzno. (Животните, които живеят в далечния север имат дебел кожух)

(Сравни: *Arktičke* životinje imaju debelo krzno (Арктичните животни имат дебел кожух)).

Апозиционни

21.3.1.5. Апозиционните изречения се държат като апозиция на някое съществително или местоимение в главното изречение:

Davorin Jenko, *koji je komponovao srpsku himnu*, bio je Slovenac. (Даворин Йенко, който композирал сръбския химн, бил словенец)

(Сравни: Davorin Jenko, *kompozitor srpske himne*, bio je Slovenac (Даворин Йенко, композиторът на сръбския химн, бил словенец)).

Обстоятелствени

21.3.1.6. Обстоятелствените изречения изпълняват същата роля, каквато изпълняват обстоятелствените пояснения в простото изречение:

Pre nego što je otvorio sednicu, pozdravio je goste. (Преди да открие заседанието, поздрави гостите)

(Сравни: *Pre početka sednice pozdravio je goste* (Преди началото на заседанието поздрави гостите)).

21.4. ВИДОВЕ СЛОЖНИ ПОДЧИНЕНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Видове сложни подчинени изречения според съдържанието

Според съдържанието делим сложните подчинени изречения на **изявителни, подчинени въпросителни, относителни, изречения за място, изречения за време, изречения за начин, изречения за причина, изречения за цел, изречения за следствие, изречения за отстъпка и условни.**

21.5. ИЗЯВИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Изявителни

Изявителните изречения изричат съдържанието на сказуемото на главното изречение и почти винаги стоят след него. По функция най-често са допълнителни, но и подложни, ако главното изречение е безлично (такива примери по-долу са обозначени със съкращението *подл.*). Обикновено започват със съюза *da* (че), а по-рядко със съюза *kako* (че). Появяват се преди всичко след глаголи за

говорене, мислене и чувстване, както в:

Baka je rekla *da će nam doći u posetu*. (Баба каза, че ще ни дойде на гости)
Stručnjaci upozoravaju *da je vazduh загаđen*.
(Специалистите предупреждават, че въздухът е замърсен)
Osećam *kako mi krv bije u žilama*. (Усещам, че кръвта ми пулсира във вените)
Pričalo se *da će postati ambasador* (подл.)
(Говореше се, че ще стане посланик).

Изявителни изречения се появяват и след глаголи за искане като *hteti* (искам), *želeći* (желая), *voleti* (обичам), *odlučiti* (реша), *zahtevati* (искам, изисквам), *moliti* (моля), *predlagati* (предлагам) и подобни, след модални глаголи *moći* (мога), *smeti* (смея, позволено ми е), *morati* (трябва), *trebati* (трябва), както и след други глаголи, които ограничават възможността за извършване на действието, съответно свободната воля на извършителя, като *umeti* (умея, мога), *pomoći* (помогна), *pustiti* (пусна, оставя), *dopustiti* (позволя, разреша), *nameravati* (възнамерявам), *pokušavati* (опитвам се) и т.н. Примери:

Ne želim *da se iko oseti uvređen*. (Не желая никой да се почувства обиден)
Pustite ga *da sam odluči*. (Оставете го сам да реши)
Trebalo je brže *da reagujemo* (подл.).
(Трябваше по-бързо да реагираме)
Moj sin će vam pomoći *da prenesete stvari*.
(Синът ми ще ви помогне да си пренесете нещата)

Изявителните изречения могат да зависят и от съществително, прилагателно или наречие, чието значение изисква да се допълни с подчинено изречение. Примери:

Nema dokaza *da su eksploziju izazvali teroristi*. (Няма доказателство терористи да са причинили експлозията)
Naučnici su sigurni *da će naći rešenje*. (Учените са сигурни, че ще намерят решение)
Bilo bi previše *da i ja odem na odmor (подл.)*. (Би било прекалено и аз да изляза в отпуск)

Употреба на местоимението *to*

21.5.1. Ако рекцията на сказуемото на главното изречение изисква предложна синтагма, между предлога и изявителното изречение трябва да се добави показателното местоимение *to* в среден род в съответния падеж:

Nije bilo reči o tome *da se fakultet seli u Beograd*. (Не стана дума за това, че факултетът се мести в Белград)
Pomirila se s tim *da neće naći muža*. (Примири се с това, че няма да намери мъжа си)

21.6. ПОДЧИНЕНИ ВЪПРОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Подвид на изявителните наклонения

Тези изречения всъщност са подвид на изявителните. Следват след глаголите *pitati (se)* (питам), *raspitivati se* (разпитвам), *ispitati* (разпитвам) и подобни, както и след глаголи за говорене (особено, когато са в отрицателна форма). По форма са еднакви с простите въпросителни изречения (т.е. въпроси), само че интонацията им е по-различна, а при писане не завършват с въпросителен знак. Примери:

Pitaću prodavca *da li ima deterdženta*. (Ще питам продавача, дали има веро) (Сравни простото изречение: *Da li ima deterdženta?* (Има ли веро?))
Niste mi rekli *gde ste juče bili*. (Не ми казахте къде бяхте вчера)
Objasni mi *zašto si to uradio*. (Обясни ми защо направи това)

Подчинени въпросителни изречения могат да се появят и след глаголи като *znati* (знам), *čuti* (чуя), *saznati* (узная), *doznati* (узная), но предимно когато са в отрицателна форма или когато и самите те са в подчинено изречение:

Niko ne zna *zašto se klima menja*. (Никой не знае защо климатът се променя)
Ko zna *gde je sad moj bivši udvarač*. (Кой знае къде е сега моят бивш ухажор)
Pokušaću da čujem *šta se tamo događa*. (Ще се опитам да чуя какво става там)

21.7. ОТНОСИТЕЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Започват с относителните местоимения *koji* (който), *kakav* (какъвто), *čiji* (чийто), *koliki* (колкото (голям/много)/ какъвто), *ko* (който) или *što* (което/ каквото). Често са вметнати в главното изречение. Поставят се почти винаги непосредствено след **антецедента**, т.е. след съществителното, местоимението или номинативната синтагма, към която се отнася.

Ролята на местоимението в изречението

Докато другите подчинени изречения обикновено започват

със съюз, който е само връзка с главното изречение, относителното местоимение е същевременно съставен елемент на относителното изречение. Това означава, че то изпълнява в него ролята подлог (напр. *Evo čoveka **koji** će nam pomoći* (Ето човека, който ще ни помогне): сравни с *Ovaj čovek će nam pomoći* (Този човек ще ни помогне)), на пряко допълнение (*Evo čoveka **koga** smo očekivali* (Ето човека, който (когото) очаквахме)) или различни допълнения (напр. *Evo čoveka **o kome** smo govorili* (Ето човека, за когото говорихме)).

Относителното местоимение се съгласува с antecedента по род и число (*Evo žene koja...* (Ето жената, която...), *Evo deteta koje...* (Ето детето, което...), *Evo ljudi koje...* (Ето хората, които...) и т.н.), не не и по падеж, понеже падежът на antecedента зависи от неговата функция в главното изречение, а падежът на местоимението – от неговата функция в относителното изречение.

Koji

21.7.1. Най-честото относително местоимение е *koji* (който). Освен в примери като дадените в горния раздел, *koji* често се появява и във вметнати изречения, напр.:

Površina *na koju nanosimo lepak* mora biti potpuno čista. (Повърхността, върху която нанасяме лепилото, трябва да бъде съвсем чиста)

Нека напомним, че акузатив мъжки род е еднакъв с генитив за одушевени, а с номинатив – за неодушевени antecedенти (виж 7.5).

Predsednik *za koga smo glasali* mora da ispuni obećanje. (Президентът, за когото гласувахме, трябва да изпълни обещанията

си)

Zakon za koji smo glasali još nije stupio na snagu. (Законът, който гласувахме, още не е влязъл в сила)

Što

В по-редки случаи вместо *koji* (който) може да се употреби и местоимението *što* (което) с два вида изменения, за които виж 7.5.1. Местоимението *koji* (който) често се поставя след показателното местоимение *onaj* (онзи) в съответния род и число, а местоимението *što* – след среден род на това местоимение, *ono*:

Gde su sada one stolice koje sam želeo da kupim? (Къде са сега онези столове, които исках да купя?)

Ono što smo planirali mora se ostvariti.
(Онова, което планирахме, трябва да се реализира)

Kakav

21.7.2. Относителното местоимение *kakav* (какъвто) не насочва към конкретен antecedent, а към вида на antecedenta:

Napravite sami salatu kakvu želite. (Направете си сами салата каквато искате)

Относителното местоимение *koliki* (колкото (голям/много)/ какъвто) (често в корелация с *toliki* (толкова (голям/много)/ такъв) в главното изречение) показва големината на antecedenta или (само в множествено число) броя на съществата или предметите, означени с antecedenta:

Poslanici mogu sebi da odrede platu koliko žele. (Депутатите могат да си определят

заплата, каквато искат)
Nije došlo toliko turista *kolikima smo se nadali*. (Не дойдоха толкова туристи, колкото се надяхме)

Местоимението *čiji* (чийто) е относително-притежателно, т.е. изразява принадлежността на антецедента:

Vraće se čovek *u čiju si se kuću uselio*. (Ще се върне човекът, в чиято къща си се настанил)

Определителни и апозитивни изречения

21.7.3. Във всички дадени досега примери относителното изречение има роля на **определение**, понеже конкретно определя антецедента: (*onaj*) *čovek koji će nam pomoći* ((онзи) човек, който ще ни помогне), (*ona*) *salata kakvu želite* ((онази) салата, каквато искате) и подобни. Ако антецедентът вече е определен по значение, а относителното изречение само предоставя допълнителна информация за него, казваме, че е **апозитивно**, а при писане го отделяме със запетая, респективно с две запетайи, ако е вметнато:

Vraće se Marko Marković, *u čiju si se kuću uselio*. (Ще се върне Марко Мааркович, в чиято къща си се настанил)

Moja tetka, *koja je u Kotoru*, javlja mi da i tamo pada kiša. (Леля ми, която е в Котор, ми съобщава, че и там вали дъжд)

Трябва да се внимава запетая да не се поставя при определителни изречения, каквото е правилото в руски, немски и някои други езици. Грешно би било напр. **Evo čoveka, koji će nam pomoći*.

Апозитивно е и *što* (което/ каквото), което се отнася

до цялото съдържание на предходното изречение, напр.:

Vlada će sniziti kurs domaće valute, *što će podstaći izvoz*. (Правителството ще намали курса на местната валута, което ще насърчи износа)

Виж и примерите в 7.5.1.

Ко

21.7.4. Относителното местоимение *ko* (който) има за antecedent местоимение в мъжки род единствено число, напр.:

To je učinio **neko** *ko vam ne želi dobro*. (Това е извършил някой, който не ви желае доброто)

Najviše žali onaj *ko je bio najbliži pobedi* (Най-много съжaliaва онзи, който е бил най-близко до победата) (освен: *onaj koji je bio...* (онзи, който е бил...)).

Ko се употребява и абсолютно, т.е. без antecedent, както е в множество пословици от типа *Ko peva, zlo ne misli* (Който пее, зло не мисли); *Ko radi, ne boji se gladi* (Който се труди, от глад се не бои), или в:

Neka se javi *ko želi da ide na izlet*. (Нека се обади, който иска да отиде на екскурзия)

При неодушевени и абстрактни понятия такава абсолютна употреба има местоимението *što* (което/каквото):

Može on da govori *što hoće*. (Той може да си говори каквото иска)

Što možeš, uradi, а *što ne možeš, ostavi meni*. (Каквото (което) можеш, направи, а каквото (което) не можеш – остави на мен)

Изпускане на местоимението

21.7.5. В страдателните относителни изречения е възможно да се изпусне относителното местоимение и спомагателният глагол *biti*, като се запази само страдателното причастие:

Pismo poslato 12. juna iz Beča stiglo je tek danas (Писмото, изпратено на 12 юни от Виена, пристигна едва днес) (= *Pismo koje je poslato 12. juna...* (Писмото, което е изпратено на 12 юни...))

Така употребено, страдателното причастие трябва да се съгласува по падеж с антецедента:

U pismu poslatom iz Beča 12. juna izneti su svi podaci. (В писмото, изпратено от Виена на 12 юни, са изложени всички данни)
Pismom poslatim iz Beča potvrdio je da će doći. (С писмо изпратено от Виена потвърди, че ще дойде)

21.8. ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА МЯСТО

Gde и др.

Тези изречения започват с наречията за място *gde* (където), *kud(a)* (накъдето), *otkud(a)* (откъдето), *odakle* (откъдето) или *dokle* (докъдето). Близки са до относителните изречения, понеже и те могат да се свързват със съществително антецедент, напр.:

Vratite se u tačku odakle ste pošli (Върнете се в точката, откъдето тръгнахте) (= *iz koje ste pošli* (от която тръгнахте)).

В други случаи са обстоятелствени, т.е. имат поведение на обстоятелствени пояснения за място. Такива

изречения могат да се намират или преди, или след управляващото:

Gde je sada grad, nekad su bila polja i močvare. (Където сега е градът, някога са мили поля и блата)
Nastavio je put pešice dokle se moglo.
(Продължи пътя пеш, докдето можеше)

Подсилване с *god*

Наречията за място могат да се подсилват с частицата *god*, която им придава общо значение:

Kud god dođem, dočeka me neki poznanik.
(Където и да пристигна, ме посреща някой познат)
Možete sesti gde god želite. (Можете да седнете където искате)

21.9. ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ВРЕМЕ (ТЕМПОРАЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ)

Kada и др.

Започват с наречия за време, съответно с темпорални съюзи: *kad(a)* (когато), *dok* (докато), *čim* (щом), *otkad(a)* (откогато), *otkako* (откакто), *pošto* (тъй като, след като) и т.н. или съюзни изрази *kad god* (когато и да е), *dokle god* (докато), *tek što* (едва), *nakon što* (след като), *pre nego što* (преди да), *sve dok* (чак докато) и т.н. Подобно на изреченията за място, могат да се добавят след съществително, което означава определено време, напр.:

Bilo je to one večeri kad smo ispraćali baku na voz. (Случи се онази вечер, когато изпращахме баба на влака)

По-често имат поведение на обстоятелствени пояснения за време. Могат да стоят преди или след главното изречение:

Čim ga pozovem, pas dotrči. (Щом го извикам, кучето дотичва)

Vratila se pre nego što sam očekivao. (Върна се преди очакваното време)

Nema ga na televiziji otkako je podneo ostavku. (Не го дават по телевизията, откакто подаде оставка)

Dok

Dok пред несвършен глагол означава действие едновременно на действието в главното изречение, напр.:

Dok ženka čuva mladunce, mužjak ide u lov.
(Докато женската пази малките, мъжкият ходи на лов)

Пред свършен глагол, особено ако е в отрицателна форма, същият съюз означава действие, което се извършва след завършване на действието в главното изречение:

Dok se ti vratiš, sve će biti sređeno. (Докато се върнеш, всичко ще бъде оправено)
Utakmica se nastavlja dok sudija ne odsvira kraj. (Мачът продължава, докато съдията не свири край)

Pošto

Pošto (след като) като темпорален съюз въвежда предшестващо (завършено) действие и има синоним *nakon što* (след като). Единствено по контекста може да се различава от причинния *pošto* (тъй като) (виж 21.11).

Pošto (Nakon što) sve dobro izmešate, ostavite činiju na toplom mestu (След като смесите

всичко добре, оставете купата на топло място)

21.10. ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА НАЧИН

Започват с наречията *kako* (както), *koliko* (колкото), *kao što* (както), *kao da* (сякаш), *nego što* (отколкото), *nego da* (отколкото, вместо да) или *što* (колкото (по-)). Поставят се най-често след главното изречение и се отнасят към него тъй както обстоятелственото пояснение за начин към сказуемото в простото изречение. Наричат се още и сравнителни изречения, тъй като почти винаги подразбират някакво сравнение между действието в зависимото и това в главното изречение.

Kako и *kao što*

Kako и *kao što* обикновено са с еднакво значение:

Vrata treba montirati *kako je (kao što je) označeno na crtežu*. (Вратата трябва да се монтира, както е посочено на чертежа)⁷⁷

В корелация с него в главното изречение често се появява *tako* (така), *ovako* (така) или *onako* (така):

Kako si radio, tako te i plaćaju. (Както си работил, така ти и плащат)

Proizvodnja ne ide onako glatko kako je išla (kao što je išla) na početku. (Производството не върви така гладко, както вървеше в началото)

⁷⁷ *Kako* за начин трябва да се различава от въпросителното *kako* в подчинените въпросителни изречения, напр. *Pitam se kako je to uradio* (Питам се как е направил това) или *Ne znam kako je to uradio* (Не знам как е направил това).

Kao da

За разлика от *kao što* (както), *kao da* (сякаш) въвежда нереално действие, такова, което не отговаря на фактите (аналогично на френското *comme si*, английското *as if*, немското *als ob* и подобни). Глаголът е в изявително наклонение, със същата форма, каквато има за реално действие:

U osmoj rundi navalio je takvom snagom *kao da je tek započeo borbu*. (В осмия рунд нападна с такава сила, сякаш току-що започна мача)
Opominje me da pada kiša *kao da ja to ne znam*. (Предупреждава ме, че вали дъжд, сякаш аз не знам това)

Koliko

Koliko (колкото) изразява степен или интензивност на действието в главното изречение:

Međunarodna zajednica će pomoći *koliko bude potrebno*. (Международната общност ще помогне, колкото е необходимо)

Може да се подсили с частицата за обобщаване *god* (*Pomoći će koliko god bude potrebno* (Ще помогне, колкото бъде необходимо)), а в главното изречение може да се появи и съотносителното *toliko* (*Koliko si radio, toliko te i plaćaju* (Колкото си работил, толкова ти плащат)).

Nego što, nego da

Съюзните изрази *nego što* (отколкото) и *nego da* (отколкото, вместо да) изразяват нееднаквост между съдържанието на главното и на подчиненото изречение:

Povreda je teža *nego što sam mislio*.

(Нараняването е по-тежко, отколкото мислех)
Radije ću ići reške *nego da čekam autobus*.
(Предпочитам да ходя пеш, отколкото да чакам автобус)

Što... to...

Съюзът *što* (колкото (по-)), най-често в корелация с *to* (толкова (по-)) в главното изречение, въвежда изречение, което съдържа прилагателно или наречие в сравнителна степен и в главното, и в подчиненото изречение, и изразяват пропорционално отношение между двете действия:

Što ih više opominješ, deca te sve manje slušaju. (Колкото повече им правиш забележки, толкова по-малко те слушат децата)

Što je metal topliji, to je mekši (Колкото по-топъл е металът, толкова е по-мек).

Вместо корелативната двойка *što... to...*, може да се употреби и *ukoliko... utoliko...*:

Ukoliko je metal topliji, utoliko je mekši.
(Колкото по-топъл е металът, толкова е по-мек)

21.11. ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ПРИЧИНА (КАУЗАЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ)

Към главното изречение се отнасят тъй както обстоятелственото пояснение за причина към сказуемото в простото изречение.

Jer, što, pošto

Най-важните каузални съюзи са *jer* (защото, понеже), *što* (че) и *pošto* (тъй като) плюс съюзните изрази *zato što* (затова че), *budući da* (тъй като), *s obzirom na to da* (тъй като, като се има пред вид, че)⁷⁸ и още няколко. *Jer* и *što* се появяват изключително, когато изречението за причина е **след** главното, а другите са по-обичайни в положение пред главното изречение. Примери:

Pobedićemo jer smo iskusniji od naših protivnika. (Ще победим, защото сме поопитни от нашите противници)
Zadovoljan sam što vam mogu pomoći. (Доволен съм, че мога да ви помогна)
Budući da nisam gladan, uzeću samo tanjir supe. (Тъй като не съм гладен, ще взема само чиния супа)
S obzirom (na to) da je sezona pri kraju, ne očekujemo mnogo turista. (Тъй като сезонът е към края си, не очакваме много туристи)

Причинното *pošto* се различава само по контекста от темпоралното (виж 21.9):

Pošto nisam imao (Budući da nisam imao) gotovog novca, ponudio sam da platim karticom. (Тъй като няхах пари в брой, предложих да платя с карта)

21.12. ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ЦЕЛ (ФИНАЛНИ ИЗРЕЧЕНИЯ)

78 Също и *s obzirom da*. Формата без предлог, *obzirom da*, макар и често срещана в разговорния език, не може да се смята за правилна.

Da и kako

Изказват целта на извършване на действието в главното изречение. Имат две основни форми с еднаква стойност: съюз *da* (за да) с условно наклонение или с (относително) сегашно време и съюз *kako* (за да) с условно наклонение.

Ostao sam u hotelu *da bih dovršio pismo* (*da dovršim pismo; kako bih dovršio pismo*).

(Останах в хотела(, за) да довърша писмото)

Da bi situacija bila jasnija, poslužićemo se crtežom. (За да стане по-ясно, ще си послужим с чертеж)

Като пояснения на глаголи за движение и някои други глаголи се явяват изречения за цел във форма *da* + сегашно време, които винаги са след главното:

Odvezi kola mehaničaru *da ih pogleda*.

(Закарай колата на монтьор, за да я огледа)

Pošli su na stanicu *da dočekaju dragog gosta*.

(Отидоха на гарата да посрещнат скъпия гост)

Sešću *da razmislim*. (Ще седна да помисля)

Ne bih li

Специален тип изречения за цел са тези с конструкция *ne bih li* + минало деятелно причастие (т.е. с отрицателно условно наклонение, в което в вмъкната частицата *li*). Те не са отрицателни, а само показват, че осъществяването на целта се възприема като неизвестно, малко вероятно:

On zapali šibicu *ne bi li malo ogrejabo*

promrzle prste (Той запали клечка кибрит, за да стопли малко премръзналите пръсти) (= u nadi da će malo ogrejati... (с надежда малко да стопли...))

Pregledali su dnevnik iščezlog moreplovca, *ne*

bi li tamo našli rešenje misterije. (Прегледаха дневника на изчезналия мореплавател, за (с надежда) да открият там решение на мистерията)

21.13. ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА СЛЕДСТВИЕ (КОНСЕКУТИВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ)

Наричат се така, понеже изказват последствието от действието в главното изречение. Започват винаги със съюза *da*. Имат две особености, по които се различават от останалите подчинени изречения:

(а) никога не могат да стоят пред главното, и

Корелатив в главното изречение

(б) в главното изречение трябва да съществува корелатив – наречие *tako* (така) или *toliko* (толкова), местоимение *takav* (такъв) или *toliki* (толкова много/голям) или някакъв израз като *do te mere* (до тази степен) - към който подчиненото изречение се добавя по смисъл.

Примери:

Pravila su tako jednostavna da se mogu naučiti za pola sata. (Правилата са така (толкова) прости, че могат да се научат за половин час)

Tolika je navala da sam celo prepodne čekao u redu za ulaznice. (Такава (толкова голяма) навалица е, че цял предобед чаках на опашка за билет)

Корелативният израз може да се окаже непосредствено пред съюза *da*:

Fudbal je omiljena tema kafanskih razgovora,

toliko da čak i politiku baca u zasenak.

(Футболът е любима тема на разговорите в кафенето, толкова (до такава степен), че засенчва дори и политиката)

Много изречения, свързани с *tako da* (така че), само привидно са подчинени, а всъщност имат стойност на съчинено съединително изречение, където *tako da* би могло да се замени с *pa* или *te*:

Četvrtak i petak su praznični dani, tako da će se zasedanje nastaviti u ponedeljak

(Четвъртък и петък са празнични дни, така че заседанието ще продължи в понеделник) (= *pa će se zasedanje...*).

Фразеологизми

От елиптичните изречения за следствие са възникнали хиперболични фразеологизми във второ лице единствено число с безлично значение, които изразяват силно чувство от типа *da umreš* (да умреш), *da poludiš* (да полудееш), *da ti pamet stane* (ум да ти зайде), *da ne veruješ svojim očima* (да не повярваш на очите си) и подобни:

Torta je bila prste da polizeš (Тортата беше пръстите си да оближеш) (= *bila je tako ukusna da zaželiš prste da polizeš* (беше толкова вкусна, че да поискаш да си оближеш пръстите)).

21.14. ИЗРЕЧЕНИЯ ЗА ОТСТЪПКА (КОНЦЕСИВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ)

Тези изречения показват, че действието, изказано в главното изречение, се осъществява въпреки действието,

изказано в тях. Стоят преди или след главното изречение.

Iako, mada, premda

Най-честите отстъпителни съюзи са *iako* (макар че, въпреки че), *mada* (макар че, въпреки че) и днес по-малко обичайното *premda*:

Iako ima kompjuter, pisma uvek piše na mašini ili rukom. (Макар че има компютър, писмата винаги пише на машина или на ръка)
Sunce još sija, mada (premda) je zima na pragu. (Слънцето още грее, макар че зимата е на прага)

В именното сказуемо може да се изпусне копулата (глагола *biti*), при което получаваме елиптично изречение:

Iako bojažljiv po prirodi, odlučno je branio svoje stanovište. (Макар и боязлив по природа, отлично защитаваше своето становище)

Makar

По-рязък контраст се изразява със съюза *makar* (ако ще и да), който изисква глагол под формата на минало деятелно причастие:

Neću popustiti makar poginuo. (Няма да отстъпя, ако ще и да загина)
Makar (i) ništa ne našli, dobro je da ispitamo teren. (Ако ще и нищо да не намерим, добре е да претърсим терена)

Ma

Ma и *makar* пред въпросително местоимение или въпросително наречие (виж и 13.6) показват, че твърдението се отнася за което и да е лице или предмет:

Ma ko došao (Ma ko da dođe), ne otvaraj.
(Който и да дойде, не отваряй)
Pronaći ću tog lupeža ma gde se nalazio. (Ще
открия този мошеник, където и да се
намира)
Makar kako pazio (Makar kako da paziš),
uvek ostane poneka mrlja. (Колкото и да
внимаващ, винаги ще остане по някое
петно)

21.15. УСЛОВНИ ИЗРЕЧЕНИЯ

Изразяват условие, което е необходимо за осъществяване на действието в главното изречение. Стоят обикновено пред главното изречение, но нерядко и след него.

Ako, ukoliko, kad(a), da

Условните съюзи са *ako* (ако), *ukoliko* (ако; в случай, че), *kad(a)* (ако; в случай, че) и *da* (ако; в случай, че), а в реалните изречения може да се употреби и частицата *li* (виж по-долу). Подчиненото изречение трябва да разглеждаме успоредно с главното, понеже от подвида на условното изречение зависи не само съюза, а и формата на глагола в едното и в другото изречение.

Три типа условни изречения

Според степента на осъществимост на условието, делим тези изречения на три типа: а) реални, б) потенциални и в) иреални.

21.15.1. Реалните изречения изказват осъществимо и актуално условие, което най-често се отнася за бъдещето

или настоящето, а по-рядко за миналото. Глаголът и в двете изречения е в изявително наклонение, а в главното може да бъде и в повелително. За бъдещо условие в подчиненото изречение се употребява сегашно или бъдеще предварително време.

Съюзите *ako* и *ukoliko* имат една и съща употреба, като вторият показва, че осъществяването на условието се възприема като по-малко вероятно.

Ako lampica svetli, mašina je ispravna. (Ако лампичката свети, машината е в изправност)

Ukoliko se lampica ugasi, zovite me. (Ако лампичката загасне, обадете ми се)

Ako ne budeš redovno učio, izgubićeš stipendiju. (Ако не учиш редовно, ще изгубиш стипендията)

Nije mogao da telefonira *ako je bio na Internetu*. (Не можеше да се обажда по телефона, ако беше в Интернет)

Li вместо съюз

Вместо съюз, за бъдещо условие може да се употреби частицата *li*, при което и тя, и подлогът стоят след глагола. Такава конструкция днес е по-честа в писмения език, отколкото в разговорния:

Ugasi li se lampica, zovite me. (Загасне ли лампичката, обадете ми се)

Ne budeš li redovno učio, izgubićeš stipendiju. (Не учиш ли редовно, ще изгубиш стипендията)

21.15.2. Потенциалните условни изречения изказват условие, чието осъществяване не се очаква, но е възможно.

Глаголът е в условно наклонение както в главното, така и в подчиненото изречение. Съюзите са *kad(a)*, *ako* или *ukoliko*.

Kad bismo požurili (Ako bismo požurili), stigli bismo na početak predstave. (Ако побързаме, ще [успеем да] стигнем за началото на представлението)

Kad bi bilo (Ako bi bilo, Ukoliko bi bilo) kiše do kraja meseca, usevi bi se mogli spasti. (Ако има дъжд до края на месеца, посевите биха се спасили)

Da със сегашно време

Понякога в подчиненото изречение е възможно да се употреби и *da* със сегашно време:

Šta bi ti radio da ti provalnik upadne u kuću?
(= *kad bi ti provalnik upao u kuću?*) (какво би правил, ако в къщата ти се вмъкне крадец)

21.15.3. Иреалните изречения делим на два подвида според това дали се отнасят за настоящето или миналото. Иреалните изречения за **настоящото** означават ситуация, която не съответства на реалността и не е възможна. Подчиненото изречение има структура *da* + сегашно време или *kad* + условно наклонение, а главното е винаги в условно наклонение.

Da sam (Kad bih bio) deset godina mlađi, predložio bih joj brak. (Ако бях десет години по-млад, щях да ѝ предложа брак)
Ne bi Česi dolazili na Jadran da Češka ima more (kad bi Češka imala more). (Чехите нямаше да идват на Адриатика, ако Чехия имаше море)

Да с перфект

Иреалните изречения за **миналото** означават действие или положение, което е само въображаемо, а не се е случило. Подчиненото изречение има структура *da* + перфект, а главното е в обикновено условно наклонение (минало условно наклонение не е обичайно, виж. 9.5.2):

Da sam odgovorio i na deseto pitanje, zaradio bih milion dinara. (Ако бях отговорил и на десетия въпрос, щях да изкарам (спечеля) един милион динара)

Da ste na vreme uzeli vakcinu, ne biste se razboleli. (Ne biste se razboleli *da ste na vreme uzeli vakcinu*). (Ако бяхте се ваксинирали на време, нямаше да се разбоleetе. (Нямаше да се разбоleetе, ако се бяхте ваксинирали на време))

Последствие в настоящето

Към иреалните изречения за миналото причисляваме и онези, чието последствие (главно изречение) е в настоящето.

Da nije bilo erupcije Vezuva, za Pompeju danas niko ne bi znao. (Ако не беше изригването на Везувий, за Помпей днес никой нямаше да знае)

21.15.4. Трябва да се обърне внимание на това, че иреалността на изречението със съюз *da* произтича от контраста с главното изречение и с действителното състояние, а не е изразена с формата на глагола, понеже тя е същата, каквато би била и в изявителните изречения (сравни: *Može se desiti da ti provalnik upadne u kući* (Може да се случи крадец да ти се вмъкне в къщата); *Ti znaš da*

Poljska ima more (Знаеш, че Полша има море); *Čuo sam da ste na vreme uzeli vakcinu* (Чух, че сте се ваксинирали на време)).

22. СЛОВОРЕД

22.1. НЕУТРАЛЕН И СТИЛИСТИЧНО МАРКИРАН СЛОВОРЕД

Използваме традиционния термин **словоред**, въпреки че някои по-нови граматичи предпочитат да говорят за **разположение на езиковите елементи**, имайки пред вид, че думите нямат поведение на напълно самостоятелни единици, а се свързват помежду си в синтагми, от които някои са неделими, а в други е възможно да се вмъкне една или повече думи.

Изреченска перспектива

Словоредът в сръбски е значително по-свободен от езици, каквито са английският и френският. Някои вариации са съвсем свободни, без оказване влияние върху значението, напр.: *Orkestar nije nikada ovako glasno svirao* = *Orkestar nikada nije ovako glasno svirao* = *Orkestar nije nikada svirao ovako glasno* (Оркестърът никога не е свирел толкова високо) и т.н. Все пак, по-често се случва промяната на словоредата да доведе до промяна на онова, което се нарича изреченска (функционална) перспектива, т.е. в отношението между дадената и новата информация (темата и ремата, предмета и коментара). Обикновено тогава можем да отделим един словоред като **неутрален**, стилистично немаркиран, а различните от него словореди се използват само когато трябва да се придаде емоционална окраска на изказа или специално да се подчертае някоя част от изречението. Такова подчертаване (**фокусиране**) най-често се постига чрез поставяне на

въпросния елемент на края на изречението (тъй като новата информация стои след дадената), но и в началото на изречението за онези елементи, които при неутралното разположение не се намират в началото (в говора такива елементи ще бъдат по-силно подчертани, т.е. върху тях ще падне логическото ударение на изречението).

22.2. РАЗПОЛОЖЕНИЕ НА ПОДЛОГА, ДОПЪЛНЕНИЕТО И СКАЗУЕМОТО

Най-честото разположение: П + С + Д

Ако разгледаме разположението на подлога (П), сказуемото (С) и прякото допълнение (Д), по принцип са възможни всички шест пермутации, благодарение на това, че подлогът се различава от допълнението по падеж (виж 5.2). Най-често е все пак неутралното разположение П + С + Д, напр. *Dečaci vole košarku* (Момчетата обичат баскетбол). Словоредът Д + П + С или П + Д + С би се употребил с цел контрастиране на сказуемото, напр.:

Košarku dečaci vole / Dečaci košarku vole (, a gimnastiku rade jer je obavezna). (Баскетбол момчетата обичат / Момчетата баскетбол обичат(, а гимнастика правят, защото е задължителна))

Словоредът Д + С + П би служил да се подчертае подлогът:

Košarku vole dečaci (, ali ne i devojčice). (Баскетбол обичат момчетата(, но не и момичетата))

Сказуемото може да се подчертае чрез поставянето му в началото на изречението (С + П + Д):

Vole dečaci košarku (, zašto misliš da je ne

vole?). (Обичат момчетата баскетбол(, защо мислиш, че не го обичат?))

Словоредът С + Д + П (*Vole košarku dečaci* (Обичат баскетбол момчетата)) би могъл да се появи като по-рядък, стилистично маркиран вариант на предишния.

22.3. МЯСТО НА ПОДЛОГА

Подлог след глагола

Подлогът стои СЛЕД глагола, ако представлява нова информация (рема):

Zvala te je neka žena. (По телефона те търсеше някаква жена)

Sutra počinje proleće. (Утре започва пролетта)

(Словоредът *Proleće počinje sutra* (Пролетта започва утре) би посочвал, че събеседникът ни знае, че пролетта е на прага, но не знае кой ден започва).

Подлогът е винаги СЛЕД глагола, означаващ казване или мислене в изречения, предшествани от пряка реч или цитат, напр.:

Jeste li žedni? - upita domaćica. (Жадни ли сте? - попита домакинята)

Čovek ne živi samo od hleba, kaže Biblija.

(Човек не живее само с хляб, казва Библията (Матей, 4:4; Лука, 4:4))

22.4. МЯСТО НА ДОПЪЛНЕНИЕТО

Допълнение пред глагола

Обектът стои ПРЕД глагола, ако представлява дадена

информация (тема), т.е., ако за него вече е станало дума:
Papire će pokupiti čistačica. (Хартиите ще събере чистачката)

(= отговор на въпроса *Šta će biti s papirima?* (Какво ще стане с хартиите?) Неутралният словоред *Čistačica će pokupiti papire* (Чистачката ще събере хартиите) би бил отговор на въпроса *Šta će uraditi čistačica?* (Какво ще направи чистачката?) Виж и 9.10.1.

Пряко и непряко допълнение

Ако към един и същ глагол се отнасят и пряко, и непряко допълнение, на първо място е онова, което е по-кратко:

Šaljem rukopis uredniku književne revije „Stvarnost“. (Изпращам ръкописа на редактора на литературното списание „Стварност“)
Šaljem uredniku rukopis mog neobjavljenog romana. (Изпращам на редактора ръкописа на моя непубликуван роман)

22.5. МЯСТО НА ЛИЧНОТО МЕСТОИМЕННИЕ

Личното местоимение в случай на фокусиране може да остане на едно и също място по отношение на глагола, но форма без ударение се заменя с форма с ударение (виж 7.1.1):

Ne vidim ga. (Не го виждам)
Ne vidim njega (nego nekog drugog). (Не виждам него(, а някой друг))
Ja ga ne vidim. (Аз не го виждам)
Ja njega ne vidim (ali vidim tebe). (Него не виждам(, но виждам теб))

Местоимението с ударение, за разлика от това без ударение, може да стои в началото на изречението:

Nisu mi ništa rekli. (Не ми казаха нищо)
Meni nisu ništa rekli (а možda su rekli
drugima). (На мен не ми казаха нищо(, а
може би са казали на другите))

22.6. МЯСТО НА ПРИЛАГАТЕЛНОТО

Прилагателното в именното сказуемо може да стои в началото на изречението, ако е специално подчертано, и тогава върху него пада логическото ударение на изречението:

Čudni su ljudi ti Kinezi. (Странни хора са
китайците)

(по-силно и по-експресивно от: *Kinezi su čudni ljudi*
(Китайците са странни хора)).

Прилагателно след съществителното

Прилагателното като определение в днешния език почти винаги предшества съществителното. Само в по-стари и поетични текстове откриваме обратно разположение, напр. *Kosturnica strašna i porazom slavna* (Костница страшна и с поражение славна) (стих на Милан Ракич) или *Hleb naš nasušni daj nam danas* (Хляба наш насъщен дай ни днес) (из молитвата „Отче наш“). Освен това, прилагателното стои след името, когато е прозвище на исторически личности, напр. *Plinije Stari* (Плиний Стари), *Dušan Silni* (Душан Силни), *Katarina Velika* (Екатерина Велика).

Взаимно положение на прилагателните

В низ от няколко прилагателни към едно и също

съществително прилагателното с неопределена форма предшества това с определена, качествените прилагателни стоят преди относителните, а прилагателните със значение на по-точно разделяне предшестват онези, които изказват по-общо понятие: *moderan italijanski školski brod* (модерен италиански учебен кораб); *poznata beogradska operna pevačica* (известна белградска оперна певица).

22.7. МЯСТО НА МЕСТОИМЕНИЯТА-ПРИЛАГАТЕЛНИ

Местоименията-прилагателни стоят пред съществителните (*neki mladić* (някой си (един) младеж)) и пред определенията (*neki mršavi mladić* (един слаб младеж)). След съществителните стоят само притежателните местоимения в звателен падеж:

Slušaj, prijatelju moj! (Слушай, приятелю мой!)

Oče naš koji si na nebesima... (Отче наш, който си на небесата...)

Взаимно положение на местоименията

В групите от по две или три местоимения най-близо до съществителното са притежателните местоимения, пред тях са показателните, въпросителните и неопределените, а пред тях местоимението *sav* (вес, цял) или прилагателното *ceo* (цял): *ovo tvoje delo* (това твое дело; тази твоя творба); *o kakvoj mojoj grešci govoriš?* (за каква моя грешка говориш?) *neki vaši prijatelji* (някои ваши приятели); *sva naša ljubav* (всичката (цялата) ни любов); *ceo taj njihov program* (цялата тяхна програма) и подобни.

22.8. МЯСТО НА ЧИСЛИТЕЛНИТЕ

Редното числително стои пред съществителното (*peti razred* (пети клас); *treća ulica levo* (третата улица вляво)) и пред определението (*prva bračna noć* (първата брачна нощ); *treći svetski rat* (третата световна война)). След имена на владетели стои в съчетания като *Petar Prvi* (Петър Първи), *Napoleon Treći* (Наполеон Трети). В книгите обикновено се пише *Poglavlje šesto* (Глава шеста), *Pevanje jedanaesto* (Песен единайсета), *na strani sto dvadeset prvoj* (на страница сто двадесет и първа)⁷⁹ и подобни, а в говоримата реч е по-обичайно *šesto poglavlje* (шеста глава), *jedanaesto pevanje* (единайсета песен), *na sto dvadeset prvoj strani* (на сто двадесет и първа страница).

22.9. МЯСТО НА АТРИБУТИВНИТЕ ДОПЪЛНЕНИЯ

Атрибутивните допълнения или предложно-падежните конструкции по правило стоят след съществителното, към което се отнасят: *putovanje drumom* (пътуване по шосе); *čovek proverenog ukusa* (човек с проверен вкус); *obrada na kompjuteru* (обработка на компютър); *Univerzitet u Novom Sadu* (Университетът в Нови Сад).

22.10. МЯСТО НА НАРЕЧИЕТО

Наречието стои предимно пред глагола (*On mnogo zarađuje* (Той много изкарва (печели))); *Motor sada lepo radi*

⁷⁹ Също и с бройно числително: *na strani sto dvadeset jedan* (на страница сто двадесет и едно), респективно *na strani 121*.

(Двигателят сега добре работи); *Vrata se teško otvaraju* (Вратата трудно се отваря)) и пред прилагателното (*Emisija je vrlo zanimljiva* (Предаването е много интересно)).

Положението след глагола е задължително при въпроси с енклитиката *li*, напр.:

Zarađuje li on mnogo? (Изкарва ли той много?)

Това важи и за конструкцията *da li* (виж 9.2), напр. *Da li on mnogo zarađuje?*

В отрицателното изречение по-често е положението след глагола: (*On ne zarađuje mnogo* (Той не изкарва много), но и *On mnogo ne zarađuje* (Той много не изкарва)).

Обстоятелствени пояснения

Обстоятелствените пояснения стоят след глагола (*Vidamo se svakog dana* (Виждаме се всеки ден); *Saslušao sam ih s velikom pažnjom* (Изслушах ги с голямо внимание)), освен ако не са специално подчертани (*Svakog dana se vidamo* (Всеки ден се виждаме); *S velikom pažnjom sam vas saslušao* (С голямо внимание ви изслушах)).

22.11. МЯСТО НА ЕНКЛИТИКИТЕ

Както споменахме в 3.3.3.3, енклитиката по принцип стои на второ място в изречението, след първата дума с ударение, респективно след първата синтагма с ударение, напр.:

Predsednik je razuman čovek. (Председателят е разумен човек)

Predsednik Privredne komore Beograda je razuman čovek. (Председателят на Стопанската камара на Белград е разумен човек)

22.11.1. Енклитиката може да се вмъкне и в отделни синтагми, така че да застане след първата дума. Това се случва предимно след местоимения-прилагателни или след наречия, напр.:

Taj *mi* raspored ne odgovara (= Taj raspored *mi* ne odgovara). (Това разписание не е съобразено с мен)

Svaki *će* kandidat morati da polaže test (= Svaki kandidat *će* morati...). (Всеки кандидат ще трябва да издържи тест)

Samo *se* iz Niša niko nije prijavio. (Само от Ниш не се записа никой)

След по-дълго обстоятелствено пояснение не може да се появи енклитика, защото на това място е пауза (виж по-долу 22.11.3, подточка б), а застава след следващата дума с ударение:

Čudnim slučajem okolnosti, iz Niša *se* niko nije prijavio. (По странно стечение на обстоятелствата, от Ниш никой не се записа)

Множество възможни решения

22.11.2. Независимо от това, дали е спомагателен глагол или местоимение без ударение, енклитиката се стреми да не остане прекалено далеч от сказуемото. Поради това, понякога в едно и също изречение са възможни две, три или повече положения на енклитиката:

Ova *mi* neostvorena čežnja pruža inspiraciju za nove pokušaje. (Този неосъществен копнеж му предлага вдъхновение за нови опити)

Ova neostvorena čežnja *mi* pruža inspiraciju

za nove pokušaje.
Ova neostvarena čežnja pruža *mu* inspiraciju
za nove pokušaje.
Zbog nepažnje *je* u vašim vozilima često
dolazilo do požara. (Поради невнимание, във
вашите коли често възникваше пожар)
Zbog nepažnje, u vašim *je* vozilima često
dolazilo do požara.
Zbog nepažnje, u vašim vozilima *je* често
dolazilo do požara.
Zbog nepažnje, u vašim vozilima често *je*
dolazilo do požara.

Ограничения за енклитиката

22.11.3. Освен че, както е по дефиниция, не може да стои на първо място в изречението, за енклитиката съществуват още няколко ограничения:

Не много далеч от глагола

а) Тя може да застане най-късно след глагола, а не по-далеч към края на изречението, напр., както е в примера по-горе *Ova neostvarena čežnja pruža mu inspiraciju...*, но не **Ova neostvarena čežnja pruža inspiraciju mu...*

Не след пауза

б) Не може да застане след пауза (особено онази, която при писане е отбелязана със запетая или тире), нито след вметнато изречение:

**Ova vlada, dragi moj, je svakome omogućila pristojan život* (трябва: *...svakome je omogućila pristojan život*). (Това правителство, драги мой, на всекиго осигури приличен живот)

*Uvoz luksuzne robe – ali i nekih sirovina – *se* svodi na minimum (трябва: ...*svodi se* на minimum). (Вносът на луксозни стоки – но и на някои суровини – се свежда до минимум)

*Vaš direktor, *dozvolite* da kažem, *je* pravi primer rasejanog profesora (трябва: ...*pravi je* primer...). (Вашият директор, позволете да кажа, е истински пример за разсеян професор)

След относителна или въпросителна дума

в) Ако в изречението има относително местоимение, въпросително местоимение или друга въпросителна дума, енклитиката винаги застава непосредствено след нея:

Srušili su spomenik *koji je* puna dva veka bio simbol ovog grada. (Събориха паметника, който цели два века беше символ на този град)

Ko će pod ovim uslovima želeti da putuje?

(Кой при тези условия ще иска да пътува?)

Noću da znam *zašto me* niko nije obavestio šta se događa. (Искам да знам защо никой не ме уведоми [за това] какво става)

След съюза

г) Енклитиката стои след съюзите – подчинителни и съчинителни, напр.:

Čuo sam *da te* u Beogradu mnogo hvale. (Чух, че в Белград много те хвалят)

Stan vam ustupam, *jer ću* cele iduće godine biti u inostranstvu. (Апартамента ви го предоставям, защото през цялата следваща

година ще бъда в чужбина)
Raspisali smo konkurs, *ali se* niko nije javio.
(Обявихме конкурс, но никой не се яви)
Igrao je slabo, *pa ga* više neće ni pozivati u
reprezentaciju. (Игра слабо, затова повече
няма и да го поканят в националния отбор)

От това правило правят изключение съюзите *i*, *a* и *ni*, след които не може да стои енклитика (вместо последния се употребява *niti*):

Drugovi su čuli da si tu *i* raduju se
(Приятелите чува, че си тук и се радват) (не
е възможно: **i se raduju*).

Nataša nema mobilni telefon, *a* treba joj
(Наташа няма мобилен телефон, а ѝ трябва)
(не е възможно: **a joj treba*).

Natašina baka nema mobilni telefon, *niti* joj
treba (Бабата на Наташа няма мобилен
телефон, а и не (нито [пък]) ѝ трябва) (не е
възможно: **ni joj treba*, **ni treba joj*).

Групи енклитики

22.11.4. Ако в рамките на едно просто изречение се появят две, три или четири енклитики, те се групират, т.е. винаги застават една след друга. При това разположението е следното. Енклитиката *li* застава пред останалите:

Na grani je gavran, *vidiš li ga*? (На клона има
гарван, виждаш ли го?)

Gde *li su* moje naočare? (Къде ли са ми
очилата?)

Глаголните енклитики, освен глаголното *je* (виж 7.1.1), застават преди местоименните:

Da je tu, video *bih ga*. (Ако беше тук, щях да

го видя)

Da li sam ih ja upoznao? (Запознах ли се с тях?/ Оpozнах ли ги?)

Maločas smo se vratili. (Току-що се върнахме)

Глаголното *je* застава след местоимението; това важи и за *se*, което е възникнало чрез контрахиране на *se + je* (виж 9.6.4):

Videla me je. (Видя ме)

Ko li nam je pisao? (Кой ли ни е писал?)

Predstava im se dopala. (Представлението им хареса)

Датив – генитив - акузатив

Сред местоименните енклитики датив застава пред генитив и пред акузатив (към акузатив спада и възвратното местоимение *se*):

Ima kolača, daću ti ih malo (Д + Г) (Има сладкиши, ще ти дам малко от тях)

Mного nam ga je žao (Д + Г) (Много ни е жал за него/ Много съжаляваме за него)

To su Markove knjige, on ti ih poklanja (Д + А) (Това са книгите на Марко, той ти ги подарява)

Otkud njemu pismo, ko mu ga je doneo? (Д + А) (Откъде писмо до него, кой му го е донесъл?)

Генитив стои пред акузатив:

Ne želim to imanje, davno sam ga se odrekao. (Не искам този имот, отдавна съм се отказал от него)

22.11.5. Четири последователни енклитики са възможни

само ако имаме *li*, глаголна енклитика и две местоименни в различни падежи:

Ne znam da *li sam joj se* dopao. (Не знам дали ѝ се харесах)

Gde su naočare, ko *li mi ih je* uzeo? (Къде са очилата, кой ли ми ги е взел?)

22.12. МЯСТО НА ИЗРЕЧЕНИЯТА

За разположението на простите изречения в сложното виж в разделите за съответните видове изречения (от 21.3 нататък).